Geschiedenis van Oud-Friesland.

NAAR DE MEEST VERTROUWBARE BRONNEN BEWERKT

DOOR

Mr. Ph. VAN BLOM.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

Aan het Friesch Genootschap
van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde
te Leeuwarden.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

INHOUD.

Eerste Tijdperk.

De Friezen tijdens en na hun verkeer met de Romeinen, tot aan het begin der Volksverhuizing. Van 11 jaren vóór tot omstreeks 240 jaren na Christus geboorte.

§ 1. Omvang en grenzen van het land der Friezen. Hun verbond met- en hunne diensten aan de Romeinen bij den eersten tocht tegen de Chauken.

§ 2. Waterwegen en Romeinsche watertochten door Friesland.

§ 3. De opstand der Friezen.

§ 4. Land, Volk en Bestuur der Friezen.
A. Het Land.
B. De Bevolking.
C. Het Bestuur.

§ 5. Tweede verdrag met de Romeinen.

§ 6. Uittocht van Friezen onder Verritus en Malorix. Voortduring van het verdrag met de Romeinen.

§ 7. Aandeel der Friezen in den opstand onder Claudius Civilis.

§ 8. Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

§ 9. Belangrijke ontwikkeling van den maatschappelijken toestand in de eerste eeuwen na het vertrek der Romeinen.

Wumkes.nl

Tweede Tijdperk.

Uitbreiding van Friesland tijdens en na de Volksverhuizingen van omstreeks de jaren 240—600.

§ 1. De beweging der Frankische volksstammen en de vestiging van Friezen op het eiland der Batavieren.

§ 2. De beweging der Saksische volken. Uibreiding van Friesland oostwaarts tot aan de Wezer.

§ 3. Vervolg van de beweging der Saksische volken: aanleiding tot latere zuidwestelijke uitbreiding van Friesland.

§ 4. De uittochten naar Brittannie: nadere aanleiding tot de uitbreiding van Friesland.

§ 5. Zuidelijke uitbreiding van Friesland.

§ 6. Vervolg der zuidelijke uitbreiding.

§ 7. De maatschappelijke en staatsrechtelijke toestand van het Friesche stamland.

A. De maatschappelijke toestand.

B. Staatsrechtelijke toestand en Bestuur.

C. De rechtspleging. Asega, Frana en Rechtsdistricten.

Bijlage, over honderdschappen en over *Cammingehunderi.*

Derde Tijdperk.

De strijd tusschen de Friezen en de Franken van omstreeks de jaren 600—785.

§ 1. Het begin van den strijd. De eerste zaden van het Christendom.

§ 2. Aldgillis I.

§ 3. Radboud I.

Wumkes.nl

§ 4. Aldgillis II. Uitbreiding van het Christendom onder leiding van Willebrord en Bonifacius. Verovering van het Friesche stamland tot aan de Lauwers door Karel Martel.

§ 5. Gondebald en Radboud II. Marteldood van Bonifacius. Dokkum hoofdplaats der Christenheid in Oostergo. Willehad en Liudger als geloofspredikers.

§ 6. De laatste vrijheidsoorlogen der Friezen in verbond met de Saksen tegen Karel den Groote.

§ 7. Vestiging der Christelijke kerk in Friesland tusschen de Lauwers en de Wezer, onder Liudger en Willehad.

Vierde Tijdperk.

Friesland deel van het Frankisch-Germaansche Keizerrijk onder Karel den Groote en de latere Karolingers, tot aan het einde van de invallen der Noormannen. Van 785 tot omstreeks het jaar 1000.

§ 1. De Friezen in Karels legers.

§ 2. De strijd met de Noormannen.

§ 3. Vervolg van den strijd tegen de Noormannen. Friesland onder de Lotharingsche en Duitsche vorstenhuizen.

§ 4. Inwendig Bestuur.

§ 5. Krijgsbestuur.

Bijlage over Potestaten.

§ 6. Recht en Rechtspleging,

§ 7. De Christelijke kerk.

§ 8. Slotwoord. Overzicht over den maatschappelijken toestand.

Wumkes.nl

Wunkes.nl

Geschiedenis van Oud-Friesland.

Eerste Tijdperk.

De Friezen tijdens en na hun verkeer met de Romeinen tot aan het begin der volksverhuizing. Van 11 jaren vóór tot omstreeks 240 jaren na Christus geboorte.

§ 1.

Omvang en grenzen van het land der Friezen. Hun verbond met- en hunne diensten aan de Romeinen bij den eersten tocht tegen de Chauken.

Tegen het begin van onze jaartelling was het uitgestrekte Gallie een wingewest van de wereldbedwingende Romeinen. De Rijn was sedert Cesar de grens. De Germaansche volken aan de rechterzijde van den Rijn waren nog steeds door de Romeinen met rust gelaten. Daarmede dreven ze veel handel. Maar deze handel had dikwijls groot nadeel van die volken te lijden. Germaansche benden trokken meermalen den Middel-Rijn over en plunderden er de rijke karavanen der handelslieden en de bezittingen der Romeinen.

Dit gaf Keizer Augustus aanleiding om de grenzen van het rijk tot over den Rijn in Germanie uit te breiden. Zijn stiefzoon, de dappere veldheer Drusus, kreeg daartoe dertien jaar vóór het begin van onze jaartelling het bestuur over Gallie en het opperbevelhebberschap tegen de Germanen. Drusus nam grootsche maatregelen. Van de

Wumkes.nl

kusten der Noordzee uit en van de monden van de Eems en de Elbe zou hij de Germanen bekampen en van daar verder zuidwaarts trekken. 1)

Reeds waren de dappere en talrijke Batavieren tot een bondgenootschap overgehaald. Duizend ruiters en negen duizend voetknechten, te zamen 10.000 krijgers, streden voortaan, in eene afzonderlijke cohorte, onder de Romeinsche legers. 2)

Thans was Drusus eerste werk de noordelijker wonende Friezen aan zich te verbinden.

Tot eene juiste beoordeeling van de wijze, die hij daarbij had te volgen, is het noodig vóór alles een overzicht te geven van de ligging, den omvang en de grenzen van het toenmalig Friesche land.

De Friezen, zegt Tacitus, waren een over-Rijnsch volk, verdeeld in de *Groote* en de *Kleine Friezen*, naar mate van hunne macht, zich uitstrekkende tot aan de zee en gedekt door den Rijn. 3) De Groote Friezen bewoonden toen reeds het tegenwoordig Friesche gewest, ten oosten van het Flie; de Kleine Friezen, waarschijnlijk minder talrijk, ook *Frisiabones* genoemd, ten westen van daar. Hun zuidelijke grens is echter onzeker. Het is bekend, dat de Rijn op Nederlandschen bodem een uitgebreide delta vormde en met verschillende armen in zee uitstroomde; maar tusschen de oude schrijvers heerscht weinig eenstemmigheid omtrent het getal en den loop van de armen dier rivier. 4)

---

1) *Mommsen*, Rom. Gesch. V, 7—25.

2) *Mommsen*, t. a. p. 25 en 110.

3) *Tacitus*, Germania, cap. 34, Annales IV, 72.

4) *Tacitus*, Ann. 6; — *Caesar* de Bello Gall. IV, 10; *Pomp. Mela*, de situ orbis, III 2; — *Plinius*, Hist. Natur. IV. 29; — *Ptolomeus*. Geogr. II, 91. — vg. *Acker Stratingh*, Aloude Staat I, 167—169. *Ottema*, De loop der rivieren. Vrije Fries IV, 105, v.

Wumkes.nl

Welke Rijnarm de Friezen dekte, blijkt niet duidelijk. Sommige geschiedschrijvers nemen als zoodanig aan den Rijn, die bij Katwijk in zee stroomde. 1) Maar tusschen de Friezen en de Batavieren woonde nog een afzonderlijke volksstam, die der Kaninefaten. Deze kunnen niet gevestigd zijn geweest op het eiland, dat door de Batavieren geheel was ingenomen en zich westwaarts tot aan de zee en noordwaarts tot aan den Rijn bij Katwijk uitstrekte en, blijkens het *Lugdunum Batavorum*, tot aan die grenzen door hen was bezet. 2) De Kaninefaten woonden noordelijker langs de zeekusten, omstreeks het oude Kinhem, het tegenwoordig Kennemerland, en, volgens Tacitus, mede binnen het watergebied van de Rijndelta gelegen. 3) De Kleine Friezen moeten dus noordoostwaarts van dezen hunne woonplaats hebben gehad, omstreeks het tegenwoordig West-Friesland met den toen nog niet gevormden mond der Zuiderzee. Ook in de middeleeuwen werd dit *Frisia occidentalis*, ook Westerlinge en Westflinge, genoemd. 4) Of nu tusschen de Kaninefaten en de Kleine Friezen een Rijnarm in zee zal hebben uitgestroomd, is na de groote veranderingen in den watertoestand van noordelijk Nederland thans onmogelijk met zekerheid te zeggen. Geheel onwaarschijnlijk is het niet. De merkwaardige verbreking van de duinketen bij Petten en eene kleibedding daarom-

---

1) *Acker Stratingh*, t. a. pl. II, 110. *Van Doorninck*, de Frisiae terminis, II.

2) *Tacitus*, Hist. IV. 12. „Batavi . . . . . extrema Galliae orae, vacua „cultoribus, simulque insulam, nunc Bataviam occupavere, quam mare „oceanus a fronte, Rhenus amnis tergum ac latera circumluit."

3) *Tacitus*. Hist. IV, 15.

v. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 149.

Blok. Gesch. v. h. Ned. volk, I, 29, noot 2.

Mommsen, t. a. p. V, 110.

Ottema, t. a. p. 165 en 166.

4) *v. d. Bergh*, t. a. pl. 48 en 148.

Wumkes.nl

trent gevonden, wijzen wel op eene uitmonding van eene kleihoudende rivier. 1) Ook het bericht van Tacitus, dat de Kaninefaten op een Rijneiland woonden, versterkt de waarschijnlijkheid. 2) En in de middeleeuwen, toen de mond der Zuiderzee en daardoor een ruimere waterweg voor de afstrooming was ontstaan, bestond er nog een riviertje, de *Rikara* of Reker, dat de grens uitmaakte tusschen Kennemerland en West-Friesland. 3) Misschien zouden de toen nog aanwezige talrijke meeren en poelen en stroomen er sporen van hebben kunnen opleveren. Volgens verschillende plaatselijke benamingen van dien tijd was de algemeene naam van Rijn er destijds nog in gebruik. Een water onder den naam van *Ouden Rijn* kwam voor in de handvesten van Uitgeest. 4). Het dorp Bergen werd aangewezen als ten *westen van den Rijn* gelegen, en de namen *Rijnegom* en *Rijnweg* leefden tot in latere tijden voort. 5) Mag men alzoo aannemen, dat althans het watergebied van de Rijndelta, waarop het voor ons onderzoek alleen aankomt, zich tusschen Kennemerland en West-Friesland zal hebben uitgestrekt, dan zal ook dáár de zuidwestelijke grens van het land der Friezen moeten worden gevonden.

Bekende geschiedkundige feiten zijn hiermede in overeenstemming. Toen, zooals later zal blijken, de Friezen

---

1) Vergel. *Acker Stratingh*, I, 200—207, die echter eene andere meening is toegedaan.

Anderen meenen ook uit den afstandswijzer van de verschillende Rijnmonden, zooals die door *Ptolomeus* wordt opgegeven, te mogen opmaken, dat er ter hoogte van omstreeks Petten een Rijnmond moet geweest zijn. *Ottema*, t. a. p. 113 en 114.

Vergel. ook *Pleyte*, Ned. Oudheden, 10 en volg.

2) *Tacitus*. Hist. IV, 15.

3) *v. d. Bergh*, t. a. p. 59 en de kaart ald.

4) *v. d. Bergh*, t. a. p. 67.

5) *Chron. Egmond*, 12, „in villa, quae Berghum vocatur, ab occidente Rheni posita. *Ottema*, t. a. p. 112.

Wumkes.nl

tegen de Romeinen waren opgestaan, vluchtte de Romeinsche bevelhebber uit het land der Friezen naar het kasteel of *castellum Flevum*, dat nabij het strand der Noordzee was gelegen. 1) Er is vermoed, dat daaronder *Castricum* in Kennemerland moet worden verstaan. 2) Hoe dit zij, een waterrijk oord scheidde hem toen van de Friezen. Bij den aanval van de Romeinsche krijgslieden werden het eerst de Kaninefaten door het water, langs eene doorwaadbare plaats op de Friezen afgezonden, terwijl de drasse gronden *(aestuaria)* door dijken en bruggen voor de zware Romeinsche legerbenden begaanbaar werden gemaakt. 3) Ook dit wijst op de vroegere waterlanden tusschen West-Friesland en Kennemerland. 4)

Van dien kant ware dus voor Drusus een aanval ter verovering van Friesland hoogst bezwaarlijk geweest. En evenzeer aan de verder oostwaarts gelegen zuidelijke grenzen. Dáár strekte zich in de eerste plaats met aanzienlijke breedte het groote Flevo-meer uit, dat in later eeuwen tot de kom der Zuiderzee is verruimd. Daarop volgden in de laag gelegen oorden uitgestrekte moerassen en hoogerop ondoordringbare wouden, wier drasse bodem reeds aan veenvorming ten prooi lag; ontoegankelijke streken, waarin wij de lage en de hooge veenen herkennen, die later het Friesche gewest van Overijssel en het zuidelijk gedeelte van Groningen scheidden. En aan den oostkant was de rivier de Eems de grens tusschen de Friezen en de Chauken. 5)

---

1) *Tacitus*, Ann. IV, c 72.

2) *Dirks*. Koophandel der Friezen, 63.

3) *Tacitus*. Ann IV, 73.

4) *Ottema*, t. a. p. passim. *Dirks*. Kooph., 20. *Eekhoff*. Gesch. van Friesland 9 en kaart. *Mommsen*, t. a. p. V, 110.

5) *Tacitus*. Germ. 35.

Ptolomeus, Geogr. II 11. „Loca juxta oceanum supra Bructeros tenent „Frisii, usque ad Amisium amnem; post hos Chauci minores.

Wumkes.nl

Ziedaar de ligging en den omvang van het land der Friezen. Van de Eems langs de kusten der Noordzee zich uitstrekkende tot het watergebied van de Rijndelta; binnen 's lands, zooals nader zal blijken, door talrijke wateren doorsneden, en zuidwaarts gedekt door schier ondoordringbare grenzen: van nature hoogst gevaarlijk voor elken vijandelijken aanval. En dit land moest Drusus vóór alles aan zich verbinden.

Maar Drusus kwam tot de Friezen niet als tot zijne vijanden. Zij hadden aan de aanvallen op de Romeinsche bezittingen geen deel genomen. 1)

Wijze staatkunde, meer dan militaire daden, leidde tot het gewenschte gevolg, zegt Mommsen. 2) De Chauken, oostelijke naburen der Friezen, waren om hunne zeerooverijen bekend. Van hen zullen de Friezen herhaaldelijk vijandelijke aanvallen hebben moeten verduren. En Drusus kwam om met hen de Chauken te onderwerpen. Een wel overlegd plan, dat de krijgshaftige Friezen meer aantrok dan afschrok. Zij zouden mede strijden in de machtige legioenen der Romeinen en wraak oefenen op hunne vijandelijke naburen. De hoofden der verschillende stammen zullen dus gemakkelijk zijn overgehaald, om zich aan de Romeinen te verbinden. Wij lezen dan ook van geen enkel wapenfeit van de Romeinen tegen de Friezen. Het eenig bericht, dat we kennen, zegt, dat Drusus, den tweeden Rijnmond uitgevaren, het land der Friezen aandeed en aan zich onderwierp, waarna dit volk onmiddelijk met hem tegen de Chauken optrok en hem onschatbare diensten bewees. 3)

Ware het Friesche volk als vijand overwonnen, een der-

1) *Mommsen.* Rom. Gesch. V, 25.

2) *Mommsen,* t. a. p. V, 25. Zie ook *Blok,* Gesch. van het Ned. volk, I, 29.

3) *Dio Cassius,* LIV, 32, aangeh. bij *v.Doorninck.* De Frisiae terminis, 12.

Wumkes.nl

gelijk dadelijk hulpbetoon zou ondenkbaar zijn geweest. Wij mogen dus aannemen dat Drusus, even als met de Batavieren was geschied, met de Friezen een bondgenootschap sloot tot wederkeerige bijstand en bescherming. 1) Dat verbond kwam tot stand in het jaar 11 vóór Christus geboorte. En voor de bescherming verbonden zich de Friezen tot eene matige schatting van ossenhuiden ten dienste van de Romeinsche legers. 2)

Toen nu de Romeinen met hunne vloot den tocht naar de Chauken voortzetten, volgden hen onmiddelijk de Friezen als voetknechten en betoonden zich weldra als redders van hunne machtige beschermers. Na de onderwerping van de kust tusschen de Eems en de Wezer keerde de Romeinsche vloot over de Wadden terug. Maar de eb, waarmede de Romeinen, evenmin als met de ondiepe Wadden voldoende bekend waren, overviel de vloot en dreigde de schepen te doen stranden en door de vijanden vermeesterd te worden. Doch de Friezen, ofschoon als voetknechten dienende, snelden toe, en wisten, als ervaren zeelieden, de schepen zeewaarts te sturen en van een wissen ondergang te redden. De vloot kwam vervolgens behouden aan, en het leger betrok zijne winterkwartieren. 3)

§ 2.

Waterwegen en Romeinsche watertochten door Friesland.

Drusus had het gevaar ondervonden, om met zijne Rijnschepen de vaak onstuimige Noordzee te bevaren.

---

1) *Mommsen*, t. a. p. 111.
2) *Tacitus*. Ann. IV, 72.
3) *Dio Cassius*, t. a. p. LIV, 32.
Mommsen. Rom. Gesch. V, 25 en 26.
Dirks. Koophandel der Friezen, 49 en 50.

Wumkes.nl

Met scherpen blik had hij tevens den toestand van het land ten noorden van den Rijn overzien: een land rijk aan meeren en stroomen, die hem een veiliger binnenlandschen waterweg zouden aanbieden, indien ze voldoende aan elkander verbonden en bevaarbaar waren. Met het ontzaglijke Flevo- of Fliemeer, dat ten noorden door de Friesche landen omzoomd werd, stonden verschillende grootere en kleinere stroomen in verbinding. Van uit het zuidoosten stortte, naar schier algemeen wordt aangenomen, zich de IJssel daarin uit. 1) Noordwaarts stroomde de Flevus of Fliestroom uit het meer naar de Noordzee. 2) En met de binnenwateren van het Friesche stamland stond het meer op menigerlei wijze in gemeenschap.

Een der grootste binnenwateren van Friesland was de *Middelzee*, die tot diep in het hart van het land doordrong. De omvang van dien zeeboezem, in de middeleeuwen met vruchtbaren kleigrond dichtgeslibd, is nog na te sporen. 3) Tusschen de tegenwoordige eilanden Terschelling en Ameland, door het Amelander gat, drong hij Friesland binnen en omvatte in zijn breeden mond de geheele oppervlakte van het Bildt. Vandaar ging hij zuidwaarts tus-

1) *Arends.* Noordzeekusten, II, 34.

Acker Stratingh. Aloude Staat I, 224 en volgg.

Reeds eene oorkonde van 815 zegt omtrent Salland: „ubi Hisla fluvius confluit in mare." Ook in 1133 komt Islemutha, (IJsselmuiden of de mond van den IJssel) reeds voor. *V. d. Bergh* t. a. p. 53.

Anders Dr. *Ottema*, Vrije Fries IV, 141 volg.

2) *P. Mela*, t. a. p. III, 2, na beschrijving van het ingens lacus Flevo vervolgt: „fit iterum actior, iterumque fluvius emittitur."

De *Lex Fris.* noemt het Flie of Flehi de grens tusschen West- en Middel-Friesland.

3) *Brouwer* en *Eekhoff.* Nasporingen omtrent de Middelzee, met kaart.

Friesche Volksalmanak 1889. 158 en volgg. met kaart, waarbij in zooverre van de vorige schrijvers is afgeweken, dat niet de veengronden van de gemeente Rauwerderhem onder den omvang der Middelzee is begrepen.

Acker Stratingh, t. a. p. 275—284.

Wumkes.nl

schen Ooster- en Westergo door, welke gouwen hij, met eene gemiddelde breedte van drie kwartier uurs, van elkander scheidde. Op de hoogte van Rauwerd ontlastte zich daarin de Boorn, die met verschillende vertakkingen van de oostelijk gelegen gronden afstroomde. Dit noordelijk gedeelte der Middelzee kan alzoo beschouwd worden als de breede uitmonding van de Boorn en komt ook onder den bijzonderen naam van Bordo, Burdinus, Boerdiep en Borndiep voor. 1) Van hier verbond zich deze zeeboezem door een nauweren arm van omstreeks 800 meter breedte, thans nog *Krinserarm* geheeten, met een groot meer, later het *Tjerkwerdermeer* genoemd, dat zich met eene lengte van twee à drie uur en eene gemiddelde breedte van omstreeks een uur, tusschen de latere steden Sneek en Bolsward langs het dorp Tjerkwerd uitstrekte. 2)

Deze uitgestrekte Middelzee stond weer in gemeenschap met de talrijke meeren en poelen en stroomen, die haar zoowel met den Fliestroom, als waarschijnlijk ook rechtstreeks met het Fliemeer en voorts met de Lauwerszee verbonden. Aan Frieslands westkust toch bestaan nog heden verschillende natuurlijke uitwateringen en overblijfselen daarvan, die vroeger op den Fliestroom zullen hebben gelooşd. Reeds in de oudheid wordt de *Mardunga* ge-

1) Als herinnering aan dezen voormaligen zeeboezem, dragen tot op den huidigen dag de hier aangeslibde gronden den naam van *Nijlanden* of Nieuwlanden, als de Stienser-, Britsumer-, Kornjumer-, Jelsumer-, Marsumer-, Goutumer- en Wirdumer Nijlanden, en opmerkelijk is het, dat hierop ook thans nog in het geheel geene dorpen en zelfs nog weinige boerenhoeven of andere woningen gesticht zijn.

2) Het bestaan van het Tjerkwerdermeer, in de Friesche kronieken genoemd, wordt behalve door de nog bestaande omringdijken, bevestigd door een Charter van 16 October 1331, waarin melding wordt gemaakt van „*den nuwen lande van Kerkwerd*". Het was toen dus reeds opgeslibd en als *nieuwland* bekend. Het dorp *Nijland* aldaar ontleent daaraan ook zijn naam.

Wumkes.nl

noemd, later als de *Maerlinga*, *Maringhastroom*, *Marnezijl* ten westen van Bolsward bekend. 1) Aan de zuidkust zullen de daar aanwezige meeren en poelen door verschillende stroomen te Tacozijl en de Lemmer in verbinding hebben gestaan met het groote Fliemeer, evenals de riviertjes de *Tjonger* en de *Linde*, die daarop uitwaterden. Noordoostwaarts van de Middelzee leidden de *Ee* en andere stroomen naar den mond van de *Lauwers*, (*Labeki* of *Laveke*, woudstroom,) die de tegenwoordige gewesten Friesland en Groningen scheidt. 2) Hier waren ook de uitmondingen van de Hunse, en waarschijnlijk van de Groninger *Marne*, waaronder de *Manarmanus* of *Marnamanus* der ouden schijnt te moeten worden verstaan. 3) En de uitmondingen dezer stroomen vormden te zamen een betrekkelijk breeden zeeboezem, de tegenwoordige Lauwerszee, die onmiddelijk verbonden was aan de toen reeds ten noorden der Provincie Groningen voor lichte schepen bevaarbare Wadden. 4)

Indien van al deze wateren slechts de voornaamste op bevaarbare wijze aan elkander waren verbonden, dan zouden ze den Romeinschen Veldheer een veiligen binnenlandschen waterweg aanbieden, om de ten oosten van de Eems wonende Chauken en andere Germaansche volksstammen te bereiken. En Drusus ondernam dit werk.

„Over den Rijn", — zegt de geschiedschrijver, „liet hij „kanalen (fossas) graven", een „werk", dat geroemd wordt

---

1) *V. d. Berg.* Middel Ned. Geogr. 50 met aanhaling van het Oorkondenboek I, no. 9, 550, volgens welke de *Mardunga* stroom ligt ten noorden van Hindeloopen.

Friesch Charterb. I, 602 en II, 688, 689 en 752 vermelden de *Maerlinga* en *Maringha* zijlen, later *Maern-* of *Marnzijl*, ten westen van Bolsward, waar thans nog de Marnzijl (sinds 1881 eene brug) en de Marnedijk bestaat, die de Marnehem omsloot.

2) *V. d. Berg*, t. a. p. 44.

3) *Acker Stratingh*, t. a. p. I, 296.

4) *Dr. Westerhoff.* Kwelderkwestie 108.

Wumkes.nl

„als nieuw en van verbazenden omvang." 1) De *Drususgracht* herinnert daaraan. Hierdoor werd de Rijn in verbinding gebracht met het groote Flevomeer. Wellicht heeft Drusus toen ook enkele waterwegen tusschen dit en de Friesche meeren voor zijne schepen bevaarbaar gemaakt. Wij lezen toch van *kanalen*, (*fossas*). En daar almede getuigd wordt, dat ook de Friesche meeren door de Romeinsche vloten bevaren zijn, 2) zullen sommige verbindingskanalen daartoe geschikt moeten gemaakt zijn. Opmerkelijk is het, dat nog heden ten dage sommige kanalen als Rijnkanalen voorkomen, zooals de Lemsterrijn, de Scharsterrijn en andere, die van de Zuiderzee tot in het hart van Friesland leiden. 3)

In twee jaren was dit groote werk volbracht.

Het blijkt echter niet, dat Drusus zelf van den nieuwen waterweg gebruik heeft gemaakt. Hij stierf in het jaar 9 vóór Christus. Nadat de onbeduidende Veldheer Varus in het jaar 9 na Christus, tegen de Cheruskers onder den heldhaftigen *Herman* of *Arminius*, nabij het Teutoburgerwoud, een volslagen nederlaag had geleden, en zich zelven het leven had benomen, werd aan Drusus dapperen zoon *Germanicus* opgedragen, om zijns vaders plannen verder uit te voeren en de opgestane Germanen te tuchtigen.

In de jaren 14, 15 en 16 ondernam hij telkens krijgs-

---

1) *Suetonius* VI. transque Rhenum fossas, novi et immensi operis, effecit. Ook *Tacitus*, Ann. XI 18, spreekt in het meervoud van fossas. „Corbulo triremes alveo Rheni, ceteras navium . . . per aestuaria et fossas adegit". *Acker Stratingh* I, 284.

2) *Tacitus*. Germ. XXXII.

3) *Acker Stratingh*, t. a. p. 226 en volgg.

Vrije Fries IV. *Ottema* 143. *Daam Foekema* 247 en 243.

Brouwer en *Eekhoff*. Nasporingen omtrent de Middelzee, 33. Ook andere wateren als de *Wijde* en de *Droge Rijn* en de *Rijnvloed* (grens tusschen Hemelumer Oldeferd en Gaasterland) verbonden waarschijnlijk den Fliestroom met de binnenmeeren.

Wumkes.nl

tochten tegen de Germaansche volken. 1) Op den eersten tocht verwoestte hij zelfs het bij hen hoog vereerde heiligdom *Tanfana*. En in de beide volgende jaren was Friesland bodem herhaaldelijk het tooneel van belangrijke gebeurtenissen.

In het jaar 15 voerde Germanicus eene vloot met vier keurbenden „over de meeren" naar de Eems, terwijl de bevelhebber *Pedo*, met de ruiterij langs de grenzen van Friesland de vloot dekte en de Veldheer *Caesina* met 40 cohorten over het land der Bructeren derwaarts trok. Vloot en ruiterij en voetvolk kwamen te gelijkertijd aan de Eems aan. Vandaar bereikte Germanicus de plaats, waar Varus geslagen was. Maar de strijd was weinig beslissend en de terugtocht noodlottig. Aan den mond van de Eems werd een deel der keurbenden ontscheept, opdat de schepen te gemakkelijker over de ondiepe Wadden konden varen. Die keurbenden trokken te voet langs de kusten van Groningen; maar een verschrikkelijke springvloed overviel hen en de woeste golven vernietigden het leger. Ook de ruiterij onder *Caesina*, over Drente teruggetrokken, kwam voor een deel om in de moerassige veengronden, terwijl een ander deel slechts door lange bruggen zich daarover een weg kon banen. 2)

De terugtocht geleek een nederlaag.

---

1) *Mommsen*. Röm. Gesch. V, 46—53.

2) *Tacitus*. Ann. I, c 60—70.

Mommsen, t. a. p. V, 46—47.

Latere opdelvingen toonen waarschijnlijk de overblijfselen dier lange bruggen. Vergel.: *Mr. Scerp Gratama*. Eigen Haard 1892, 793, met afbeeldingen: De *Valterbrug*, waaruit blijkt, dat deze brug over eene lengte van ongeveer 15 KM. op eene diepte van 40 tot 80 cM. onder de tegenwoordige oppervlakte van het veen is teruggevonden, en dat ook andere sporen van dergelijke bruggen in de richting van- en over de Eems naar de Wezer en in de richting van het Teutoburgerwoud gevonden zijn. De meeningen omtrent den oorsprong er van loopen echter zeer uiteen. Zie daarover o. a. *Landweer*, N. Drentsche Volksalmanak 1898.

Wumkes.nl

Een volgend jaar zou met meer beleid en voorzichtigheid een nieuwe tocht worden ondernomen. Een ontzaglijk groote vloot zou het geheele leger vervoeren, opdat de Veldheer niet genoodzaakt zou zijn, een deel der troepen langs de onveilige kusten en de verraderlijke veengronden te leiden.

Eene vloot van duizend schepen van geringe afmetingen, geschikt om de binnenwateren ook langs smalle stroomen en ondiepe plassen te bevaren, werd daartoe op het eiland der Batavieren bijeen gebracht. 1) „Daar waren er „met smalle voor- en achterstevens, maar breed in het „midden, om te gemakkelijker de golven te trotseeren; „andere met platte bodems, om zonder schade over de on„diepten te varen; een groot aantal met roeispanen aan „de voor- en achterstevens, om onder het roeien, met „vlugge wendingen aan dezen of genen kant te kunnen „aanleggen; vele hadden een verdek, waarop krijgswerk„tuigen werden vervoerd, terwijl ze tevens geschikt waren „om paarden en levensmiddelen mede te brengen. En dit „tal van schepen, vaardig onder de zeilen en vlug op de „riemen, verwekte een grootschen aanblik en algemeenen „schrik, die nog verhoogd werd door den lustigen moed „der soldaten", zegt de geschiedschrijver.

Nadat Germanicus deze vloot, zoo vervolgt hij, 2) in verschillende smaldeelen „onder zijne keurbenden en de „bondgenooten had verdeeld, en zij de gracht, die aan „Drusus haar naam ontleent, was ingevaren, heeft zij „vervolgens haar tocht voorspoedig *over de meeren* en de „zee tot aan de Eems volbracht."

Van daar trok het leger Germanië binnen. Een hachelijke strijd volgde. De vrijheidlievende Germanen vochten

1) *Tacitus.* Ann. II, 6.
2) *Tacitus.* Ann. II, 8.

Wumkes.nl

met wanhopigen heldenmoed. Toch behaalde *Germanicus* aan het einde de overwinning. Eene verschrikkelijke slachting werd onder de Germanen aangericht, waarbij echter de Cheruscische aanvoerder *Herman* ontkwam. En de Romeinsche Veldheer liet een monument stichten, waarop in snoevende taal de onderwerping der volken tusschen den Rijn en de Elbe werd gebeiteld.

Maar wederom was de terugtocht noodlottig. In de herfstevening overviel de vloot op de Wadden een geweldige storm. De vloot werd uit elkander geslagen en de schepen de Noordzee ingezwalpt. Vele sloegen op de eilanden en klippen te brijzel; andere vergingen in de golven en enkele werden zelfs voortgedreven tot op de kusten van Brittannie. De drieriem van Germanicus echter kwam behouden in het land der Chauken aan. 1)

De overwinning was behaald, maar leger en vloot waren vernietigd. *Germanicus* werd teruggeroepen.

Aan beide deze tochten van de jaren 15 en 16 hadden de Friezen deelgenomen. Hun trouw aan Germanicus wordt uitdrukkelijk vermeld. 2) En de verschillende smaldeelen van de vloot van het jaar 16 waren verdeeld, gelijk wij zagen, onder de keurbenden en onder de bondgenooten, waartoe nevens de Batavieren, op wier eiland de vloot was bijeengebracht, ook de Friezen behoorden, door wier land ze stevende. Zelfs de Chauken, aan gene zijde van de Eems, verleenden daarbij hunne hulp. 3) En midden door het stamland der Friezen hadden deze beide tochten plaats.

---

1) *Tacitus.* Ann. II, 8—24.
Mommsen. Röm. Gesch. V, 48—50.

2) *Plinius de oude.* Hist. nat. l. 25, § 21, omstreeks de regeering van Vespasianus schrijvende, noemt de Friezen ten tijde van Germanicus: „gens tum fida."

3) *Tacitus.* Ann. 1, 60.

Wumkes.nl

Ware de vloot enkel over het meer Flevo en vervolgens langs den Fliestroom en over de Noordzee gevaren, de geschiedschrijver had niet kunnen gewagen van tochten „*over de meeren*" naar de Eems. Ook waren de schepen niet bestand om zee te bouwen, maar opzettelijk met geringe afmetingen en diepgang geschikt gemaakt voor de binnenvaart. De Friesche meeren en de Middelzee boden daartoe den eenigen geschikten waterweg. In deze tochten vinden wij dus de verklaring van Tacitus getuigenis, dat de groote meeren in Friesland door de Romeinsche vloten bevaren zijn. 1)

Merkwaardig zijn omtrent deze tochten een tweetal belangrijke muntvondsten.

In de nabijheid der Friesche grenzen, in het hooggelegen Onna, onder de gemeente Steenwijkerwold, ten nnw. van Steenwijk, aan den voet van den Havelterberg, niet verre van de Hunnebedden aldaar, werd in 1884 een muntschat gevonden van omstreeks 240 denarien, die gedeeltelijk reeds vóór het begin onzer jaartelling zijn geslagen en waaronder geene jongere voorkomen dan van het jaar 15. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de Veldheer *Pedo* in dat jaar met zijne ruiterij tot dekking der vloot daar een kamp heeft gehouden en dat bij die gelegenheid een buidel met denarien verloren is, die allengs onder het zand is bedolven. 2)

Meer rechtstreeks op den watertocht zelven wijst een muntschat in het jaar 1880 binnen Friesland gevonden. Op korten *afstand ten noorden van den zuidelijken boezem*

---

1) *Tacitus*, Germania XXXIV, ambiuntque immensos insuper lacus et Romanis classibus navigatos. Vergel.:
Schotanus. Geschied. v. Friesl. 9.
Acker Stratingh. Aloude Staat 284.
Arends. Noordzeekusten II, 35.
2) *Dirks*. Vrije Fries XVI, 313—365.

Wumkes.nl

der Middelzee, in het gehucht Feins, onder het dorp Wommels, aan den voet van een terp, waarover de Slachtedijk loopt, werden ruim 50 denarien, nog besloten in een houten doosje, opgedolven, die ook alle vóór de tochten over de meeren en een viertal er van in het jaar 15 zijn geslagen. Het is dus zeer waarschijnlijk, dat zij destijds bij eene landing aldaar, in den grond zijn geraakt. 1)

Zoo herinneren de oude munten, die meer dan 18 eeuwen in de aarde bedolven zijn geweest, aan de belangrijke feiten, die oudtijds op Frieslands bodem hebben plaats gehad.

§ 3.

De opstand der Friezen. 2)

Na de noodlottige tochten der Romeinen werd van eene verdere onderwerping van Neder-Germanie afgezien. Het land werd ontruimd. Alleen de landen ten westen van de Beneden Eems, bleven bij het Romeinsche rijk. 3) Daartoe behoorde ook Friesland. Maar de Romeinen zelve, zegt hun geschiedschrijver, waren oorzaak, dat de trouw der Friezen niet meer van langen duur zou zijn. „Schande-„lijke afpersingen, meer dan een geest van ongehoorzaam-„heid, leidden hen tot opstand." 4)

Ten jare 28 was *Apronius*, Landvoogd van Neder-Germanie, voor zooverre dit aan de Romeinen was verbleven. Onder hem stonden verschillende Hoofdlieden, die

---

1) *Dirks*, t. a. p. XVI, 367—385.
2) *Tacitus*. Ann. IV, 72—74.
Mommsen, t. a. p. V, 114.
3) *Mommsen*, t. a. p. V, 111.
Blok, t. a. p. 34.
4) *Tacitus*. Ann. IV, 72.

Wumkes.nl

bij de onderscheidene volksstammen het beheer waarnamen. *Olennius* was hoofdman in Friesland en trok als zoodanig vooral uit de schattingen zijn voordeel. Maar door verregaande hebzucht gedreven, stelde hij zich niet te vreden met de gewone rundervellen, die de Friezen hem leverden: hij eischte de huiden van oerossen, waarvan hij de modellen aan de schatplichtigen liet voorleggen. Dit was een onmogelijke eisch. De Friezen hadden wel wilde dieren in hunne bosschen, maar geene andere ossen, dan die van hunne kudden. Toen vorderde hij eerst hunne ossen zelve, daarna hunne akkers, en eindelijk zelfs hunne vrouwen en kinderen, als slaven en slavinnen.

Dat was te veel voor het vrijheidlievende volk. Het riep om wraak en sloeg over tot den opstand. De ambtenaren, met de inning der schatting belast, werden doodgeslagen en aan de boomen opgehangen. Olennius zelf vluchtte in der haast uit het land en borg zich in het kasteel Flevum. Maar de Friezen achtervolgden hem en sloegen het beleg om het kasteel. Weldra waren de belegeraars tot eene ontzagwekkende menigte nabij het strand der Noordzee te zamen gestroomd. 1) Olennius zag zich genoodzaakt de hulp van den landvoogd Apronius in te roepen. En deze ontbood inderijl de beide legers, ruiterij zoowel als voetvolk, van den Boven-Rijn, om Olennius te ontzetten en gezamenlijk met diens krijgsmacht tegen de oproerige Friezen op te trekken.

Nadat de Romeinsche legioenen waren aangekomen, braken de Friezen het beleg op, en trokken ze zich terug

---

1) *Tacitus.* Ann. IV, 72. Hieruit blijkt, dat het Castrum, nabij het strand der Noordzee moet hebben gelegen, zoodat het vermoeden, dat het ter plaatse van Castricum moet worden gezocht, niet ongegrond schijnt.
Dirks. Koophandel der Friezen, 63.
Verg. *Ottema*, Vrije Fries IV, 121.
Zie ook boven bl. 487.

Wumkes.nl

achter hunne waterrijke grenzen, die voor de Romeinsche legers bijna ontoegankelijk waren. Apronius liet daarom dijken en bruggen leggen om hen te kunnen genaken. Intusschen werden langs een doorwaadbare plaats het eerst de Kaninefaten en andere Germaansche bondgenooten op hen afgericht. Maar de verwoede Friezen joegen hen op de vlucht evenals de ruiterij, die aan dezen ter hulp was gezonden.

Toen volgde een heftiger aanval.

Drie regimenten tegelijk trokken tegen de Friezen op; weldra nog twee; daarna ook de ruiterij. Alle werden achtereenvolgens door de verbitterde Friezen vernietigd of op de vlucht gedreven.

Eindelijk zou Cethegus Labeo, bevelhebber der vijfde keurbende, met de rest der bondgenooten den laatsten strijd tegen hen aangaan. Maar in den hachelijken toestand, waarin het Romeinsche leger reeds verkeerde, durfde hij, zonder zijn eigen keurbende, geen beslissenden slag te wagen. Die keurbende werd alsnog opontboden en toen die eindelijk was aangekomen, volgde er een verwoede krijg. Wederom behaalden de Friezen de zege. Zij hielden eene verschrikkelijke slachting onder de vijandelijke gelederen. Zelfs vele van de voornaamste Romeinsche aanvoerders sneuvelden. Slechts een oogenblik werden de Friezen nog in zooverre tegengehouden, dat de Romeinen hunne afgemaakte en gekwetste soldaten konden verzamelen, maar onmiddelijk daarna volgde weer een zoo krachtige aanval, dat de Romeinen in allerijl moesten terugtrekken en zelfs geen tijd hadden, hunne lijken te begraven. Negenhonderd Romeinen, die zich op het Friesche grondgebied met de vlucht trachtten te redden, werden door de Friezen tot in het Baduhenna-woud vervolgd en gedood, en vierhonderd, op de hoeve van Cruptorix gevlucht,

Wumkes.nl

brachten, uit vrees van overgeleverd te worden, elkander om het leven.

De Friezen hadden zich gewroken!

„Sedert dien tijd", zegt de Romeinsche geschiedschrijver, „was hun naam vermaard onder de Germanen!" 1)

Gedurende twintig jaren hadden de Romeinen de trouw van deze krijgshaftige bondgenooten verbeurd. 2) Onder Keizer Claudius werden ze andermaal met de Romeinen verbonden.

§ 4.

Land, volk en Bestuur der Friezen.

Het twintigjarig tijdperk van rust geeft gelegenheid om op het land en volk der Friezen een naderen blik te slaan: hoofdzakelijk op het stamland, de kern van het Friesche volk, dat zich altijd daar heeft staande gehouden.

A. *Het land.*

Een gansch ander aanzien dan thans had toen het land. De breede mond der Zuiderzee bestond nog niet. Het land, voorzooverre aldaar bewoonbaar, was, evenals het noordwestelijk gedeelte van Noord-Holland, door de Kleine Friezen ingenomen. Hen scheidde de Vliestroom, die van het Flevomeer naar de Noordzee stroomde, van de Groote Friezen. De diep in het hart van het Friesche stamland doordringende zeeboezem hebben we reeds als de Middelzee of het Boerdiep leeren kennen. Maar overi-

1) *Tacitus.* Ann. IV. 74.

2) *Tacitus.* Ann. XI, 19.

Wumkes.nl

gens was de duinenrij ten noorden van het tegenwoordig Friesland nog niet tot eilanden verbrokkeld; de wadden, waarlangs thans de zee een vrijen doortocht vindt, waren daar nog niet aanwezig. Meer oostelijk evenwel, benoorden Groningen, had de zee reeds een gedeelte lands overweldigd, dat bij ebbe een doorwaadbaar meer geleek, maar bij storm en hooge vloeden een dreigend aanzien had. En tusschen Groningen en Friesland, aan de uitmonding van de *Ee* uit laatstgenoemd gewest, van de *Lauwers*, (*Labeki, Laveke*) als grensstroom, en de *Hunse* en de *Marne* uit Groningen, had zich een breede zeeboezem gevormd, de *Lauwerszee,* die destijds waarschijnlijk dieper dan thans het land inging.

Achter den gordel van duinen strekte zich in het tegenwoordig gewest, van het zuidwesten naar het noordoosten, ter wederzijden van de Middelzee, eene breede vlakte uit van vruchtbare kleigronden; zeebezinkselen van vroeger eeuwen, die ruimschoots voedsel opleverden voor mensch en vee. Beveiligd door de duinen, schijnt toen de zee, in gewone tijden, nog weinig stoornis in het binnenland te hebben aangericht. Maar als vooral in de wintertijden de vloeden hoog stegen en de noordwestewinden op de duinen beukten, dan drong meermalen het water de zeegaten binnen en overstroomde het voor een groot gedeelte den kleibodem, om er een vruchtbaar slib achter te laten. 1)

Reeds van overoude tijden was de bevolking er op bedacht geweest, zich daartegen te beveiligen. Daartoe strekten de *weren, werden, wierden* of *terpen,* die overal op den kleibodem, voornamelijk langs de Noordzeekusten en de oevers der zeeboezems over het vlakke land verspreid liggen. Zij zijn zeer verschillend in grootte. Men vindt er met eene oppervlakte van één of minder tot zes-

1) *Acker Stratingh.* Aloude Geschiedenis I, 15—22.

Wumkes.nl

tien hectare en met eene hoogte van twee tot zes meter. 1)

Waarschijnlijk hebben de oudste bewoners rondom de gehuchten, waar zij zich neersloegen, eenvoudige aarden wallen, als *weren* of borstweringen, tegen het winterwater opgeworpen. Ook uit de meer zuivere, geroerde klei van de kanten der terpen, zonder vreemde inmengselen, waaraan de binnenste gedeelten zoo rijk zijn, schijnt dit te kunnen worden afgeleid. 2)

De eerste grondslagen van verschillende terpen getuigen van overouden tijd. De steenen strijdbijlen en beitels en de vuursteenen messen, hier en daar uit de diepste lagen opgedolven, behooren tot een tijdperk, lang vóór de komst der Friezen. 3) Wellicht moeten hiertoe ook de lagen geheel vergane mest gerekend worden, die op den bodem liggen.

Door het bedrijf der oude Friezen zijn ze in den loop der eeuwen allengs verhoogd. Wetenschappelijke onderzoekingen, bevestigd door tal van afgravingen, hebben aangetoond, dat de terpen van de eerste grondslagen af aan bewoond zijn geweest. Zij bevatten een mengsel van klei met de overblijfselen van de huishoudingen en het bedrijf der bewoners, waaronder vooral nog herkenbare, dikke

---

1) *Acker Stratingh* II, 190 en volgg.

2) *Luigi Pigorini.* De terpen in Friesland, Vrije Fries XVI, 1—47. De meening des schrijvers, dat de oude bewoners boven den waterspiegel, die zich binnen die borstweringen zou hebben bevonden, hunne hutten op palen zouden hebben gebouwd, schijnt echter gewaagd en niet bewezen. Het grazen van talrijke kudden vee op de vlakte; het hooi, dat daar tot wintervooding van het vee werd ingezameld; de akkerbouw, die daar werd uitgeoefend, en de menigvuldige herten, wilde zwijnen en beren, die er ronddoolden, bewijzen voldoende, dat ook buiten de terpen het land des zomers droog moet hebben gelegen.

3) *Acker Stratingh* II, 215 en 223.

Pleyte. Ned. Oudheden, 65 en 75. Jaarverslag Friesch Genootschap, 1891—1892.

Wumkes.nl

lagen mest van hun vee, soms zelfs tot eenige voeten hoogte. Die mest, dooreen vermengd en afgewisseld met klei, stroo, hooi en takken, telken jare van nieuws opgehoopt, gaf aan de terpen eene min of meer laagsgewijze vorming. En de verrassende hoeveelheid van voorwerpen, zoo van huishoudelijk gebruik als van het bedrijf en de levenswijze der bewoners, maakt de terpen tot welsprekende oorkonden van den maatschappelijken toestand der oude Friezen, 1) waaraan wij straks onze aandacht zullen wijden.

Aan het begin onzer jaartelling bestonden reeds terpen. De Romeinsche natuur- en aardrijkskundige Plinius beschrijft ze, zooals hij ze reeds omstreeks het jaar 45 zag bij onze naburen, de Chauken, in het tegenwoordig Oost-Friesland, aan de uiterste kust der Noordzee. 2) „Wij „hebben," schrijft hij, „in het noorden Chaukische stam„men gezien. Daar overstroomt de oceaan in ieder et„maal eene onmetelijke strook lands, zoodat men, bij dezen „eeuwigen strijd der natuur, in twijfel staat, of dit oord „tot het vaste land, dan wel tot de zee behoort. Daar „woont het armzalige volk in hutten op *heuvelen* of eigen„handig door hen opgeworpen hoogten, die zich nauwelijks „boven den hoogsten vloed verheffen, aan zeevarenden ge„lijk bij vloed, wanneer de wateren alles rondom hen „bedekken, aan schipbreukelingen bij ebbe, wanneer het „water is teruggeweken. Zij maken dan jacht op de „visschen, die met het zeewater terugtrekken. Ze zijn „niet zoo gelukkig vee te bezitten, noch melk dus, zooals „hunne naburen; zelfs kunnen ze niet tegen wilde dieren „strijden, want nergens wordt eenig struikgewas gevonden. „Van zeewier en biezen vlechten ze een soort van touw-

1) *Acker Stratingh* II, 200—237.
Catalogus. Friesch Museum 26—28, 38—98. Jaarverslagen Friesch Genootschap.
2) *Plinius.* Hist. Natur. XVI, 1.

Wumkes.nl

„werk of garen tot netten, waarmede ze de visschen van-
„gen. Eene aardspecie, met de handen bijeengebracht,
„drogen ze meer in den wind dan in de zon en gebruiken
„ze om hunne spijzen te koken en hunne door den guren
„noordewind verstijfde leden te verwarmen. Regenwater,
„dat ze aan den ingang hunner woningen in groeven of
„kuilen opvangen, maakt hun eenigen drank uit."

Treurige schets van het leven dier terpbewoners! Maar het is duidelijk, dat Plinius hier tegelijk het ontstaan der Wadden schetst ten noorden van Oost-Friesland. De slappe grond, die bij de verbreking der duinketen, onmiddelijk daar achter wegsloeg, bestond voor een deel uit veenspecie, waarvan de arme bewoners turf bereidden. 1)

Intusschen bevestigt het bestaan van terpen bij onze naburen de meening, dat ze ook reeds in Friesland bestonden, ofschoon tot veel geringer hoogte dan thans. Maar verder strekt de vergelijking met de Chauken niet. De Friezen woonden toen nog veiliger achter hunne duinen. Eerst in later eeuwen werd de toestand hachelijker, zooals wij in een later tijdperk zullen opmerken.

In Friesland worden deze heuvelen *terpen* genoemd; in Groningen *wierden*. *Terp*, Oud-Friesch, *therp*, *thorp*, (dorp) wijst op eene plaats van bewoning. 2) *Wierd*, *werd*, *weer*, schijnt in verband te staan met *weren*, verweren tegen het water. 3) Misschien is deze benaming de oudste. 4) De naam *werd* was oudtijds ook in Friesland gebruikelijk. De eigennamen van sommige terpen hebben nog dien uitgang, als *Langwerd* te Oosterlittens,

1) *Arends*, Gesch. der Noordzee-kusten, vertaald door *Dr. Westerhoff*, I, 125. *Acker Stratingh*, II, 229.

2) *v. Richthofen*, Alt. Fries. Wörterbuch in voce: *the p, thorp.*

3) *Ten Kate*, Ned. Sprake. 1° Proeve op het woord *waerd*, 2° Proeve op *weer*.

4) *Dr. Blok*, Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh.kunde, 3e reeks, 1e stuk, 21.

Wumkes.nl

Rewerd te Huins, *Sieswerd* te Hichtum, *Salwerd* onder Franeker en vele andere. Somtijds zijn ze saamgetrokken uit de voorlaatste lettergreep op *a* met *werd* tot *aard*, als *Laard* en *Saard*, van *Lawerd* en *Sawerd*, onder Bolsward, *Bijlgaard* en *Wijlaard* bij Leeuwarden, *Lutgelaard* bij Hiaure, *Tjaard* onder Wirdum, *Zwaard* te Stiens. En niet minder dan een dertigtal plaatsen, veelal op hoogen grond gelegen, komen in Friesland voor, waarvan de namen uitgaan op *werd*, *ward* en *aard*, zooals onder andere *Ferwerd*, *Holwerd*, *Wanswerd*, *Ljuwerd* (Leeuwarden) *Bolsward* en voorts *Baard* (oudtijds Bavowerd), *Hennaard* (Hernawerd), *Idaard* (Ethawerd), *Ternaard* (Thunawerd).

De plaatsnamen *Ternaard* en wellicht ook *Wanswerd* zijn daarbij opmerkenswaardig. De oude naam *Thunuwert*, *Thunauwert* herinnert aan den dondergod *Thunar*, *Thundr* of *Donar*, den ontzaggelijken drager der stoffelijke kracht, die het luchtruim beheerschte en met zijn zwaren moker de donkere wolken klievend, onder ratelend geluid vlammende schichten naar de aarde wierp. De oude Germanen, zegt Tacitus, achtten het niet overeenkomstig de hemelsche grootheid, om hunne goden binnen enge wanden te beperken. 1) Waarschijnlijk heeft deze machtige god op een der uitgestrekte hoogten van het noorden eene bijzondere vereering gevonden. Zijn naam werd ook vereeuwigd in *Thonnersdei* (Donderdag), evenals die van *Wodan* of *Woan* in *Woansdei* of *Wânsdei* (Woensdag), zooals deze dag vooral in het noorden van dit gewest genoemd wordt. Misschien werd ook deze opperste god, die de helden bezielde en den gesneuvelden edelen de onsterfelijkheid schonk in Walhalla, mede in het noorden op den hoogen bodem van *Wanswerd* vereerd. In het zuiden van het gewest wordt echter de *Woensdag* meer *Wernsdei* (Wênsdei) ge-

1) *Tacitus*, Germ. IX.

Wumkes.nl

noemd. Onder dien naam komt deze dag ook voor in de oude Friesche wetten van omstreeks de 12e eeuw. En de Friesche kronieken noemen het dorp *Warns* nabij *Staveren*, in het land der Oude Sturiers, als aan hem gewijd. 1)

De terpen waren echter niet de eenige bewoonde plaatsen op den vruchtbaren kleibodem. Op de uitgestrekte algemeene velden graasden de talrijke kudden der terpbewoners. Daar werd ook het hooi tot wintervoeding van het vee gewonnen; daar werden menigvuldige veldvruchten verbouwd. 2) En hoogst waarschijnlijk zal van oudsher een deel der bevolking, waaronder vooral de onderhoorigen, die met het hoeden en verzorgen van het vee en met den akkerbouw waren belast, daar, in de nabijheid van hun dagelijksch arbeidsveld, althans des zomers ook hunne woonplaatsen hebben gehad. Aan het einde van dit eerste tijdperk, zien wij er reeds de grondslagen van tal van dorpen ontstaan.

Zuidwaarts van de kleivlakte volgde in het midden van het gewest, mede in de richting van het zuidwesten naar het noordoosten, een laag en waterrijk oord, met moerassige veengronden, afgewisseld door meeren en poelen en kronkelende stroomen, die waarschijnlijk in de Middelzee hunne voornaamste afwatering hebben gehad.

Sints eeuwen wellicht was dit moerasveen òf reeds ontstaan, òf nog in wording. In hooge oudheid moeten zich hier uitgestrekte stilstaande poelen en plassen hebben vertoond, die des zomers overdekt werden met waterplanten. Jaarlijks stierven de planten af en hare overblijfselen, die

1) *v. d. Bergh*, Ned. Mythologie, op de woorden *Thunar* en *Wodan*.
Hofdijk, Ons Voorgeslacht I, 106, 107.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries IX, 270.
von Richthofen, Alt. Fries. Wörterb. in voce: *Wernisdei*.

2) Zie onder de volgende letter B het leven en bedrijf der bevolking, zooals de bestanddeelen der terpen dit aanwijzen.

Wumkes.nl

gedeeltelijk onder water dreven, strekten dan tot woning en voedsel van nieuwe planten, die op hare beurt, bij het wegsterven, de drijvende massa vermeerderden. Het water belette de vrije toetreding der dampkringslucht tot die massa, zoodat zij niet tot volledige ontbinding kon overgaan, maar in een toestand van verzuring achterbleef. Zoo ontstonden eerst drijftillen, die allengs aanwiesen tot een aaneengeschakeld moeras, hetwelk aanvankelijk met den waterstand op- en nederging. Struik en boomgewassen sloegen daarin allengs, nevens zware moerasplanten, welig op, en de drasse bodem, door altijd herhaald groeien en verzuren van planten, steeds dikker en dikker geworden en door zijn eigen zwaarte al dieper en dieper in het water gezonken, had eindelijk, na verloop wellicht van eeuwen, den ouden vasten bodem bereikt en door gedurige ineenpersing eenige vastheid verkregen. 1)

Nog herkennen we deze gronden in onze lage veen- en hooilanden. Maar eertijds zullen ze niet een even eentonig aanzien hebben gehad als thans. Broeklanden met welig opgeschoten struiken en kreilen 2) en woeste bosschen wisselden er elkander af. Het menigvuldig in de lage venen gevonden kienhout levert daarvan nog heden het bewijs. En de plaatsnamen aan het woord *wold* of *woud* ontleend, als de *Wouden* in Hemelumer Olde Ferd en *Noordwolde*, *Kolderwolde*, *Ferwoude*, *Oostwoude* en *Woudburen*, *Wolsum*, (Woldshem) *Woldrichem*, (Workum), *Woudsend*, *Eernewoude*, (Arendswoud), en *Suawoude*, (Zuiderwoud) herinneren nog daaraan.

Ook dit laag en waterrijk oord vond reeds zeer vroegtijdig zijne bewoners. Hier en daar toch verhieven zich de oorspronkelijke gaast-, geest- of zandgronden boven

1) *Staring*, De bodem van Nederland, 31—87.

2) Het woord *kreilen* voor wild opgeslagen struikgewas op waterachtige gronden is in Friesland nog gebruikelijk.

Wumkes.nl

het gewone peil. Daar zette zich de bevolking neder. Overblijfselen van menschelijke bewoning, aldaar uit de vroegste tijden gevonden, toonen dit aan. 1) De talrijke stroomen en meeren en de woeste boschrijke velden boden overvloed van wild en van visch. De wateren, te allen tijde het element der Friezen, waren hier de eenige verkeersmiddelen. Nog in veel latere eeuwen, in den Christelijken tijd, moesten er de priesters hunne leeken te scheep bezoeken. 2) En nog heden noemt men dit oord in de volkstaal het Waterland of het Laagland (*it wetterlân* of *it leech lân*).

In het zuidoosten van het gewest verhief zich de grond met merkbare helling. Eentonige heidevelden werden er afgewisseld met eeuwenoude bosschen van eiken en olmen, die tot verblijf strekten van wolven en beren, herten en wilde zwijnen 3), waarop de inwoners jacht maakten. Vele dier bosschen verkeerden echter reeds in kwijnenden toestand. De immer voortwoekerende vorming van hoogveen, door de telkens afstervende heideplanten, die op drassen bodem tot eene min of meer verzuurde massa waren overgegaan, waar steeds weer nieuwe planten, zooals dopheide, wollegras en veenmos, overheen groeiden, had ook de bosschen aangetast. Het veenzuur der plantenlagen doorknaagde allengs de stevige boomstammen. Felle stormen wierpen van tijd tot tijd de reusachtige boomen ter neder, en de trotsche kruinen, in de slappe massa nederploffende, deelden op hare beurt in de gedeeltelijke ontbinding en verzuring en verhoogden den sponsachtigen bodem. Nieuwe

1) Friesch Museum. Behalve andere voorwerpen op de geestgronden in het waterland gevonden, is ook te Egbertgaasten, nabij Oudega in Smalingerland, een steenen strijdbijl uit den vóórhistorischen tijd opgedolven.

2) *Wiersma*. Oude Friesche wetten, Syndriucht XXIII, bl. 200.

3) Zie bl. 518.

Wumkes.nl

woekerplanten groeiden daar weer overheen. Het ontstaan van hoogveen was in vollen gang. 1)

Maar niet overal had deze verwoesting plaats: Waar de natuurlijke afwatering en de warme zonnestralen de wegstervende planten tot volledige ontbinding hadden doen overgaan, had zich een vruchtbare teelaarde gevormd met weelderigen plantengroei. Vriendelijke oäsen, die tot bewoning uitlokten.

Ziedaar in breede trekken het land geschetst, waar de oude Friezen zich met der woon hadden gevestigd. Vette weiden en vruchtbare akkers, vischrijke wateren en bosschen vol wild, boden hun rijkelijk voedsel bij hun dagelijksch bedrijf. En de natuurlijke grenzen van het land, de Noordzee en de rivieren de Rijn en de Eems, het Flevomeer en de moerassige lage en hooge venen, maakten het schier ontoegankelijk voor vreemde volksstammen, die het zouden willen binnendringen.

B. *De Bevolking.*

Zooals overal in Germanië bestond de bevolking uit *vrijen* en *onvrijen;* de eersten waren weer onderscheiden in *edelen* en gewone *vrije lieden;* de laatsten in onderhoorigen, *liten* genaamd, en *slaven.* 2) Bij de Friezen werden ze *etheling*, *friling*, *leta* of *letarslachte-man* en *scalk* genoemd. 3)

De edelen en vrijen maakten te zamen het eigenlijk *volk*

1) *Dr. Andries Borgman*, Geologische ontwikkeling der Ned. hoogvenen. *Staring*, De bodem van Nederl. I, 87—209.

Uit den noodlottigen terugtocht van Cecina over de Drentsche venen, na den tweeden tocht van Germanicus tegen de Cherusken in het jaar 15, blijkt dat de hoogveen-vorming toen reeds in vollen gang was.

Tacitus, Ann. I, 61, 64.

Mommsen, Röm. Gesch. V, 46.

2) *Tacitus*, Germ. C, 25. *Lex Frisionum*, passim.

3) Oude Friesche Wetten, passim.

v. Richthofen, in vocibus.

Wumkes.nl

uit, de *liuda*, de lieden. Hun behoorde de grond; zij waren de rechthebbenden en beheerschers van het land. Hun alleen kwam een zetel en stem toe in de volksvergaderingen. Zij hadden aandeel in het bestuur, de wetgeving en de rechtsmacht. Zij ook alleen hadden het recht om te allen tijde de wapenen te dragen. 1)

De edelen stonden boven de gewone vrijen in aanzien. Dapperheid of krijgsroem en andere voortreffelijke hoedanigheden der voorvaderen hadden ook de nazaten er van boven anderen in gezag verheven. Naar hunne waardigheid behoorde hun ook een grooter aandeel in den grond. 2) Zij bovenal voerden het woord in de volksvergaderingen. Zij werden bij voorkeur tot de hoofden van de afdeelingen des volks gekozen. 3)

De liten en slaven waren aan de edelen en gewone vrijen ondergeschikt. Zij hadden van hunne meesters eene woning en veelal een stuk gronds in gebruik, waarvoor zij een deel der voortbrengselen als cyns of pacht opbrachten. 4)

De *liten* of *leta* worden elders ook *laten* en *lazzi* genoemd. De oorsprong van hun stand zoowel als van hun naam is onzeker. 5) Grimm brengt den naam in verband met *laz*, Gotisch *latz*, Angelsaksisch *lat*: laag, *traag*, *gering*, *slaafsch*. 6) Anderen zoeken dat verband

---

1) *Telting*, Oud-Friesche privaatrecht, in *Themis*. Rechtsk. Tijdschrift 1867, bl. 17, en de daaraangehaalde schrijvers.

2) *Tacitus*. Germ. 26.

3) *Tacitus*, Germ. 7, 11, 12.

4) *Tacitus*, Germ. 25.

5) *Eichhorn*, Deutsche St. en Rechts-Gesch. I, § 15. *Rogge*, s. 10. *Wilda*, s. 667. *Türk*, s. 76. *Müller*, Lex Salica, s. 183, houden hen voor overwonnen volken.

Huber, Hedend. Rechtsgel. I, Kap. IV, § 41, en *von Wicht*, Ost. Fries. Landr., s. 202, noemen hen lijfeigene landbouwers.

6) *Grimm*, Rechts-Alterthumer, 308.

v. Richthofen, Alt Fries. Worterb. in voce: *let*.

Noordewier, Nederduitsche Rechts-Oudheden, 124.

Wumkes.nl

met het werkwoord *laten*, Duitsch *lassen*, Oud-Friesch *leta*, Het zouden dan de geringe personen zijn van de oorspronkelijke bewoners van het land, die bij de verdediging er van niet mede ten strijde waren getrokken, maar *achtergelaten* en door de overwinnaars als hunne hoorigen op den grond *gelaten*, om dien te bebouwen. Deze meening was in latere eeuwen nog levendig bij de Saksers, die het noordelijk gedeelte van het land der Thuringers hadden ingenomen. De Sachsenspiegel van de 13e eeuw zegt: „Toen de Saksen, nadat zij de Thuringer heeren „verslagen en verdreven hadden, zelve niet zoo talrijk „waren, dat zij de akkers konden bebouwen, toen lieten „zij de boeren onverslagen zitten en droegen hun de zorg „voor de akkers op, met al zoodanige rechten, als nu de „*laten* hebben. Daarvandaan kwamen de *laten*." 1)

Reeds Tacitus schijnt ze te hebben gekend en noemt ze dan, in overeenstemming met de Romeinsche instelling en benaming, *vrijgelatenen*, *liberti*. Sommigen houden hen dan ook voor vrijgelaten slaven, aan welke evenwel niet de volle vrijheid was toegekend. 2) Vrijgelatenen konden ze echter bezwaarlijk zijn. Zij behoorden aan hun heer en meester en waren gebonden aan den grond waarop zij woonden. 3) Bij enkele Germaansche stammen kwamen bovendien, nevens de *liten* of *laten*, ook afzonderlijk *vrijgelatenen* voor. En de vrijlating had in den heidenschen tijd waarschijnlijk te weinig plaats, dan dat daardoor een afzonderlijke stand

1) *Brünner*, Deutsche Rechtsgeschichte I, 103.

Gaupp, German. Ansiedlungen, 173, en 560 en 561.

Maurer, Gesch. Fronhofe, I, 16, zegt, dat de verklaring van den Saksenspiegel geheel overeenstemt met de overleveringen van *Megenhart.* c. 1 bij *Pertz*, II, 675, en van *Widukint* I, 14 bij *Pertz* V, 424.

2) Vooral *Waller* I, § 73, II, § 411. Ook *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 179, stelt hen met vrijgelatenen gelijk.

3) *Lex Fris.* XI, 1 en 2. *Waitz*, II, 141 en volg.

Vergel. omtrent de verschillende gevoelens ook Mr. *I. Telting*, Oud-Friesch privaatrecht, in *Themis* 1867, 1e stuk, 12 en 13.

Wumkes.nl

had kunnen ontstaan. Eerst later onder den invloed der Christelijke kerk kwamen menigvuldige vrijlatingen voor. De meeste brieven van vrijlating wijzen op den geest des Christendoms. 1)

Later zullen wij zien, dat de rechtstoestand der *liten* hier, naar den geest dier tijden, niet beklagenswaardig geacht kan worden, maar dat hunne rechten hier meer dan elders die der vrijen naderden. 2)

In geringer aanzien stond de slaaf. Zijn *rechts*toestand was ellendig. Naar de begrippen van dien tijd gold hij niet als persoon, maar als eene zaak. Zoowel in de overige Oud-Germaansche wetten als in die der Friezen, werden zelfs de slaaf en de slavin in éénen zin genoemd met het paard, den os, het schaap of ieder ander dier, dat in iemands bezit is. 3) De slaaf had geen recht. Als zijn meester hem in toorn of drift doodsloeg, bleef dit ongestraft. 4) Slechts wanneer hij door een ander van het leven werd beroofd, moest deze daarvoor aan den meester de schade vergoeden. 5)

Toch was hun feitelijke toestand niet zoo ellendig, als men zich lichtelijk zou voorstellen. „Zelden", zegt Tacitus, „werden ze afgestraft of door kastijding tot den „arbeid gedwongen. Sommigen dienden hunne meesters „in hun dagelijksch bedrijf; anderen oefenden eenig beroep „of handwerk uit. Veelal hadden ze een woning en akker „in gebruik, waarvoor ze hun meester eenig koren, vee of „kleedingstuk opbrachten." 6)

---

1) *Guizot*, Gesch. der Beschaving, 168, 169.

2) Zie de laatste § van het volgend tijdperk.

3) *Lex Frisionum* II, 11. — *Lex Salica*, X, 1. — *Lex Alam.* XC. — *Lex Bajuv.* XV, 1. — *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. II, 167.

4) *Tacitus*, Germ. 25.

5) *Lex Frisionum* IV. 1.

6) *Tacitus*, Germ. 25. *Lex Fris.*, Jud. Wulemari, 10. Uitgave Fr. Gen., bl. 38 en Annot. bl. 121 en 122.

Wumkes.nl

Niettegenstaande het verschil in standen, waren de kinderen van vrijen en onvrijen niet te onderscheiden. Uiterlijk gelijk leefden ze te midden van elkander op denzelfden grond en tusschen hetzelfde vee. Geheel naakt tot aan de jaren des onderscheids, gewenden ze zich vroegtijdig aan het vaak ruwe klimaat en groeiden ze op tot die forsche gestalten, die de Romeinen bewonderden: gehard en sterk in den strijd en in den arbeid. 1)

Min juist is het wel eens voorgesteld, alsof in het algemeen de vrije Germaan niet gezind zou zijn geweest om te werken. Een kwalijk begrepen plaats van Tacitus in zijn gulden boekske over de zeden der Germanen heeft daartoe aanleiding gegeven. 2) Nadat de schrijver had geschetst, hoe de stamhoofden gewoon waren zich te omringen met een honderdtal uitgelezen dappere jongelingen, *centeni comites*, keurnooten, die hen altijd vergezelden, „in „den oorlog tot bijstand, in den vrede tot luister", is het uitsluitend van deze keurnooten, dat hij er op laat volgen, „dat zij in vredestijd den dag in ledigheid door„brengen en de zorg voor huis en akker overlaten aan de „vrouwen en grijsaards en de zwakkeren der familie." Het is dus geen algemeen beeld van de vrije Germanen, dat Tacitus daar schetst. Van elders leeren we het wel anders. Reeds Caesar meldt, dat de Sueven, het grootste en krijgshaftigste volk der Germanen, steeds een duizendtal krachtige mannen aanwezen, die beurtelings het ééne jaar ten strijde trokken en het andere jaar voor de voeding zorgden voor het volk. Zóó, voegde hij er bij, werd noch de landbouw, noch de krijgskunst verwaarloosd. 3)

En ook van de Friezen lezen we, dat ten jare 58, toen een deel der bevolking onder de hoofdelingen Verritus en

1) *Tacitus*, Germ. 20.
2) *Tacitus*, Germ. 12—15. *Gemeiner*, Verfass. der Centeni, 86.
3) *Caesar*, de Bello Gallico IV, 1.

Wumkes.nl

Malorix was uitgetrokken en elders een door de Romeinen verlaten oord in bezit had genomen, zij aldaar hunne woningen gesticht en het zaad in de akkers gestrooid en die als hun vaderlijken grond bebouwd hadden. 1) Die uitgetrokkenen kunnen niet anders geweest zijn dan meerendeels vrije mannen met hunne familiën en leveren dus het bewijs, dat de vrije bevolking zich geenszins onttrok aan den arbeid van den landbouw.

Laten we thans een blik werpen op het dagelijksch leven en bedrijf der Friezen. Nevens de schaarsche berichten der geschiedschrijvers, vinden we daarvoor belangrijke aanwijzingen in hetgeen de terpen opleveren. 2)

Hunne eenvoudige woningen stichtten ze bij voorkeur op de werden, wierden of terpen en op de hooggelegen zand- of geestgronden. Ruwe, aangepunte palen in den grond, zooals ze nog meermalen, somtijds in regelmatige orde, rechtstandig, in de terpen worden aangetroffen, gaven daaraan vastheid. Gevlochten hordewerk aan de palen bevestigd, vormde de wanden, die met klei of leem werden bepleisterd. 3) In groeven of putten nabij de woningen bewaarden ze hun drinkwater. 4)

Veeteelt en landbouw, jacht en visscherij waren hunne hoofdbedrijven.

Paarden en koeien, bokken en schapen maakten hun gewoon vee uit. Te paard dienden de Friezen onder de Romeinen in Brittannië. 5) Hunne kudden rundvee, waarvan

---

1) Zie bl. 531. *Tacitus*, Annales XIII, 54.

2) Voor zoo verre omtrent de voorwerpen uit de terpen geene afzonderlijke aanwijzingen worden vermeld, verwijzen we naar die op het Friesch Museum van Oudheden aanwezig, den daarvan bestaanden Catalogus, bl. 26—98 en de jaarlijksche Verslagen van het Friesch genootschap.

3) *Tacitus*, Germania, 14.

Acker Stratingh, Aloude Staat. II. 188, 189.

4) *Plinius*, Hist. Natur, XVI, 1. *Pleyte*, Ned. Oudheden, 40.

5) Zie bl. 534.

Wumkes.nl

zij de huiden als schatting opbrachten, leerden we reeds kennen. De terpen leveren nog de overblijfselen van hun vee in de tallooze beenderen van runderen, paarden, schapen en bokken, ruw of bewerkt, alsmede in de runderkoppen en hoornspitsen, de beenderen en bekkeneelen van paarden, schapen en bokken, en paardehaar en schapenwol. En in de schedels van honden, de hanesporen, de versteende hoendereieren en de schalen daarvan, leeren we bovendien de huisdieren kennen.

Er is beweerd, dat de oude Friezen, die in den zomertijd veilig op hunne terpen woonden, in het najaar, als de zee hunne landen overstroomde, zich verplicht zouden hebben gezien, om naar de hooger gelegen zandgronden van Gaasterland en Opsterland, de Stellingwerven en Drente te trekken, teneinde daar te overwinteren. 1) Maar hoe ware het mogelijk geweest, om jaarlijks in den wintertijd met hunne kudden te verhuizen; hoe er beschutting en wintervoeding voor het vee te vinden? De terpen leeren het tegendeel. Het hooi, waarvan daarin nog overblijfselen zijn gevonden, en de dikke lagen mest, somtijds tot eenige voeten hoogte, getuigen dat het vee in het ruwe jaargetijde ook op de terpen een bergplaats vond. De laagsgewijze vorming der terpen, telken winter opnieuw opgehoopt met mest, vermengd en afgewisseld met klei, stroo, takken en anderen afval, was daarvan het gevolg. 2) De uitgestrekte vlakte daar buiten diende dus niet enkel tot weideveld in den zomer, maar tevens om daarvan de wintervoeding van het vee te verzamelen. De middelen voor den hooioogst moeten dus ook bekend zijn geweest.

Nevens de veeteelt behoorde ook de akkerbouw tot het gewoon bedrijf. Er zijn in de terpen overblijfselen van stroo gevonden, veelal slechts in vezels met mest vermengd, maar

1) *Eekhoff*, Gesch. van Friesland, 12 en 13.

2) *Acker Stratingh*, t. a. p. 208 en volg.

Wumkes.nl

ook enkele malen nog in bundels. De haver- of tarwekorrels, de paarde- of duiveboonen, de lijnzaadknoppen en zelfs een hoop van omstreeks tien liter bolsters van geschoond lijnzaad in den hoek van een hut, toonen aan, welke voortbrengselen bij voorkeur werden verbouwd. Het eiland Borkum was zelfs bij de Romeinen bekend als het Boonen-eiland. *(Fabaria)*. 1) Akkerbouw veronderstelt reeds verdeeld grondbezit. Bij de Germanen werd de bouwgrond jaarlijks verwisseld; de ruimte der velden maakte dit gemakkelijk. 2) Bij de Friezen vinden we in dit tijdperk, althans bij de edelingen, reeds eigen uitgestrekte hoeven. Die van Cruptorix is daarvan een voorbeeld.

Moeilijk is het om aan te toonen, welke landbouwgereedschappen gebruikt zullen zijn; voorzooverre ze geheel of gedeeltelijk van hout waren vervaardigd, zullen zij zijn vergaan. Waarschijnlijk waren ze aanvankelijk nog zeer onvolmaakt. Een schop van graniet en gedeelten van hertegeweiën met breede platte kanten in den vorm van houwelen zijn er gevonden. Deze schijnen tot een zeer oud tijdperk hebben behoord, want ook het gebruik van ijzer was aan de oude Friezen bekend. 3) IJzeren lansspitsen en pijlen, messen en dolken zijn uit diepe lagen opgedolven. Lansen en pijlen waren de wapenen in den krijg, en hoe geoefend de Friezen daarmede waren, bewezen ze in hunnen opstand, toen de sterk gewapende Romeinsche keurbenden geheel werden verslagen. Zij verstonden dus ook de kunst om het ijzer te smeden. Waarschijnlijk zullen dus ook toen reeds bij den landbouw ijzeren schoppen, zooals er althans één is opgegraven, gelijk ook

1) *Acker Stratingh*, t. a. p. 203.

Dr. Westerhoff, Bijdr. voor Geschied. en Oudheidkunde VII, afl. 4. Over boonen, vlas en haver in de terpen of wierden.

Plinius, t. a. p. IV, 27.

2) *Tacitus*, Germ. 24.

3) *Tacitus*, Germ. VI.

Wumkes.nl

ijzeren beitels in den vorm van houweelen, gebruikt zijn. Tot het snijden of maaien van granen en gras moeten eveneens ijzeren gereedschappen gebruikt zijn. Groote ijzeren scharen, in verschillende exemplaren gevonden, dienden om de schapen jaarlijks van hun vacht te ontdoen.

Ook bij de jacht werden ijzeren werktuigen gebezigd. IJzeren pijlen dienden voor grof wild, terwijl spietsen van been en van hertshoorn, die de terpen bij menigte opleveren, voor klein wild voldoende zullen zijn geweest. De wilde beesten waarop toen jacht werd gemaakt, leeren we kennen uit de schedels van wolven, de tanden van beren, de slagtanden en kaken van wilde zwijnen en de tallooze overblijfselen van hertegeweien.

Die geweien werden, evenals de harde beenderen van andere dieren, tot velerlei doeleinden aangewend. Behalve pijlen vinden we een menigte beenennaalden met koppen of haken tot bevestiging der kleederen, pennen tot het opsteken van het haar; haarkammen, waarvan de ruwste vormen wellicht ook tot dit tijdperk behooren; hechten van messen of dolken en vele gedeeltelijk beslepen en uitgeholde beenderen, waarschijnlijk voor huishoudelijk gebruik.

Merkwaardig vooral zijn de platgeslepen, groote beenderen, somtijds van voren met eenige afronding en steeds vóór en achter met gaten doorboord. Als in den winter het water met een ijskorst was bedekt, bonden de oude Friezen, evenals de noordelijke volken, die beenderen als schaatsen aan de voeten, en waarschijnlijk voortgestuwd door prikstokken van scherpe punten van beenderen of ijzer voorzien, zweefden ze in snelle vaart over de vlakte. 1)

Tot hun dagelijksch bedrijf behoorde ook de visscherij en de scheepvaart. De talrijke binnenwateren en de zeeboezems lokten daartoe uit. Zelfs op zee waren de oude

1) *Friesche Oudheden*, 4e aflev. Historisch Overzicht, 10, 11, 30 en 31.

Wumkes.nl

Friezen ervaren schippers. Reeds bij de eerste kennismaking met de Romeinen behoedden ze dezen voor een wisse schipbreuk. 1) Hunne vaartuigen waren veelal zeer licht, van teenen gevlochten en met ossehuiden overtrokken, zoodat ze gemakkelijk van het eene water naar het andere konden worden overgebracht. Maar ook uitgeholde boomstammen waren nog in gebruik. 2) Waarschijnlijk zullen deze vooral bij het bedrijf der visscherij op de binnenwateren het meest geschikt zijn geweest. De terpen dragen nog de sporen van de vischvangst, zooals schubben, waaronder zeer groote, en wervels van robben en andere zeedieren, en schelpen bij menigte. De vischnetten zullen waarschijnlijk, evenals bij de Chauken, nog uit gevlochten biezen hebben bestaan. Gebakken steenen schijfjes, in groote menigte in verschillende terpen gevonden, dienden daarbij tot zinkstukken. En van de vischrijkheid der Friesche wateren getuigt de merkwaardige gelofte-steen van de Romeinsche pachters van het vischrecht, ten jare 1888 uit de terp te Beetgum opgedolven, 3) waaraan wij later onze aandacht zullen wijden.

Ziedaar de hoofdbedrijven van de Friezen in het algemeen. Inspannende werkzaamheden sterkten hunne spieren; het klimaat staalde hunne lichamen.

De voeding en de kleeding waren hiermede in overeenstemming.

De talrijke kudden vee en het grof en klein wild leverden hun het vleesch; de wateren boden overvloed van visch aan; de runderen en schapen bovendien melk, die zoowel

1) Zie bl. 489. *Dio Cassius,* LIV, 32, aangehaald bij *r. Doornick,* Frisiae terminis, 12.
Mommsen, Röm. Gesch. V, 25 en 26.
Dirks, Koophandel der Friezen, 49—51.
Waitz, Deutsche Verfassungs Geschichte I, 38 en de daar aangehaalde schrijvers.
2) *Dirks,* t. a. p. 50 en 51.
3) *Boissevain,* Vrije Fries XVII, 325. Friesche Volksalmanak 1889, bl. 168.

Wumkes.nl

versch als in geronnen toestand, als kaas, werd genuttigd; 1) de hoenderen verschaften hun eieren, en meelspijzen vonden ze in hunne granen en boonen. Van haver kookten ze brij. 2) En bier, uit granen bereid, was in het algemeen bij de Germanen de geliefkoosde drank. 3)

Het soms ruwe klimaat hinderde hun weinig. De Oude Germanen liepen zelfs gedeeltelijk naakt. Tegen de felle koude slingerden ze een beestevel als pels over de schouders. Maar ook geweven stoffen droegen ze. Een soort van wollen doek of deken, (*sagum*), bevestigden ze zich om de leden, en de voornaamste vrouwen droegen lijnwaad. 4) Het weven werd door hen uitgeoefend. 5)

De terpen leeren, omtrent dit een en ander, nagenoeg hetzelfde van de Oude Friezen. De schapen, niet alleen op den kleibodem, maar waarschijnlijk in talrijker kudden op de heidevelden geteeld, 6) leverden, in hunne jaarlijksche vachten, de grondstof voor wollen weefsels. De gevonden lijnzaadknoppen toonen aan, dat de Friezen ook het gebruik van het vlas kenden. De zeer talrijke gebakken steenen spinklosjes en gewichten van weefgetouwen getuigen van het uitoefenen van spinnen en weven. En de gevonden lapjes van ruw geweven wollen stof, leeren het product er van kennen. 7) In de eerst volgende eeuwen was de wollen stof als *fries* of *fresum* bekend. 8) En weldra bereikten zelfs de Friesche weverijen boven andere een hoogen trap van bloei. 9) Vrouwen oefenden dit bedrijf uit, en

1) *Tacitus*, Germ. 23. *Acker Stratingh*, t. a. p. 237 en volgg.
2) *Plinius*, Hist. Nat. XVIII, 44. *Acker Stratingh*, t. a. p. 240.
3) *Tacitus*, Germ. 24.
4) *Tacitus*, Germ. 17.
5) *Plinius*, t. a. p. XIX, 1.
6) *Dirks*, Kooph. 30.
7) *Acker Stratingh*, t. a. p. 205 en 217.
8) *Lex Frisionum*. Uitgave Fr. Gen. 38 en Annot. bl. 124.
9) *Pertz*, Monum. Germ. II, de vita Karoli, 752 en 762.

Wumkes.nl

genoten als zoodanig, althans later, eene bijzondere bescherming. 1)

De spinklosjes en gewichten van weefgetouwen evenals de zinkstukken der netten toonen aan dat ook het bakken van aardewerk werd uitgeoefend. Ook ronde gebakken handmolen-steenen, die tegen elkander werden gedraaid 2) om de haver voor het koken van brij te ontbolsteren, leveren de terpen op. Sedert het verkeer met de Romeinen werden deze echter vervangen door de hardere tras- of tufsteenen uit de bergen van Andernach, zooals er vele zijn gevonden.

Het bakken van aardewerk bepaalde zich evenwel niet tot het vormen van de genoemde steenen voorwerpen; het stond reeds op veel hoogeren trap. Voor het bereiden en gebruiken van spijzen en dranken werden aarden potten, kannen en kommen vervaardigd. Het pottebakken werd reeds zeer vroeg door de Oude Friezen uitgeoefend. De kleibodem leverde daarvoor de grondstof. Merkwaardig is het verbazend aantal potten, kannen, kruiken, pannen, deksels en onderzetsels, in velerlei vorm en gedaante. De eenvoudigste en ruwste, meestal in den vorm van urnen, komen, zoo in hun geheel als in scherven, zelfs op eene diepte van 4, 5 en 6 meter in de terpen voor. De kunst van pottebakken moet dus zeer oud zijn en vertoont duidelijk *drie* tijdperken. 3) De *oudste* soort is ruw, met de hand gekneed, somtijds met plantenvezelen als verbindingsstof doorwerkt 4) en slechts door de zon gedroogd en verhard. De potten en scherven van deze soort bevinden zich vooral in de onderste lagen en

1) *Lex Fris.* t. a. p. Judicium Wulemari XI.

2) *Pleijte*, Ned. Oudheden, 27.

3) *Dirks*, Jaarverslag van het Friesch Genootschap, over de historische Tentoonstelling, 1876—1876, bl. 8 en 9.

4) *Acker Stratingh*, t. a. p. 210.

Wumkes.nl

zijn broos. De *tweede* soort, eveneens uit de hand bewerkt, vertoont reeds eenig verschil in vorm en is gehard door de inwerking van het vuur. Van het harden door de zonnewarmte tot dat door de hitte van het vuur is slechts ééne schrede. Misschien kan ook deze soort reeds gebracht worden tot den tijd van de komst der Romeinen. Er zijn althans roode, hard gebakken potten op eene diepte van 6 meter gevonden. De *derde* soort, veeltijds iets hooger in de terpen gelegen, behoort zeer waarschijnlijk tot een later tijdperk. Dit aardewerk blijkt op een wiel of schijf te zijn gevormd, is netter bewerkt, somtijds van indrukselen of andere versieringen voorzien en mede door het vuur gehard. En nadat de bewerking op de schijf meer algemeen was geworden, werden in de volgende eeuwen de vormen steeds schooner, en de voorwerpen met ooren en tuit meer gerijfelijk voor het gebruik.

Aan het einde van dit tijdperk zullen wij trachten de gevolgen van het verkeer met de Romeinen in het licht te stellen.

C. *Bestuur.*

Bij de westelijke Germanen in het algemeen heerschte geen eenhoofdig gezag. Reeds Cesar zegt: „In vredestijd „hebben ze geen gemeenschappelijk opperhoofd, maar „verschillende hoofden, die recht doen in hunne gou„wen." 1) En Tacitus onderscheidt duidelijk tusschen de Germaansche volken van het oosten en zuiden, die geregeerd werden door koningen, met aanzienlijke macht bekleed, en de westelijke en noordelijke stammen, die zich zelven regeerden. 2) Dáár werden in de volksvergaderingen alle belangrijke zaken behandeld en hoofden ge-

1) *Caesar,* Belto Gallico VI, 23.
2) *Tacitus,* Germ. 42 en volgg. en 7, 11 en 12.

Wumkes.nl

kozen, meer tot voorbeeld dan om te gebieden. Zij brachten de volksbesluiten ten uitvoer en deelden recht in gouwen en dorpen. Zoo ook in Friesland. Waar hij verhaalt van den uittocht van een deel der Friezen onder *Verritus* en *Malorix*, die hen bestuurden, voegt hij er in éénen adem bij: „voor zooverre deze Germanen zich laten „regeeren." 1)

Persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid was een algemeene karaktertrek der Friezen. 2) De persoon was onschendbaar. Krachtig uit zich dit beginsel in hun strafrecht, zooals dat ook later bleef gehandhaafd: „Niemand mag aan lijf en leden gestraft worden." 3) Met dezen grondtrek van persoonlijke vrijheid was de oppermacht van een enkele onbestaanbaar. De vrije geest duldde niet, dat één over allen zou heerschen. Aller belang eischte ook aller samenwerking. 4)

Bij de volksvergaderingen berustte alle macht.

Maar deze volksvergaderingen vertegenwoordigden niet het gansche land. Centralisatie van bestuur was nog even onbekend, als bij de beperkte middelen van gemeenschap en verkeer schier onmogelijk. Niet in staatsrechtelijke éénheid, maar in de liefde tot den geboortegrond en de vrijheid bestond de band, die alle stamgenooten omstrengelde. Eene algemeene staatsrechtelijke band bestond dus nog niet. Het volk was samengesteld uit verschillende groote gemeenschappen van vrije mannen, die dezelfde algemeene belangen hadden. Die gemeenschappen hadden haren grond in de natuurlijke gesteldheid en de begrenzing van het oord, dat de bewoners hadden ingenomen. Dat oord was hunne *gouwe*. Elke dier gouwen hield hare eigen volksvergaderingen over de gemeenschappelijke

1) Zie bl. 531. — *Tacitus*, Ann. XIII, 54.

2) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 389.

3) *Tacitus*, Germ. 21. *Lex Fris.* I.

Oude Friesche Wetten. *v. Richthofen*, 24 en 25. „Thet alle Frisa „mugum hiara feihha met da fia beta, (cum pecunia emendare.")

4) *Waitz*, t. a. p. I, 390—394.

Wumkes.nl

belangen. En de hoofden daar gekozen, waren de gouwhoofden, de principes, waarvan de geschiedschrijvers gewagen. Zóó was, zegt Waitz, iedere gouw een zelfstandig onderdeel van het gansche land. De gouwvergaderingen waren de dragers van het staatsrechtelijk leven. Daar heerschte de Staatsmacht. 1)

Zulke gouwen bestonden ook in het Friesche Stamland; het was van nature verdeeld in eene Wester- en Oostergouwe, of Wester- en Oostergo. 2) Waarschijnlijk waren er oorspronkelijk reeds meer. De waterrijke streken van het zuidwesten, het gebied van den stam der Sturiers, evenals de boschrijke oorden van het zuidoosten maakten wellicht ook toen reeds afzonderlijke deelen uit. In een volgend tijdperk leeren wij ze als zoodanig kennen.

Dáár, in de gouwen kwamen op bepaalde tijden, bij voorkeur bij wassende maan, de vrije mannen te zamen op de daarvoor bestemde plaats, de *liuda-warf*. 3) Naar de gesteldheid des lands was dit een open plaats in een heilig woud, of eene ruime vlakte of eene hoogte: *worpene warf*. Gewapend zat daar de menigte neer. De priester, vertegenwoordigende de godheid, was er een persoon van verheven gezag. Hij gebood er stilte en bewaarde er de orde. Hem alleen kwam het recht toe, om er tucht uit te oefenen. De voornaamsten voerden er het woord, naar gelang van ieders ouderdom, adel, krijgsroem of welsprekendheid, meer als raadgevers dan als gezaghebbenden. Indien het gevoelen mishaagde, wees de menigte het af met gemor; indien het beviel, kletterde ze met hare wapenen. De dáár gekozen hoofden brachten vervolgens de

1) *Waitz*, Deutsche Verfassungs Geschichte I, 138—143 en II, 326.

2) Zij worden het eerst vermeld in de jaren 734 en 736. *Pertz*, Monum. Germ. I. Ann. Fuldenses, 325 en 326. — Fredegarii Scolastici Chron. 673. — *v. d. Bergh*, Middel-Ned. Geografie. 46.

Mr. A. J. Andreae, Vrije Fries XIV, 202.

3) *v. Richthofen*, Alt Fries. Wörterbuch op de woorden: *liod-warf* en *werpa*. — *Heck*, Alt-Friesische Verfassung, 30.

Wumkes.nl

volksbesluiten ten uitvoer. Slechts in bijzondere voorkomende zaken beslisten ze eigenmachtig. 1)

Onjuist is het alzoo, dat van den oudsten tijd af aan, over geheel Friesland, zooals de kronieken het doen voorkomen, achtereenvolgens eene reeks van vorsten zoude hebben geregeerd. Misschien zijn enkele hoofden uit verschillende gouwen, die door belangrijke daden boven anderen hadden uitgemunt, door vage overleveringen in het geheugen des volks bewaard gebleven, en door latere kroniekschrijvers als elkanders opvolgers voorgesteld.

De volksvergaderingen waren tegelijk volksgerichten. Aanklachten werden er ingebracht en onderzocht. 2) De vergadering besliste over schuld of onschuld. En in geval van veroordeeling paste hoogstwaarschijnlijk de Priester het heerschende recht toe. 3) Maar niet alle misdaden werden destijds voor het gericht gebracht. Meermalen gaven ze in die tijden van ruw geweld aanleiding tot bloedwraak en ernstige familieveeten, waarvan omstreeks zeven eeuwen later, in de oudste Friesche wet, de Lex. Frisionum, nog de sporen voorhanden zijn. 4) Recht en rechtspleging verkeerden dus nog in hunne beginselen.

Weldra echter schijnt de grondslag gelegd te zijn voor meerdere staatsrechtelijke eenheid tusschen de verschillende deelen des lands. Toen de Romeinsche Veldheer Corbulo, zooals wij thans zullen zien, de Friezen ten tweeden male aan de Romeinen verbond, riep hij de instelling in het leven van een *Algemeenen Raad*, (*Senatus.*)

---

1) *Tacitus* Germ. 7 en 11.
2) *Tacitus*, Germ. 12.
3) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 326, 390—394.
4) *Tacitus*, Germ. XXI. *Lex Frisionum* II, 2, en *Addit.* I. *Waitz*, t. a. p. I, 399.

Wumkes.nl

§ 5.

Tweede Verdrag met de Romeinen.

Wederom was de strijd der Romeinen tegen de Chauken de aanleiding tot een nieuw verdrag tusschen de Romeinen en de Friezen. Reeds herhaaldelijk hadden de Chauken het Romeinsche Neder-Germanie verontrust. In het jaar 47 hadden ze zelfs met hunne lichte schepen, onder aanvoering van *Ganascus*, een Caninefaat, die onder de Romeinen gediend had, maar tot de Chauken was overgeloopen, een strooptocht langs de Noordzeekusten gedaan en de rijke kust van Gallië gebrandschat.

Dit eischte wraak. *Corbulo*, een veldheer met groot beleid en strenge tucht, toen door Keizer Claudius tot Stadhouder van Neder-Germanie benoemd, trok dadelijk op de Chauken los. Zijne drie-riemen zond hij langs den Rijn en de Noordzee en zijne lichtere schepen langs de bevaarbaar gemaakte binnenwateren (fossas) derwaarts. Zijne overwinning op de Chauken was volkomen. Hunne schepen boorde hij in den grond en *Ganascus* liet hij om het leven brengen. 1)

Op dezen tocht, in het jaar 48, had hij ook Friesland aangedaan en het volk weer met de Romeinen verbonden. Het verdrag, toen met de Friezen gesloten, wordt aldus beschreven:

Corbulo wees hun de velden aan, die zij mochten bezetten.

Hij gaf hun een algemeenen Raad, (Senatus), en bestuurders en wetten.

En om hunne gehoorzaamheid te verzekeren, nam hij

1) *Tacitus*, Ann. XI, 18 en 19.

Wumkes.nl

gijzelaars en legde hij eene Romeinsche bezetting in eene sterkte. 1)

Dit verdrag is merkwaardig.

Corbulo wees den Friezen de velden aan, die zij mochten bezetten. Wat kan dit in de korte, verbloemde taal van den overheerscher anders beteekenen, dan dat de Friezen in het gebruik van hunnen grond werden beperkt, om het overige ten bate van de Romeinen te laten?

Domeinverklaring, geheel of gedeeltelijk van den bodem der ingenomen gewesten, was steeds bij de Romeinen gebruikelijk. 2) Ook in het overige Germanie. In het jaar 71 klagen de Germanen, volgens den Romeinschen geschiedschrijver zelven, dat hunne beheerschers „de stroo„men en den grond hadden afgesloten", en bij Keulen „een tol" hieven op den Rijn. 3) De inkomsten van de domeinen werden nog ten tijde van Keizer Nero (54—68), verpacht aan vennootschappen, waarvan een lid, de *manceps*, jegens den fiscus, het verantwoordelijk hoofd was. 4)

Dit geschiedde thans ook in Friesland. De terpen hebben daarvoor een merkwaardig bewijs opgeleverd. In het jaar 1888, werd te Beetgum, aan den mond der voormalige Middelzee, in een terp, een Romeinsche geloftesteen gevonden, waarop gebeiteld stond, dat de dankbare pachters van de visscherij, onder den manceps Quintus Valerius Secundus aan de godin *Hludana*, gaarne naar verdienste hunne gelofte hebben voldaan. 5)

---

1) *Tacitus*, t. a. p. 19. Natio Frisiorum . . . . datis obsidibus, consedit apud agros a Corbulone descriptos; idem senatum, magistratus, leges imposuit; ac ne jussa exuerent, praesidium immunivit.

2) *Mommsen*, Römisches Staatsrecht. 2e Band. 2e Abtheilung, 963.

3) Zie bl. 537. *Tacitus*, Historia, IV, 64 en 65.

4) *Mommsen*, Römisches Staatsrecht. 2e Band. 2e Abtheilung, 976—979.

5) Het opschrift luidt: Deae Hludanae conductores Piscatus, mancipe Q. Valerio Secundo, V(otum) s(olverunt) l(ibenter) m(erito), d.i.: Aan de

Wumkes.nl

Deze geloftesteen kan niet opgericht zijn vóór het jaar 28, omdat Friesland toen geen Romeinsch domein was, maar slechts belast met eene matige schatting. Evenmin tusschen 28 en 48, omdat de Romeinen hier toen hunne macht niet uitoefenden. Zij moet dus opgericht zijn nadat Corbulo het land tot onderwerping had gebracht.

Zij bewijst dat hier de groote vischrijke wateren tot domein waren verklaard. En zij geeft den sleutel ter verklaring van de korte mededeeling, dat Corbulo aan de Friezen de velden aanwees, die zij mochten gebruiken. Wat daar buiten viel werd, evenals het vischwater, tot domein verklaard. Daaruit zouden de Romeinen voortaan hunne inkomsten trekken. Daartoe vestigden zij zich in Friesland. Zij bouwden er hunne woningen: Romeinsche daktegels zijn in eene terp bij Dronrijp gevonden. Zij kwamen er met hunne huishoudingen en huisgeraden. Behalve vele Romeinsche munten zijn in verschillende terpen bronzen beeldjes gevonden van de goden Apollo, Mars, Mercurius, Ceres, Venus, Bacchus, van een Raadsheer, van eene Matrone en van een jongeling met Phrygische muts, van een hert en een bok, voorts vazen, armbanden, ringen, mantelhaken of fibula's, waaronder met het beeld van een keizer, sluithaken, gespen, beugels, schaaltjes

---

godin Hludana hebben de pachters van de visscherij, onder hun verantwoordelijk hoofd Quintus Valerius Secundus, gaarne naar verdienste hunne gelofte voldaan.

De godin *Hludana* schijnt overeen te komen met *Hlodyn*, eene der moedergodinnen, in de Noordsche godenleer. Wellicht was zij in Friesland vereerd als de godin der wateren, meer in het bijzonder als de beschermgodin van schippers en visschers. Ook vroeger zijn geloftesteenen, aan haar gewijd, aan den Rijn gevonden.

Mr. L. Ph. C. v. d. Bergh, Krit. Woordenboek der Ned. Mythologie, op het woord *Hludana Dea*, 113, en Inleid. 11.

D. Buddingh, Edda-leer, 53.

Dr. Boisserain, Vrije Fries XVII, 327. — *Dr. Blok*, t. a. p. 22.

Friesche Volksalmanak 1889, bl. 169.

Wumkes.nl

en knijptangetjes, alles van brons, en velerlei andere voorwerpen, waaronder fraai bewerkte kommen en potjes van aarde van Samos of *terra sigillata*, amphora's of wijnkruiken, die alle het verblijf der Romeinen in deze oorden aantoonen. 1)

De ruimte der velden had het verdrag voor beide partijen aannemelijk gemaakt. En dat de inkomsten der domeinen rijkelijk opwogen tegen de vroegere belasting van osseluiden, mag, althans voorzooverre de visscherij betreft, uit de geloftesteen der dankbare visschers worden afgeleid.

De tweede bepaling van het verdrag betrof de uitoefening van het bestuur in Friesland.

Corbulo moet bij zijn tocht door Friesland al het bezwaar hebben ondervonden van het gemis van een centraal bestuur. Ongetwijfeld had hij met verschillende gouwvergaderingen moeten onderhandelen. Daaraan wilde hij voor het vervolg te gemoet komen. Hij stelde een *centralen Raad*, een *Senaat* in, waarin, volgens mede door hem gegeven wettelijke bepalingen, waarschijnlijk afgevaardigden uit de verschillende gouwen zitting hadden. Zoo wist hij, den Friezen hun eigen bestuur latende, en hun democratischen geest volgende, een oppergezag te vestigen, waarmede hij voortaan kon handelen. En zoo bevorderde hij dan tegelijk tusschen de Friesche gouwen een band van eenheid, die wellicht ook in het volgend tijdperk een gunstigen invloed kan hebben uitgeoefend op de macht en de kracht van het Friesche volk.

De plaats, waar tevens eene Romeinsche sterkte gevestigd werd, is volkomen onzeker. Onwaarschijnlijk ware het niet, dat dit heeft plaats gehad in het oord van den stam der Sturiers, aan het Flie, de grens tusschen de

1) Catalogus Friesch Museum. — Jaarverslagen Friesch Genootschap.

Wumkes.nl

Groote- en de *Kleine Friezen*, vanwaar beide hoofdstammen gemakkelijk waren te bereiken. De belangrijke Romeinsche voorwerpen in den omtrek van Staveren gevonden, vooral van groote kruiken, waarvan één in Romeinsche cijfers de inhoudsopgave draagt P I OIV (pondo libras C IV), versterken dit vermoeden. Corbulo zou dan wellicht den grondslag hebben gelegd voor het later bloeiende Stauria, Staveren. 1)

§ 6.

Uittocht van Friezen onder Verritus en Malorix. — Voortduring van het verdrag met de Romeinen.

Ware het verdrag met de Romeinen steeds redelijk door dezen toegepast, het zoude den Friezen, wegens de ruimte hunner algemeene velden, weinig hebben kunnen deren. Maar de hebzucht der Romeinsche bestuurders en pachters, die zich in de dusgenaamde wingewesten kwamen vestigen, om ze tot hun persoonlijk voordeel te exploiteeren, is maar al te zeer bekend. Zij schijnen ook de Friezen in zoo belangrijke mate in het gebruik hunner voorvaderlijke gronden te hebben beperkt, dat reeds tien jaren na het sluiten van het verdrag, een deel van het volk zich genoodzaakt achtte, met vrouwen en kinderen, grijsaards en weerbare mannen, het land te verlaten en elders ruimer velden te zoeken.

De Romeinen waren gewoon ter bescherming hunner grenzen een strook gronds nabij den rechteroever van den Rijn te ontvolken en die tevens te gebruiken als weide

1) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 49—51.
Dirks, Jaarverslag Friesch Genootschap, 1876—1877. Hist. Tentoonstelling, 9. — Catalogus van het Friesch Museum, 35. — Jaarverslag Fr. Gen. 1861/62, bl. 49.

Wumkes.nl

voor het vee van het leger. Dit was ook geschied met een deel van het tegenwoordig Munsterland, dat later door hen onbeheerd was gelaten. 1)

Dezen grond namen de Friezen ten jare 58 in bezit.

De Romeinsche geschiedschrijver geeft daarvan het volgende verhaal. 2)

„Onder aanvoering van *Verritus* en *Malorix*, die hen „bestuurden, voor zooverre die Germanen zich laten regee„ren, waren de weerbare jongelingen door de bosschen „en moerassen en de weerlooze ouderen over de meeren „derwaarts gevoerd. Reeds hadden ze er hunne woningen „gesticht en het zaad in de akkers gestrooid, zooals ze „gewoon waren hunne vaderlijke gronden te bebouwen, „toen *Dubius Avitus* de Friezen met de Romeinsche macht „dreigde, tenzij ze terugkeerden naar hunne oude woonplaat„sen of eene nieuwe plaats van vestiging van den Keizer „verkregen. Dit leidde Verritus en Malorix er toe, om recht„streeks hun verzoek tot den Keizer te richten. Zij reisden „daartoe naar Rome, en werden daar, toen Keizer Nero „hen niet dadelijk kon ontvangen, in de voornaamste ge„deelten der stad rondgeleid, opdat zij de grootheid des „Romeinschen volks zouden aanschouwen. Zoo kwamen „ze ook in den schouwburg van Pompejus, maar dewijl „het spel, dat zij niet verstonden, hen niet aantrok, zagen „ze rond, en vroegen, wie er in het midden zaten, welk „onderscheid er in de rangen bestond, en waar de ridder„schap en de senatoren gezeten waren. En toen ze in „de zetels dier senatoren eenige personen opmerkten met „uitheemsche kleedcrdracht, en op hunne vraag, wie dat „waren, ten antwoord ontvingen, dat die eer werd toege„kend aan de gezanten van volken, die door dapperheid

1) *Mommsen*, Röm. Gesch. V, 113 en 115.
2) *Tacitus*, Ann. XIII, 54.

Wumkes.nl

„en vriendschap jegens de Romeinen uitblonken, toen rie„pen ze uit: „Geen sterveling overtreft de Germanen in „„dapperheid en trouw!" en van hunne zetels opstaande, „namen ze plaats onder de senatoren. Dit werd door de „toeschouwers opgevat als eene edelaardige opwelling van „gevoel van eigenwaarde. Nero begiftigde hen beiden „met het Romeinsch burgerrecht, maar beval tevens dat „de Friezen de ingenomen velden moesten verlaten. En „toen dezen er niet gewillig aan voldeden, werden ze door „eene inderhaast gezonden ruiterbende er toe genoodzaakt, „terwijl de onwilligen werden gevangen genomen of ver„slagen."

De meening is uitgesproken, dat de Friezen, tijdens dezen uittocht van een deel hunner, niet meer tot het Romeinsche rijk zouden hebben behoord. 1) Maar indien ze zich toen reeds aan het bondgenootschap hadden onttrokken, hoe is het dan verklaarbaar, dat zij den zetel der *bondgenooten* innamen? hoe, dat zij konden uitroepen: „Geen sterveling overtreft de Germanen in dapperheid en *trouw?*" hoe, dat deze uiting door de Romeinen werd opgevat voor eene edelaardige opwelling van *gevoel van eigenwaarde?* en hoe, dat Keizer Nero hen zelfs met het Romeinsche *burgerrecht* vereerde?

Toch was er aanleiding voor de uitgesproken meening.

Nadat Corbulo het bondgenootschap met de Friezen had gesloten, had hij zijne krijgsmacht tegen de Chauken in het veld gevoerd. Maar plotseling had hij van Keizer Claudius het verbod ontvangen, om opnieuw de wapenen tegen Germanie te keeren, met bevel, om de bezettingen aan den rechteroever van den Rijn terug te nemen. 2) Dit stond, volgens het zeer waarschijnlijk vermoeden van *Mommsen*,

1) *Dr. Boissevain*, Vrije Fries XVII, 334.

2) *Tacitus*, Ann. XI, 19. Claudius adeo novam in Germanias vim prohibuit, ut referri praesidia Rhenum juberet.

Wumkes.nl

in verband met het nagenoeg gelijktijdig genomen besluit, om Brittannie te bezetten. 1) Maar er volgt niet uit, dat toen ook het bondgenootschap met de Friezen zou zijn vernietigd. Corbulo had ter verzekering daarvan gijzelaars genomen. Ook van andere bezettingen aan den rechteroever van den Rijn werd geen afstand gedaan, zooals wij reeds zagen omtrent het onbeheerd gelaten oord in Munsterland, dat de Friezen bezet hadden, en zooals wij ook later omtrent het land der Ubiers zullen kunnen opmerken. 2) Mommsen toont aan, dat de Caninefaten en althans ook gedeeltelijk de Friezen, tot het rijk zijn blijven behooren. Omtrent het Friesche Stamland echter staat hij in twijfel, wegens het geheel gemis van Romeinsche monumenten en opschriften. 3) Ware hij tijdens de uitgave van zijn werk bekend geweest met den later te Beetgum gevonden geloftesteen, 4) wellicht zou zijn twijfel zijn opgeheven.

Intusschen leeren ook andere geschiedkundige feiten, dat de Friezen ook nog na het jaar 58 trouw waren aan hun bondgenootschap.

In het Romeinsche leger werden destijds niet dan rijksonderdanen of bondgenooten ingedeeld 5), en zeker is het, dat ook later nog Friezen zoowel in de legers als in de lijfwachten der Keizers hebben gediend.

Onder Keizer Claudius was de verovering van Brittannie begonnen. Zijn zoon verwierf den eerenaam van *Brittanicus*. Vervolgens werd dit land voortdurend door de Romeinen bezet gehouden. Bij een plaatselijk onderzoek in de laatste eeuwen naar de sporen van het verblijf der Romeinen aldaar en van den grooten wal of muur, die er ten tijde van Keizer Trajanus (117—138) tegen de Caledo-

1) *Mommsen*, Röm. Gesch. V, 115.
2) Zie bl. 537.
3) *Mommsen*, t. a. p.
4) Zie bl. 527.
5) *Dr. Boisserain* in Vrije Fries XVII, 335.

Wumkes.nl

niers of Schotten was opgericht, zijn niet minder dan 23 Romeinsche legerplaatsen gevonden. En daarbij is gebleken, dat ook de Friezen, zoowel tijdens Claudius, als later, dáár onder de Romeinen hebben medegestreden. Verschillende gedenkteekenen wijzen het aan. Voor gesneuvelde Friesche ruiters waren zelfs gebeeldhouwde grafsteenen opgericht en met inscriptiën voorzien. Een drietal daarvan zijn er onder Gloucester Shire en Melandea Castl gevonden, waarvan er één voor een ruiter, die onder den Romeinschen naam Sextus Valerius, zelfs twintig jaren gediend had. Ook is te Binchester (oudtijds Vinovia) in het graafschap Durham, een geloftesteen opgedolven, van den Fries Amandus, en te Exeter een dolkmes, dat volgens het inschrift mede aan een Fries had toebehoord. 1) De Friezen dienden dus nog voortdurend, als ruiters, in de Romeinsche legers in Brittannie.

En dat de Friesche trouw werd hooggeschat, blijkt almede uit een viertal grafsteenen, te Rome en elders gevonden, die opgericht waren ter nagedachtenis van Friezen, die, ook onder Keizer Nero, wiens regeering van 54 tot 68 duurde, hadden dienst gedaan in de lijfwachten der Keizers. Eén hunner had volgens het opschrift dertien jaren gediend. 2)

Vermits nu deze Friezen wel niet in de Romeinsche legers en 's Keizers lijfwacht zullen zijn opgenomen, dan nadat zij weer sedert het jaar 48 tot het rijk behoorden, moeten zij, die dertien en twintig jaren gediend hadden, minstens tot de jaren 61 en 68 in Romeinschen krijgsdienst zijn geweest.

Ook aan den vrijheidskrijg, onder den edelen Bataaf *Claudius Civilis*, in de jaren 69 tot 71, namen de Friezen ijverig deel.

1) *Dr. C. Leemans*, Vrije Fries III, bl. 1 en volgg.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries IX, bl. 327 en 328.
Mr. Dirks, Vrije Fries XII, bl. 250.
Navorscher, II, 250, III, 351, IV, 280.

2) *Dr. Leemans*, Vrije Fries III, t. a. p. De namen dezer lijfwachten worden vermeld als *Bassus Hilarus*, *Aurelius Verus* en *T. Fl. Verinus*.

Wumkes.nl

§ 7.

Aandeel der Friezen in den opstand onder Claudius Civilis.

De wreede Nero, door een Senaats-Besluit voor vijand des Vaderlands verklaard, had zich zelven van het leven beroofd. Achtereenvolgens werden nu, door de Romeinsche legers, verschillende veldheeren tegelijk tot Keizer uitgeroepen, als *Galba*, en na zijn dood *Otho*, door het leger in Spanje, *Vittellius* door dat in Neder-Germanie, en na den dood van *Otho* ook *Vespasianus*, door het leger van het oosten. Een verschrikkelijke burgeroorlog volgde, waarin de gekozen keizers elkander den hoogen rang betwistten.

Van dien toestand van verwarring maakte de edele Batavier *Claudius Civilis* gebruik, om zijn volk en de Germanen in het algemeen van de heerschappij der Romeinen te verlossen. 1) Hij behoorde tot die grootsche mannen, die de schranderheid en slimheid van den Staatsman, aan het beleid en den onverschrokken moed van den krijgsman paren. Vijf en twintig jaren had hij aan het hoofd der Bataafsche hulpbenden den Romeinen de gewichtigste diensten bewezen. Toch was hij met zijn broeder *Paulus*, onder Keizer Nero, zonder eenigen grond van hoog verraad beschuldigd. 2) Zijn broeder was ter dood gebracht, en hij zelf geruimen tijd gevangen gehouden. Thans, in het jaar 69 in zijn vaderland teruggekeerd, schetste hij, gloeiende van verontwaardiging, de onderdrukking en knevelarijen, waaraan zijn volk bloot stond; den hachelijken toestand, waarin thans Rome verkeerde, en de gunstige kansen om zich van de Romeinen los te maken.

---

1) Zie over dezen oorlog *Tacitus*, Historia IV, c. 12—86 en V. *Mommsen*, Röm. Geschichte V, 116—131.

2) *Mommsen*, t. a, p. 118.

Wumkes.nl

Een verbond tusschen de Batavieren en Caninefaten werd dadelijk gesloten. De Friezen, wellicht gebelgd over de al te groote beperking in het gebruik van hunnen grond en hunne wateren en over de kuevelarijen der Romeinsche pachters, sloten zich bij hen aan. En niet alleen de Kleine Friezen ten westen van het Flie, maar ook de Groote Friezen, ten oosten daarvan en zelfs de Chauken. De legerafdeeling der Friezen en Chauken werd door Civilis voor eene der dapperste gehouden. 1)

In de eerste tijden maakte de opstand buitengewoon groote vorderingen. De Caninefaat *Brinio* met zijne landgenooten en Friezen bemachtigde terstond de naastbijgelegen winterkwartieren der Romeinsche krijgsbenden. De Romeinsche kooplieden en zoetelaars, die over het land verspreid waren, werden afgemaakt. De versterkte plaatsen werden door de Romeinsche bevelhebbers zelven, daar ze geen kans zagen ze te verdedigen, opgegeven en verbrand. En de uit het noorden verdreven soldaten werden nabij den Rijn spoedig door Civilis met een klein leger van Batavieren, Caninefaten en Friezen verslagen. 2) Met geringe moeite veroverde deze ook de Rijnvloot, die grootendeels bemand was door Batavieren, die tot hem overkwamen.

Weldra voegde zich ook eene cohorte Tongren bij hem. Dit was de eerste afval van een deel van Gallie. En nu volgde eene groote beweging onder de Germanen. Met de Friezen wierpen zich ook de Chauken, de Bructeren ter wederzijde van de Eems, de Tencteren en andere stammen mede in den strijd. De beide legioenen van Castra Vetera werden aangevallen en geslagen, terwijl de zich daaronder bevindende Bataafsche ruiters tot hunne landslieden overgingen. De bevelhebber dier ruiters, *Claudius Labeo,* een Batavier,

1) *Tacitus,* Hist. IV, 79.
2) *Tacitus,* t. a. p. IV, 15 en 16.

Wumkes.nl

maar door Civilis niet vertrouwd, werd daarbij gevangen genomen en naar Friesland gezonden, vanwaar hij echter later ontkwam. 1) Op het vernemen van den zegevierenden opstand keerden acht Bataafsche cohorten, die op weg naar Rome waren, terug, richtten te Bonn een verschrikkelijk bloedbad aan onder de Romeinsche soldaten, en stelden zich toen onder de bevelen van Civilis.

Deze stond thans aan het hoofd van een indrukwekkend leger. De sterke legerplaats *Castra Vetera* werd belegerd. De troepen der Batavieren en der verschillende Overrijnsche volken stelden zich ieder afzonderlijk op, om door onderlingen naijver te meer beleid en moed te ontwikkelen. En na een langdurig beleg werden eindelijk de Romeinen tot eene smaadvolle overgave genoodzaakt. Tegen den zin van Civilis werden ze, door de razernij zijner soldaten, om het leven gebracht.

Intusschen was ook in Gallie een opstand uitgebroken. Een tweetal veldheeren, Tutor en Classicus, besloten een zelfstandig Gallisch rijk op te richten.

De toestand der Romeinen werd hachelijk.

Weldra was ook nagenoeg geheel België en een deel van Gallie langs den linker-Rijnoever tot bij den Elzas, in het bezit der opstandelingen. Zelfs met de sterke vesting Colonia Agrippina, (*Keulen*), den hoofdzetel der *Ubiers,* aan wie de Romeinen ook de vrijheid van den grond en van de wateren ontnomen hadden, werd een verbond gesloten. 2) Met moeite werd de stad, op voorspraak van Civilis en op raad van de priesteres Velleda, voor verwoesting bewaard.

Maar van nu af aan keerde de krijgskans!

Zoodra Vespasianus, na den burgerkrijg in Rome, zich

---

1) *Tacitus,* t. a. p. 18 en 56.

2) *Tacitus,* t. a. p. 64 en 65.

Wumkes.nl

goed in den Keizerlijken zetel bevestigd had, zond hij talrijke legioenen met de beste veldheeren naar den Rijn.

Petilius Cerealis, even dapper als beleidvol, kreeg het opperbevel over het leger aan den Beneden-Rijn.

De Gallische opstand werd spoedig gedempt.

Ernstiger was de strijd tegen de Germanen.

Civilis sloeg nog de Romeinen bij Trier. Het Romeinsche legerkamp en de Moezelbrug waren reeds in zijn bezit, maar zijne soldaten, in plaats van de zege te vervolgen, sloegen over tot plundering. En toen Cerealis zijne troepen weer bijeen vergaderd had, versloeg hij op zijne beurt de Germanen.

Civilis spoedde zich nu naar de grenzen van het met hem verbonden Colonia Agrippina, om zich met een zijner dapperste troepen, uit Friezen en Chauken bestaande en in het nabij gelegen Tolbiak (*Zulpich*) gelegerd, te vereenigen. Maar de Agrippinensers, van de overwinning van Cerealis verwittigd, waren trouweloos geworden. Zij hadden de soldaten na een gulzige zwelgpartij in slaap gebracht, en daarna verraderlijk overvallen en afgemaakt en de legerplaats aan de vlammen opgeofferd. Ook hadden ze in het geheim de macht van den zegevierenden Cerealis ingeroepen. Deze trok in allerijl op Colonia Agrippina los. En de Agrippinensers, nu openlijk hun bondgenootschap met Civilis verbrekende, brachten de Germanen, die binnen hunne veste gelegerd waren, om het leven, en leverden zelfs de vrouw en de zuster van Civilis, die als onderpand van het bondgenootschap in de stad waren verbleven, aan de Romeinen over.

De kracht der Germanen was gebroken.

Bij een slag op de puinhoopen van Castra Vetera moest Civilis voor het dubbele Romeinsche leger wijken. Hij trok naar zijn vaderland terug. Daar restte hem nog een wanhopige poging om zijn eigen land te verdedigen. De

Wumkes.nl

dappere Veldheer gaf het eerste voorbeeld van het uiterste redmiddel, later door groote krijgskundigen gevolgd: hij wierp een dam op in de rivier en zette het land onder water. De toestand der Romeinen werd hachelijk. Slechts door de aanwijzing van een overlooper redde Cerealis zijne zwaar gewapende benden uit de diepste killen. Reeds had hij te kennen gegeven tot vrede met de Batavieren en vergiffenis aan Civilis genegen te zijn, toen ook onder de gelederen der Germanen ernstige verdeeldheid was ontstaan. Na een wanhopigen strijd moest Civilis het land aan de Romeinen overlaten. 1)

Op de wederzijdsche hoofden van een afgebroken brug trad hij met Cerealis in onderhandeling over de vredesvoorwaarden.

De getroffen voorwaarden zijn ons niet bekend. Zeker is het, dat de Batavieren op nieuw in hunne vroegere verhouding kwamen van bondgenooten der Romeinen. Zij dienden voortaan weer in hunne legers.

Overigens schijnt het, dat thans werd vastgehouden aan de vroegere bepaling van Keizer Claudius, om de posten ten noorden van den Rijn niet meer te bezetten. Bij den aanvang van den opstand waren de Romeinen uit Friesland verdreven en er is geene enkele aanwijzing, waaruit kan worden afgeleid, dat zij het weer hebben bezet. 2) De heerschappij over de landen der Friezen en der Chauken, als buiten de bezettingslinie gelegen, werd opgegeven. Tacitus, die tegen het einde der eerste eeuw zijne Germania schreef, noemt, na zijne belangrijke schets van de zeden en de leefwijze der Germanen, vervolgens in de hoofdstukken 28 en 29, de Romeinsche wingewesten, waaronder, behalve het uitgestrekte Gallie, ook dat der Bata-

1) *Tacitus*, Hist. V. c. 14—19, 24—26.

2) *van Doorninck*, Frisiae termini, 21.

Wumkes.nl

Domitianus, (81—96) schijnen ze nog geen deel te hebben genomen. Tacitus toch, die tenzelfden tijde de Friezen een vrij volk noemde, maakt in zijne levensbeschrijving van Agricola wel melding van hulptroepen van de Batavieren, Tongren en Usipeten, 1) maar niet van Friezen. Waarschijnlijk zijn deze er door Trajanus toe geprest, ofschoon ook hieromtrent bij de geschiedschrijvers geen zeker bericht is te vinden. 2) Na Hadrianus evenwel zijn de Friezen door de Romeinen met vrede en rust gelaten. Friesche hulptroepen komen sedert dien tijd in de Romeinsche legers niet meer voor. Alleen vermelden de Friesche kronieken, waaraan in dit opzicht niet alle geloofwaardigheid behoeft te worden ontzegd, dat meermalen krijgslustige edelingen zich in de Romeinsche legers begaven, om zich in de krijgskunde te oefenen en hun heldenmoed ten toon te spreiden.

§ 8.

Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

Het verkeer met de Romeinen was van belangrijken invloed geweest op de maatschappelijke ontwikkeling der Friezen. 3)

Romeinen hadden zich onder hen gevestigd.

Niet alleen toch woonden hier, na het eerste verdrag, de Romeinsche ontvangers, die veertig jaren later, wegens ondragelijke afpersing, aan de boomen werden opgehangen, maar op veel ruimer schaal had hier de vestiging van Romeinen plaats na het tweede verdrag in het jaar 48.

1) *Tacitus*, Vita Agricolae, c. 28 en 36.

2) *Schotanus*, 24, en in navolging van dezen ook *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 198, beweren dit, met aanhaling van *Eutropius*, VIII, c. 2, waar dit evenwel niet is te vinden.

3) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 41.

Wumkes.nl

Domitianus, (81—96) schijnen ze nog geen deel te hebben genomen. Tacitus toch, die tenzelfden tijde de Friezen een vrij volk noemde, maakt in zijne levensbeschrijving van Agricola wel melding van hulptroepen van de Batavieren, Tongren en Usipeten, 1) maar niet van Friezen. Waarschijnlijk zijn deze er door Trajanus toe geprest, ofschoon ook hieromtrent bij de geschiedschrijvers geen zeker bericht is te vinden. 2) Na Hadrianus evenwel zijn de Friezen door de Romeinen met vrede en rust gelaten. Friesche hulptroepen komen sedert dien tijd in de Romeinsche legers niet meer voor. Alleen vermelden de Friesche kronieken, waaraan in dit opzicht niet alle geloofwaardigheid behoeft te worden ontzegd, dat meermalen krijgslustige edelingen zich in de Romeinsche legers begaven, om zich in de krijgskunde te oefenen en hun heldenmoed ten toon te spreiden.

§ 8.

Gevolgen van het verkeer met de Romeinen.

Het verkeer met de Romeinen was van belangrijken invloed geweest op de maatschappelijke ontwikkeling der Friezen. 3)

Romeinen hadden zich onder hen gevestigd.

Niet alleen toch woonden hier, na het eerste verdrag, de Romeinsche ontvangers, die veertig jaren later, wegens ondragelijke afpersing, aan de boomen werden opgehangen, maar op veel ruimer schaal had hier de vestiging van Romeinen plaats na het tweede verdrag in het jaar 48.

---

1) *Tacitus*, Vita Agricolae, c. 28 en 36.

2) *Schotanus*, 24, en in navolging van dezen ook *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 198, beweren dit, met aanhaling van *Eutropius*, VIII, c. 2, waar dit evenwel niet is te vinden.

3) *Pleyte*, Ned. Oudheden, 41.

Wumkes.nl

Toen verspreidden zich allerwege, zooals wij zagen, Romeinsche pachters over het land, om uit de tot domein verklaarde gronden en vischwaters hunne voordeelen te trekken. Zij bouwden hier hunne woningen en kwamen er met hunne huishoudingen en huisgeraden.

Wederkeerig vermengden zich ook de Friezen met de Romeinen. Zij dienden in hunne legers en op hunne vloten. Zij bezochten de bloeiende streken aan den Rijn en in Gallie, waar zij de voortbrengselen van Romeinsche nijverheid en beschaving leerden kennen. Zij kwamen te Rome, waar zij tot lijfwachten des Keizers werden aangesteld. Als Friesche ruiters namen ze deel aan den oorlog in Brittannie. En met de samenstelling van de Romeinsche schepen geraakten ze nauwkeurig bekend.

De gevolgen van dit onderling verkeer konden niet achterwege blijven. Wel niet onmiddelijk zullen ze zijn gebleken. De beschaving schrijdt bij weinig ontwikkelde volken slechts langzaam voorwaarts. Maar in de eerstvolgende eeuwen treedt zij klaar aan 't licht.

Van overwegend belang was, dat de Friezen het gebruik van gemunt geld hadden leeren kennen. Menigvuldig zijn de Romeinsche munten, uit verschillende terpen opgedolven. 1) Romeinsche kooplieden doorkruisten steeds deze oorden en kochten de voortbrengselen van het land. 2) Paarden, runderen en schapen, ossehuiden en schapevachten, voor de Romeinsche legers benoodigd, de vellen van wilde beesten, als pelswerk, en barnsteen van de noorder zeestranden, zullen de voornaamste artikelen van uitvoer zijn geweest. 3) Daarentegen brachten de Romeinsche

1) Omtrent voorwerpen in de terpen gevonden, wordt voor zooverre geene bijzondere aanwijzing geschiedt, verwezen naar het Friesch Museum van Oudheden, den Catalogus daarvan, en de Jaarverslagen van het Friesch Genootschap.

2) Zie bl. 536.

3) *Dirks*, Kooph. der Friezen, 23—48. — Catalogus Fr. Museum 18.

Wumkes.nl

kooplieden allerlei voorwerpen voor huiselijk gebruik en waarschijnlijk ook gereedschappen voor verschillende bedrijven. De terpen leveren daarvan enkele voorbeelden. De vroegere gebakken handmolensteenen maakten plaats voor die van tras of tufsteen uit de Andernachsche bergen. Wetsteenen vinden we om de gereedschappen te slijpen. Voorwerpen van opschik, als kralen van porcelein en van glas in menigerlei kleuren, zullen waarschijnlijk voor een deel ook tot dit tijdperk behooren. De handel kwam op. In de eerstvolgende eeuwen verkochten de Friezen hun vee op de Romeinsche markten. 1) En in lateren tijd bereikte hun handel zelfs een hoogen trap.

Een belangrijken vooruitgang bracht de betere bewerking van hout en van ijzer, die de Friezen van de Romeinen hadden geleerd. Dit kwam allengs ten goede aan den bouw en de inrichting van woningen en van vaartuigen. De huizen der voornaamsten onder het volk werden doelmatiger ingericht en zorgvuldiger bewerkt. De wanden van gevlochten hordewerk werden weldra vervangen door houten beschotten, met pennen en spijkers betimmerd. Zware planken met doorboorde gaten, houten pennen en ijzeren spijkers komen in de terpen voor. De huisgeraden zullen op gelijke wijze meer doelmatig zijn ingericht. Het timmervak was vooruitgegaan. Ook het drinkwater bij de huizen werd niet meer alleen in groeven of putten bewaard. Andere middelen om het water in de opgehoopte terpen zuiver te houden werden vereischt. Weldra werden daartoe groote vaten of tonnen gebruikt. De terpen leveren er verscheidene op, deels nagenoeg in hun geheel, deels in duigen, ter hoogte van 80, 100, 188 en 250 cM. Het kuipen werd een nieuwe tak van nijverheid. 2)

1) *Eumenius* in *Constantio* (omstreeks het jaar 290) cap. 9. „Frisius frequentat nundinas meas pecore venali."

2) Fr. Museum. — Vergel. ook *Dr. W. R. J. Schoor* in Friesche Volksalmanak 1888, bl. 118—125.

Wumkes.nl

Vooral aan den scheepsbouw had het voorbeeld der Romeinen een krachtigen stoot gegeven. Het water was het element der Friezen. Als ervaren zeelieden hadden ze den Romeinen onschatbare diensten bewezen. En aan den grooten watertocht naar het land der Chauken, over de Friesche meeren, met duizend schepen, die op het eiland der Batavieren waren verzameld en in gereedheid gebracht, hadden ze medegewerkt. De bouw dier schepen was hun bekend. Dit had tot navolging gewekt. Nevens de uitgeholde boomstammen en de ranke vaartuigen van teenen gevlochten en met beestevellen overtrokken, werden ook andere schepen, meer naar Romeinsche wijze gebouwd, die beter de woeste golven konden trotseeren. De overblijfselen van vaartuigen en wrakken uit zware planken getimmerd, in verschillende terpen, in de onderste lagen, zelfs op eene diepte van 4 à 5 meter gevonden, toonen aan, dat al zeer spoedig in den scheepsbouw belangrijke vorderingen zijn gemaakt. In de volgende eeuwen stevenden de Friezen over zee naar de kusten van Gallie en van Brittannie.

Met den vooruitgang van de scheepvaart hield die van de visscherij gelijken tred. Niet alleen in de binnenwateren, maar ook ter zee werd zij uitgeoefend, zooals wij vroeger reeds zagen. Ook hier had het voorbeeld der Romeinsche pachters van het vischrecht gewerkt. Sterker netten dan de vroegere van biezen werden gebruikt. Het gebruik van hennep werd bekend. Daarvan werd touwgaren vervaardigd. Een muts en een want of handschoen van zoodanig garen in de terpen gevonden, toonen dit aan. En de opgedolven groote beenen haakpennen of naalden strekten voortaan om er netten van te breien.

Waarschijnlijk werd hier dus ook hennep verbouwd. Met zekerheid is dit bekend van vlas- of lijnzaad. 1) De

1) *Acker Stratingh,* Aloude Gesch. 11, 1e stuk, 203.
Westerhoff, Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. VII, 4e afl. Boonen, vlas en haver.

Wumkes.nl

landbouwvoortbrengselen waren dus niet meer beperkt tot haver, tarwe en boonen, maar leverden reeds meer verscheidenheid. De Romeinsche pachters op de domeingronden, zullen daartoe het voorbeeld hebben gegeven. Bovenal in de bereiding van den bouwgrond. Bekend als uitmuntende landbouwers, wisten ze den bodem door doelmatige bewerking en bemesting *(stercorare, laetificare)* tot meerdere vruchtbaarheid op te wekken. Betere landbouwgereedschappen en vervoermiddelen stonden hen daarbij ten dienste. En een bewijs, dat dit bij de Friezen allengs navolging vond, leveren al weder de terpen in de opgedolven ijzeren schoppen en bijlen en overblijfselen van wagenraderen, waarvan bij sommige de velgen nog aan elkander zijn verbonden.

Het lijdt geen twijfel, of het voorbeeld der Romeinen heeft vooral den landbouw op Frieslands rijken kleibodem tot meerdere ontwikkeling gewekt. De bemesting der landerijen hadden de Friezen van de Romeinen geleerd. 1)

§ 9.

Belangrijke ontwikkeling van den maatschappelijken toestand in de eerste eeuwen na het vertrek der Romeinen.

Het vertrek der Romeinen had een belangrijken vooruitgang van den landbouw en den geheelen maatschappelijken toestand ten gevolge. De velden en wateren waren weer vrij geworden. De Friesche bodem behoorde wederom geheel aan de Friezen zelven. Het volk ademde weer vrij. Geene lichtingen van manschappen voor de altijddurende oorlogen der Romeinen, dunden meer de rijen der krachtige Friesche mannen. De bewoners namen toe in aantal. En al mag in het algemeen, als geheel overeenkomstig den

1) *Dirks*, Kooph. 32 en de aangehaalde Schrijvers.

Wumkes.nl

geest dier tijden, worden aangenomen, zooals de overigens weinig vertrouwbare Friesche Kronieken in dit tijdperk, meer in het bijzonder berichten, dat de Friezen herhaaldelijk in strijd waren met naburige volksstammen en zelfs met de noordelijke Denen: belangrijke krijgsbedrijven, die op den toestand van het geheele Friesche volk van invloed waren, meldt de geschiedenis van deze eeuwen niet.

Allengs schreden, ook bij onderlinge twisten, de werken des vredes voort. De toenemende bevolking verspreidde zich meer en meer over den vruchtbaren kleibodem. De werden of wierden en terpen aldaar, oudtijds wel niet de eenige, maar toch de voornaamste plaatsen van samenwoning, waren weldra te eng geworden. De ruime algemeene velden lokten de bewoners uit, om zich hoe langer zoo meer daar te vestigen.

Tacitus schetst ons omstreeks dezen tijd het ontstaan van dorpen in de Germaansche landen in het algemeen. Aan de hand daarvan kunnen wij ons dit ook in Friesland als voor oogen stellen..

Van tijd tot tijd verlaat de stamvader van eene familie de terp, om op het algemeene veld een verblijf te zoeken. Zijne nabestaanden, sibben, volgen hem. Ieder bouwt er zijne eenvoudige woning en omgeeft die met eene heemstede. Bergplaatsen of schuren voor vee en landbouwproducten krijgen achter de woningen eene afzonderlijke plaats. In de nabijheid daarvan slaan de onvrije onderhoorigen hunne hutten op. De akkerlanden bereiden ze in de naaste omgeving der woningen. En daar buiten blijft er ruimte van velden over. 1)

Dit geheele gehucht, met woningen, heemsteden en bouwlanden, omgeven ze, hoogst waarschijnlijk evenals vroeger de grondslagen der terpen, met een eenvoudigen aardenwal,

1) *Tacitus*, Germania. c. XVI en XXVI.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch. I, 39.

Wumkes.nl

om daardoor zoowel het daarbuiten grazende vee, als de wilde beesten en het somtijds opstuwende winterwater tegen te houden of te *hemmen*, (Oud-Friesch *hemma*.) 1) Wat binnen die omheining ligt is de *hem*, hetzelfde als het Duitsche *heim*, het Engelsche *ham*, oorspronkelijk: omheinde plaats. Die *hem* behoort aan den stamvader of diens naaste nakomelingen. Is de stichter een *Bado* of *Bajo*, dan is het de *Bado-* of *Bajohem*, later allengs samengetrokken en vervloeid tot *Bajum*. Is hij een *Britso*, dan wordt het *Britsohem*, thans *Britsum*. Was de stamvader een *Ano* of een *Dodo*, dan heetten zijne nakomelingen *Aningen*, *Dodingen*,, en zijn zij de stichters, dan krijgt de *hem* den naam van *Aninghem*, *Dodinghem*, thans *Anjum*, *Dongjum*. 2) Ook van andere plaatsnamen met den uitgang *um*, kennen we de vroegere met dien van *hem*, als: *Beintum* (vroeger *Benthem*), *Dedgum* (Dedighem), *Kollum* (Collehem), *Makkum* (Maggenheim), *Marrum*, (Merhem), *Reitsum* (Reishem), *Sottrum* (Sottrenheim), *Workum* (Woldrichem en Wolderkum) en andere. En in sommige later ontstane dorpen, op de aangeslibde gronden van het zuidelijk deel der Middelzee, is de volledige vorm van *hem* deels tot heden, deels tot de latere middeleeuwen bewaard gebleven, zooals in *Oosthem* en *Westhem* en vroeger in *Moerhem* en *Ymswalderahem*.

---

1) *Von Richth.*, Alt Fries. Wörterb. op het woord: *hemma*.
Ten Kate, Ned. Sprake II, op het woord: *hem*.
Heine, Wörterb. op *heim*.
Hofdijk, Ons voorgeslacht, I, 124.
Eene herinnering aan dezen oorspronkelijken toestand vinden we nog op het eiland Ameland. De bouwlanden liggen er onmiddelijk bij de huizen van elk dorp en zijn gesamenlijk met een dijkje omgeven. Daar buiten ligt de algemeene weide.

2) *Halbertsma*, Lex Fris. 144 in voce *Bayum* en 485 in voce *Brantgum*.
J. Winkler, Vrije Fries XIII, Friesche eigennamen, 167, 241, 278, 279 en 288.

Wumkes.nl

Reeds in de eerste eeuwen moeten op deze wijze de grondslagen gelegd zijn van een groot aantal dorpen, waarmede de Friesche kleibodem als overdekt is. Sommige er van klimmen op tot den tijd, toen de landbouw nog in zijne eerste kindsheid verkeerde en de mestspeciën nog niet tot vruchtbaarmaking van den grond werden verwerkt, maar door jaarlijksche ophooping nieuwe terpen vormden. Dorpen als: *Genum*, *Janum*, *Jelsum*, *Oosterbeintum*, *Reitsum* en misschien meer andere zijn daarvan voorbeelden. 1)

Met de voortdurende uitbreiding der bevolking en den vooruitgang van den landbouw, nam het stichten van *hemmen* in steeds meerdere mate toe. Het is opmerkelijk zoovele dorpen op de vruchtbare kleistreken uit vroegere *hemmen* zijn ontstaan. Het aantal, waarvan de namen thans op *um* uitgaan, bedraagt in het Friesche stamland omstreeks *honderd*, zonder daarbij de zeer menigvuldige gehuchten met gelijken naamsuitgang te rekenen, die nimmer tot zelfstandige dorpen zijn verheven.

„Buiten de hoeven en bouwlanden bleef er ruimte van „veld over", vervolgt Tacitus. Dat was het algemeene veld met uitgestrekte weidegronden en bosschen, woestenijen en wateren, waar de onderhoorigen de kudden hoedden en de kloeke bewoners ter jacht en vischvangst gingen. Dit algemeene veld bleef aanvankelijk strekken tot algemeen gebruik. In een volgend tijdperk, bij voortdurende toeneming van *hemmen* en landbouwbelangen, werd het gesplitst in verscheidene marken of merken, ten behoeve van de naastbijgelegen *hemmen*. Wij zullen ze later als *hemmerken* of *hemmerikken* leeren kennen.

De geleidelijke verspreiding der bewoners over de noordelijke gouwen had, met de ontginning van woeste gronden, tegelijk meer algemeene welvaart ten gevolge. De terpen

1) *Pleyte*. Ned. Oudheden, 35.

Wumkes.nl

leeren ons hoe verschillende handwerken zich ontwikkelden, de woningen doelmatiger werden ingericht en de jaarlijks verzamelde mest niet meer in lagen achterbleef, maar verwerkt werd in de telkens nieuw aangebroken akkerlanden. 1)

In de zuidelijker streken, met hare talrijke wateren en deels moerassige, deels boschrijke gronden en allengs wegkwijnende uitgestrekte wouden, zien wij echter maar zeer enkele *hemmen* gesticht. Dorpen met den naamsuitgang *um* komen er bijna niet voor. De bewoners noemden er de plaatsen hunner bewoning bij voorkeur hun *ga*, een woord wellicht verwant aan *go*, *gouw*, maar in de beteekenis steeds beperkt tot een als *dorp* bewoonde streek. Somtijds zijn de eigennamen er van, evenals van de *hemmen* samengesteld met die van personen, die er zich wellicht het eerst van de meest geschikste gronden hebben meester gemaakt, als: *Abbega, Doniaga, Idsega, Jubbega, Makkinga* en andere. Meermalen echter zijn de namen van andere omstandigheden afgeleid, als: *Eesterga, Oudega, Nijega, Wolvega*. En hoewel nagenoeg alle op de minder vruchtbare zandgronden gelegen, zijn ze toch zoo overvloedig, dat enkel de dorpen, wier naam op *ga* eindigt, er minstens een dertigtal bedragen; een bewijs, dat ook deze oorden reeds van ouds vrij sterk bevolkt moeten geweest zijn.

Hier op de van nature minder beweldadigde gronden zal de landbouw niet even krachtig zijn vooruitgegaan als in het noorden; maar het geringer aantal runderen werd op de uitgestrekte heidevelden althans ten deele vergoed door de groote kudden schapen, die jaarlijks door hunne rijke vachten de grondstof leverden voor de wollen weefsels, die er door de vrouwen werden vervaardigd. De vischrijke wateren en de bosschen en wildernissen vol klein

1) In de hoogere gedeelten der terpen komen afzonderlijke mestlagen nagenoeg niet voor. Acker Stratingh, t. a. p. 202 en volg.

Wumkes.nl

en grof wild, boden er bovendien overvloedig gelegenheid voor vischvangst en jacht. En de huiden der wilde beesten, bij de Romeinen als pelswerk gezocht, leverden evenals, zooals later blijkt, ook de Friesche wollen weefsels, belangrijke artikelen voor den handel. 1)

Wel is waar kwijnden in het zuidoosten sints lang de eeuwenoude wouden onder de voortwoekerende veenvorming, die de forsche stammen doorknaagde; wel is waar ging hier de vroeger zoo weelderige natuur allengs geheel over in eene eentonige woestenij, op wier drassen bodem geen menschenvoet zich ongestraft kon wagen 2), maar zelfs deze verwoesting kwam destijds het Friesche land te stade. Zij wierp een natuurlijke schutsmuur op tegen vreemde volksstammen, die eerlang het land zouden willen binnendringen.

Friesland bereidde zich onbewust voor op de stormen, die in het volgend tijdperk alle Germaansche volken in geweldige beroering zouden brengen. Terwijl de zuidelijker stammen, waaronder de dappere Batavieren, hoe langer zoo meer wegsmolten in de Romeinsche legioenen en tijdens de naderende volksverhuizing zelfs geheel als volk te niet zouden gaan, wies hier in het noorden de Friesche stam op tot een krachtig en moedig volk, dat in staat zou blijken de stormen te trotseeren, zijn vooroudelijk erf ongeschonden te handhaven en zijn gebied uit te breiden tot verre buiten de oude grenzen.

---

1) *Tacitus*, Hist. V, 22. — Ann. IV, 72.
Dirks, Koophandel, 39 en 82, met de aldaar aangehaalde schrijvers.
2) Zie bl. 509.

Wumkes.nl

Tweede Tijdperk.

UITBREIDING VAN FRIESLAND, VAN OMSTREEKS 250—600.

§ 1.

De beweging van Frankische volksstammen en de vestiging van Friezen op het eiland der Batavieren.

Het is bekend, dat Friesland zich in latere eeuwen uitstrekte van de Wezer langs de Noordzeekusten tot aan Sincfal of het Zwin, nabij Sluis in Vlaanderen. De oude Friesche wet, de Lex Frisionum, omstreeks het einde der 8e eeuw in schrift gebracht, onderscheidt drie deelen van Friesland, als van Sincfal tot het Flie, van het Flie tot de Lauwers en van de Lauwers tot aan de Wezer.

Onzeker is het, wanneer die belangrijke uitbreiding heeft plaats gehad. Wij moeten dus trachten dit op te sporen. Het veld der geschiedenis is echter voor dit bijzonder doel nog zoo weinig gebaand, dat wij, om tot eene beslissing te komen, vooraf verschillende gebeurtenissen moeten nagaan, die voor het onderzoek van belang zijn.

Een nieuw tijdperk is aangebroken. De Romeinsche heerschappij neigt langzamerhand tot verval. De Germanen toonen hunne kracht. Eene machtige beweging ontstaat onder de Germaansche volksstammen. Woeste drommen dagen voortdurend uit het oosten op, om betere landen voor zich te veroveren. De oude bewoners worden meermalen genoodzaakt verder te trekken. Geheele stroomingen zien wij allengs in allerlei, maar vooral in westelijke richting zich voortbewegen. In de eerste eeuwen onzer jaartelling vinden ze echter een krachtigen breidel in de rivieren den Rijn en den Donau, waarachter de Romeinen hunne wereldheerschappij uitoefenen. Daar ge-

Wumkes.nl

stuit, verspreiden zich de volksstammen her- en derwaarts. Maar met den dood van den voortreffelijken Keizer *Marcus Aurelius* in het jaar 180, zonk allengs de macht des Romeinschen rijks. Verschillende volken stelden zich achtereenvolgens tegen die macht in beweging. Met onweerstaanbare kracht wierpen ze zich op de Romeinsche bezittingen, vooral op het rijke Gallie; en hoe vaak ook teruggedrongen, steeds kwamen ze met vermeerderde macht hunne verwoestende tochten voortzetten. „Zij waren krijgslieden, vóór dat zij mannen waren", — zegt een tijdgenoot, „en sneuvelden liever, dan dat zij vluchtten." 1)

Vooral in het midden der 3e eeuw bemerken we eene krachtige beweging van verschillende volksstammen tusschen de Noordzee, de Elbe en den Rijn, die onder den algemeenen naam van *Franken* optraden. Bijna alle volken, die daar vroeger voorkwamen, namen er deel aan. Amsivariers, Chauken, Catten, Friezen, Bructeren, Tubanten en Chamaven behoorden daartoe. 2) Het was echter niet een staatkundig verbond, dat hen leidde, maar een gemeenschappelijk doel. 3) Opgedrongen door oostelijker volken trokken de machtige scharen op den vruchtbaren bodem der Romeinsche bezittingen los. In den algemeenen naam van *Franken*, waaraan velen de beteekenis hechten van *vrij*, maar anderen die van *woest, vermetel* 4), welke

1) *Sidonius Apollinaris*, Panegyr. Majoriani vs. 244, aangehaald bij *Arend*, Alg. Gesch. des Vaderlands, I, bl. 282.

„Puerilibus annis
Est belli maturus amor; si forte premantur,
Seu numero, seu sorte loci, mors obruit illos.
Non timor, invicti perstant, animoque supersunt.
Jam prope post animam.

2) *Eichhorn*, Deutsche Staats und Rechts Geschichte I, 121.
Waitz, Deutsche Verfassungs Geschichte II, p. 9.
van Doorninck, De Frisiae terminis, bl. 24.

3) *Waitz*, Deutsche Verfassungs Geschichte II, bl. 8—10.

4) *Arend*, Algem. Gesch. des Vaderlands I, 144.

Wumkes.nl

eigenschap later tot die van *vrijheid* zou hebben geleid, gingen de eigenlijke namen der meeste volksstammen, die er aan deelnamen, verloren.

Ook de Friezen hadden zich aanvankelijk daarbij aangesloten, zooals omstreeks het jaar 293 zal blijken. Maar slechts een tijdlang blijkt van die deelneming. Zij zijn niet in de Franken opgegaan. Hun doel was geene algemeene volksverhuizing. Zij bewaarden hunnen voorvaderlijken grond als hun heilig erf. Ook hun taal en hun recht bleef van dat der Franken verschillen. 1) Uitbreiding van hun gebied blijkt hun voorname drijfveer geweest te zijn. Daartoe bood de algemeene beweging der volken hun de gelegenheid.

Twee hoofdgroepen van de Franken leeren we kennen: de *Salische* en de *Ripuarische*.

De *Salische* Franken stormden waarschijnlijk langs de streken van de IJssel, de *Isala* of *Sala*, waaraan ze hun naam schijnen te hebben ontleend, en waarvan nog de naam Salland is overgebleven, 2) het eerst op het eiland der Batavieren los. 3)

En meer zuidelijk aan den oever, de *ripa*, van den Middenrijn verbraken de *Ripuarische* Franken met onweerstaanbare kracht de oostelijke grenzen van noordelijk Gallie.

Beide hoofdgroepen verspreidden zich allengs over verschillende deelen van het Romeinsche wingewest. Beide werden ook herhaaldelijk door de Romeinsche veldheeren gestuit, verdreven of onderworpen, maar telkens stonden ze weer op, om nieuwe streken te veroveren.

---

1) *Waitz*, t. a. p. bl. 8.

2) *Acker Stratingh*, Aloude Staat, II, A, 28.
Waitz. t. a. p. 21.

3) *Eumenius*, Panegyr. in Constantinum c. 5. Terram Bataviam ..... a diversis Francorum gentibus occupatam, bij Waitz. II, 21.

Wumkes.nl

Keizer Probus was zelfs, omstreeks 278, met een ontzagwekkend leger tegen hen opgetrokken, en had onder een deel van hen eene verschrikkelijke slachting aangericht, en een ander deel naar de kusten der Zwarte zee verplaatst, om er de grenzen tegen de Alanen te dekken; maar zoo vermetel toonden zich deze bannelingen, dat ze er een Romeinsche vloot veroverden en daarmede roofden op de kusten van Klein-Azie, Griekenland, Afrika en Sicilie, en met grooten buit door de Middellandsche zee en langs Spanje en Gallie aan de Bataafsche kusten terugkwamen. 1) Men heeft vermoed, dat deze Franken uit Friezen en Chauken hebben bestaan, als meer dan de andere stammen vertrouwd met de zeevaart.

De *Salische* Franken trekken voor onze geschiedenis het meest onze aandacht, gelijk zij ook voor de vestiging der latere Frankische monarchie van het meeste belang zijn. 2) Zij drongen van uit het eiland der Batavieren immer meer zuidwaarts voort. Weldra hadden ze zich op het land tusschen de Waal en de Maas nedergezet; vervolgens waren ze de Maas overgestoken en hadden ze *Toxandrie*, grootendeels het tegenwoordig Noordbrabant met een deel van Limburg, ingenomen. 3) De juiste tijd, waarin dit geschied is, is onzeker. Waarschijnlijk heeft deze trek naar zuidelijker oorden van tijd tot tijd en bij gedeelten plaats gehad. Zeker is het, dat de Salische Franken tijdens den beroemden tocht van Keizer Juliaan in 358 daar gevestigd waren, en ofschoon toen onderworpen, er gevestigd bleven. En vermits daarbij betuigd wordt, dat zij er zich eertijds, *olim*,

1) *Arend*, Alg. Gesch. d. Vaderl. I, bl. 249 en 250 en de daar aangehaalde bronnen in noot 1.

2) *Waitz*, t. a. p. II, s. 20.

3) *Ammianus Marcell.*, XVII c. 8. (Julianus) petit primos omnium Francos, eos videlicet. quos consuetudo *Salios* appellavit, ausos olim in Romano solo apud *Toxandrium* locum habitacula sibi figere.

Acker Stratingh, Aloude Staat II, A. 127 noot, 129 en 146.

Wumkes.nl

hadden neergezet, 1) is het niet onwaarschijnlijk, dat zij voor het meerendeel tegen het einde der derde eeuw het land der Batavieren reeds hadden ontruimd.

Omstreeks het jaar 290 althans vinden wij dit land ingenomen door de Friezen en de Chamaven, die beide met name genoemd worden. Wel werden ze daar in 293 door Keizer Constantius Chlorus weer aan de Romeinen onderworpen, maar zij bleven er als landbouwers gevestigd. Na een treurige schets van den toestand, waarin dit land allengs was vervallen, laat een tijdgenoot en lofredenaar van dien Keizer hem roemrijk uitroepen: „Thans bebouwen „voor mij dit land de Chamaven en de Friezen tegen een „jaarlijksche pacht en verkoopen ze er hun vee op mijne „markten." 2)

Deze mededeeling is, bij de schaarschheid van berichten van de afzonderlijke volksstammen der Salische Franken, voor onze geschiedenis van bijzonder gewicht. Het is het eerste bericht van de vestiging der Friezen. Het leert ons dat zij zich toen neergezet hadden langs de kustlanden tusschen de noordelijke en zuidelijke Rijnarmen. De Chamaven toch, de bewoners van het latere Hameland, vervolgens weer noordwaarts teruggedrongen, om de vrije vaart op den Rijn voor de Romeinen open te houden, vinden wij altijd, zoo vroeger als later, in een gedeelte van Gelderland tusschen den Rijn, de Eem en de IJssel. 3)

---

1) Zie vorige noot.

2) *Eumenius* in Panegyr. Constantio c. 9. Arat ergo nunc mihi Chamavus et Frisius, et ille vagus, illo praedator exercitio squalidus ruris operatur, et frequentat nundinas meas pecori venali et cultor barbarus laxat annonam.

Van Doorninck. Frisiae termini, 27.

Wiarda. Ostfries. Gesch. 1, 27.

3) *Acker Stratingh.* t. a. p. II, A, 122—124.

Dirks. Kooph. 38, noemt de Chamaven bewoners van het *Eemland.*

Vg. *Wa tz.* t. a. p. II, 25.

Wumkes.nl

Friesche volkplantingen hadden zich alzoo aan het einde der derde eeuw op het westelijk gedeelte van het eiland der Batavieren neergezet. En daar bleven ze gevestigd. Later vinden wij ze er terug. En zoozeer hadden ze er toen hunne eigen volksaard en zelfstandigheid bewaard, dat zelfs de Oud-Friesche rechtsbeginselen en rechtspraak er gehandhaafd waren gebleven. Zoo diep bleken deze toen zelfs bij het volk ingeworteld, dat ze er, zooals later meer nauwkeurig zal blijken, ten noorden van de Hollandsche IJssel tot in de middeleeuwen in stand bleven. Hoogstwaarschijnlijk waren de Friezen dus doorgedrongen tot aan dezen stroom, die vóór de afdamming bij IJsselstein in 1283, een der zuidelijke armen van den Rijn uitmaakte. 1)

§ 2.

De beweging der Saksische volken.
Uitbreiding van Friesland oostwaarts tot aan de Wezer.

Weldra zien we nieuwe volken-vereenigingen onder de algemeene namen van Saksen, Allemannen, Gothen, Alanen, Vandalen en andere met steeds vernieuwde kracht op de Romeinsche bezittingen losstormen.

De tochten der Saksische volken zijn thans voor onze geschiedenis van overwegend belang. Zij openden den Friezen achtereenvolgens den weg tot belangrijke uitbreiding van hun gebied.

Voorheen, althans in het midden der tweede eeuw, woonde de eigenlijke stam der Saksen aan den mond der Elbe langs de kusten der Noordzee, waarschijnlijk omstreeks het tegenwoordige Holstein. 2) Reeds van toen af

1) Vergel. *De Groot.* Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid, II, 28, bl. 170 en volg.

2) *Acker Stratingh*, t. a. p. II, 1e stuk, 29 en 156, met aanh. van Ptolomeus, II, 2.
D. J. van Lennep. Slaven, Wilten, Warners in de Verhand. 2e klasse, Kon. Ned. Instituut, VI, 189.
De Geer van Jutfaas. De Saksen vóór en onder Karel den Groote, 1.

Wumkes.nl

aan hadden ze herhaaldelijk, evenals later de Noormannen, rooftochten over zee ondernomen op de rijke Gallische kusten. Zelfs hadden ze in *Armorica*, het latere *Normandije* aan het kanaal, allengs vasten voet gekregen, zoodat die kuststreek later als de Saksische kust, *(littus Saxonicum)* berucht werd. 1)

Maar thans waren het niet meer alleen rooftochten over zee, die de Saksen ondernamen. In de vierde eeuw, door oostelijke volken geperst, breidden ze zich met de omliggende volksstammen ook landwaarts uit, in zuidelijke en westelijke richting. 2) De kern des volks zetelde later tusschen de Elbe en de Wezer. Maar daartoe beperkten de Saksen zich vooralsnog niet. Vereenigd met de *Anglen*, noordwestwaarts van hen op het Deensche Schiereiland, de *Warnen* en benden van andere volksstammen oostwaarts aan de kusten der Oostzee en met de zuidelijker wonende *Chauken* tusschen de Elbe en de Eems, trokken ze, in de geschiedenis onder den algemeenen naam van *Saksen* bekend, steeds verder in westelijke richting. Gansche zwermen, immer in voorttrekkende beweging, zooals vooral later zal blijken, vielen de oostelijke streken van ons Vaderland binnen.

De eerstgenoemde stammen, die aan deze Saksen-beweging deelnamen, zullen we in de eerstvolgende paragraaf op hunne zwerftochten volgen.

Vooraf trekken de *Chauken* onze aandacht. Deze volksstam, vroeger reeds verzwakt door deelneming aan de tochten der Franken, thans opgeschrikt door de noordelijker Saksische volken, wendde zich naar de oostelijke

1) *Dirks*. Vrije Fries, XII, 235, 253 en 254.
Acker Stratingh, t. a. p. II, 1e stuk, 157.
Arend, t. a. p. I, 285.
Wagenaar, I, 277—280.
Huydecoper op Melis Stoke, I, 10.
2) *Acker Stratingh*, t. a. p. 159.
Waitz, t. a. p. II, 8.

Wumkes.nl

streken van ons vaderland. De geschiedschrijvers vau dien tijd verspreiden echter voor ons onderzoek weinig licht over hen. De volksbeweging der Saksen, onder welken naam die der bijzondere volksstammen meestal verloren ging, wordt over het algemeen slechts vermeld, voor zooverre ze in aanraking kwam met de Romeinsche bezittingen. En slechts een enkele maal vinden we daarbij nog de *Chauken* met name aangewezen. Zij blijken toen aan den Beneden-Rijn gevestigd te zijn geweest. De Romeinsche veldheer *Stilico* sloot kort vóór het jaar 400 vrede met verschillende volksstammen aldaar, waaronder de *Chauken* en de *Sueven* met name worden genoemd. 1)

Maar wegens hunne langdurige zwerftochten kunnen zij dáár niet rechtstreeks en spoedig na het vertrek uit hun land zijn aangekomen. Herhaalde strijd met de volken, wier landen ze overstroomden, moet daaraan zijn voorafgegaan. 2)

Het blijkt ook, dat vooral dat deel der Chauken, dat tusschen de Wezer en de Eems woonde, zich toen of reeds vroeger, zelfs langen tijd in de oostelijke gouwen van het toenmalig Friesche land, het tegenwoordig Groninger gewest, heeft opgehouden. Waarschijnlijk zijn ze, door de oostelijker stammen opgedrongen, allereerst over de Eems getrokken, om zich daar over den vlakken kleibodem te verspreiden. De geleerde Von Richthofen vestigt er de aandacht op, dat de *Chauken*, door de Romeinsche schrijvers aldus genoemd, in de oudste Angelsaksische geschiedbronnen voorkomen als *Hugen* 3). En deze *Hugen* vindt men terug in de oude

1) *Claudianus*, in Eutropium I, vs. 378:

„Cum Stilichone gener pacem implorantibus ultro
„Germanis responsa dabat, legesque Caucis
„Arduis et flavis signabatiura Suevis."

2) Verg. omtrent de tochten, die door sommige geschiedschrijvers aan de Chauken worden toegeschreven, noot 2 op bl. 564.

3) *Von Richthofen*, in het Deutsches Staatswörterbuch van *v. Bluntschli* en *Brater* op het artikel *Friesen*, met aanhaling van *Ettmuller*, in Scopes Vidsidh, Zurich 1839, p. 16, alsmede van *Grimm*, Gesch. der Deutschen Sprache, p, 674. Opgenomen in de Vrije Fries, IX, bl. 373; zie bl. 381.

Wumkes.nl

Friesche gouw *Hugemerke* of *Hugmerke*, later ook als *Hummertse* voorkomende, waaruit weer de naam *Humsterland* is ontstaan. De Hugmerke, beteekenende de mark der Hugen, lag onmiddellijk ten oosten van de Lauwers, en bepaalde dus de streek, tot hoeverre de Hugen of Chauken zich over het land der Friezen hadden uitgebreid.

In dit licht beschouwd, blijken de oude overleveringen in de Friesche kronieken zoozeer in overeenstemming te zijn met de overigens bekende geschiedkundige feiten, dat wij, daaraan in hoofdzaak eenig geloof mogen hechten. Die kronieken melden, dat het land in dezen tijd meermalen oorlog had te voeren met de oostelijke naburen uit Westfalen. Deze hadden zich gestort op de landen tusschen de Eems en de Lauwers en overal plunderende groote verwoestingen aangericht. De Friesche Hertog Odilbald had hen toen overwonnen en tot hunne woonplaatsen over de Eems vervolgd, waar hij een gedeelte lands had in bezit genomen. Aan Iglo Lascon had hij daarover het bevelhebberschap opgedragen. En toen deze omstreeks het jaar 368 wederom door de oostelijke volken sterk bestookt werd, was de inmiddels opgevolgde Hertog Udolf Haron hem met groote macht te hulp gekomen. Gezamenlijk hadden ze toen den vijand verslagen, en de Hertog, immer tuk om zijne landpalen uit te breiden, had het land grootendeels van weerbare mannen ontbloot gevonden en aan zijn gebied gehecht. 1)

Wat er nu ook van de hier vermelde bijzonderheden moge zijn, zeker is het, dat de Chauken in dezen tijd hun land grootendeels hebben verlaten. Zij komen er vervolgens niet meer voor. En na den reeds gemelden vrede, door den Romeinschen Veldheer *Stilico* kort voor het jaar

1) *Occo Scarl*, kwarto Uitg. 21 en 22. *Winsemius*. Chron. van Friesland fol. 38—40.

Verg. *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 221.

Wumkes.nl

400 met hen en verschillende andere volksstammen aan den Beneden-Rijn, gesloten, 1) verdwijnen ze vervolgens geheel uit de geschiedenis.

Daar het nu later blijkt, dat de Friezen hun gebied over het land der Chauken tot aan de Wezer, en dat de Saksen zich aldaar tusschen de Wezer en de Elbe en meer zuidwaarts hadden uitgebreid, moet worden aangenomen, dat dit in het tijdperk, toen de Chauken hun land hadden ontvolkt en alzoo in de tweede helft der vierde eeuw heeft plaats gehad.

Reeds vóór het einde der vierde eeuw strekte Friesland zich dus langs de Noordzeekusten oostwaarts uit tot aan de Wezer. 2)

Deze uitbreiding van grondgebied had waarschijnlijk nog andere gevolgen. Niet alle bewoners van het land der Chauken zullen hunne oude woonplaatsen hebben verlaten. Evenmin zullen alle Chaukische zwervelingen uit het land der Friezen zijn verbannen. Veeleer is het aan te nemen, dat na de vereeniging van hun land met Friesland, allengs eene zoodanige vermenging van beide volksstammen tusschen de Lauwers en de Wezer heeft plaats gehad, dat doordoor de betrekkelijke overeenkomst van het Friesche dialect ter wederzijden van de Eems en het verschil er van met dat ten westen van de Lauwers zou kunnen worden verklaard.

Terecht wijst ook von Richthofen er op, 3) dat de Lauwers later als een grensrivier werd beschouwd. De oude Friesche

---

1) Zie noot 1) op bl. 558.

2) *Siccama.* Lex Fris. 123.
Van Doorninck, t. a. p. 30—35.
Ypey. Gesch. der Ned. taal, II, 112.
Wiardi. Ost Fries. Gesch. I, 48 en 49.

3) Zie de voorafgaande aanhaling op bl. 3 uit de Vrije Fries, IX, 373, bepaaldelijk 383.

Wumkes.nl

wet, de *Lex Frisionum,* was in sommige opzichten verschillend voor het land ten westen en ten oosten van dien stroom. Ook werd Friesland ten westen van de Lauwers reeds een Christenland genoemd, toen de bewoners ten oosten er van nog geheel van de prediking des Christendoms waren verstoken. Terwijl het eerst genoemd gedeelte reeds in 734 aan de Franken werd onderworpen, volgde de verovering van het land ten oosten van de Lauwers eerst een halve eeuw later. En het bondigst bewijs, zegt hij, dat de bevolking tusschen de Lauwers en de Eems tot denzelfden stam behoorde als die tusschen de Eems ende Wezer wordt geleverd door hun middeleeuwsch dialect. De Friesche taal van de Rechtboeken van Hunsigo en Fivelgo stemt onmiskenbaar overeen met die van gelijktijdige rechtboeken uit Oost-Friesland, terwijl de taal van beide aanmerkelijk verschilt van die van Friesland tusschen Flie en Lauwers.

Overigens blijkt ook, dat de Friesche volksplantingen zich destijds zelfs in vrij sterke mate langs de noordelijke kustlanden in oostelijke richting hebben voortbewogen. Niet slechts tot aan de Wezer, maar ook tusschen deze rivier en de Elbe vinden we vervolgens enkele Friesche gouwen, die echter tot het gebied der Saksen behoorden. Zelfs de westkust van het Deensche Schiereiland en de daartegenover liggende eilanden werden door de Friezen bewoond. Dit waren de Noord- of Strand-Friezen, die, naar het schijnt, deel bleven uitmaken van het moederland 1), maar in latere eeuwen, na de deelsgewijze onderwerping der Friesche landen aan de Franken, een zelfstandig gebied vormden, dat in tegenstelling met het grootere, ook *Klein Friesland, (Frisia minor)* genoemd werd. 2)

1) Dit kan worden afgeleid uit het later verblijf van Koning Radboud op Helgoland.

2) *Wiardi,* I, Ost Fries. Geschichte, 48—50.

Wumkes.nl

§ 3.

Vervolg van de beweging der Saksische volken. Aanleiding tot latere zuidwestelijke uitbreiding van Friesland.

De oostelijke uitbreiding van het gebied der Friezen was voor hen niet het eenig gevolg van de beweging der noordelijke volksstammen, die onder den algemeenen naam van Saksen bekend zijn. Wij moeten deze volken dus verder op hunne zwerftochten volgen, om daaruit vervolgens de aanleiding en den tijd van Frieslands zuidwestelijke uitbreiding op te sporen.

Met den trek der Saksen in zuidelijke richting werden, zooals wij reeds zagen, ook de omwonende volken mede voortgestuwd. In de oostelijke gewesten van ons vaderland, in de omstreken van de IJssel en den Rijn, vroeger door de Salische Franken grootendeels verlaten, vonden ze voor zich ruime velden. Hier verspreidden ze zich het eerst, om allengs verder westwaarts te trekken.

Ofschoon bij de geschiedschrijvers, naar den hoofdstam, met den algemeenen naam van Saksen aangeduid, zoodat de namen der bijzondere stammen, als de Anglen, Warnen en andere daarin te loor gingen, getuigen andere oorkonden tot op den huidigen dag van hun verblijf hier te lande. De geleerde Molhuysen heeft in eene reeks van verhandelingen de bewijzen bijgebracht, dat vooral de Anglen zich in de eerste plaats over Overijssel en Gelderland hebben verspreid. Opmerkelijk is het, hoe daar thans nog, na zooveel eeuwen, vele plaatsnamen aan hun vroeger verblijf herinneren. Angerlo heette vroeger Angeler. Engelenberg en Engelenburg komen meermalen voor op de Veluwe. Engeland vindt men als buurtschappen aan de Vecht nabij Hardenberg en nabij Dalfsen. Ook bij Beekbergen is eene buurtschap Engeland, reeds in 801 als

Wumkes.nl

villa Englandi bekend. En in de nabijheid ligt het vermaarde Engelanderholt, oudtijds een uitgestrekt woud, tusschen verschillende heuvelen, waar sedert overoude tijden en nog in 1227 het hoogste gerecht werd gehouden. Hengelo, met de gewestelijke aspiratie der *h*, vindt men in Overijssel en in het graafschap Zutphen. Hengvorde onder Olst wijst de voorde of overtocht der Anglen over de IJssel aan. En onder Wijhe en Goor vindt men de Hengvelden. 1)

Bekend is voorts, dat in de 5e en 6e eeuwen, de Anglen en Saksen als hoofdvolken, Brittannie vermeesterden. En verrassend is het overgroot aantal van plaatselijke benamingen in de Engelsche graafschappen, die bijna letterlijk overeenkomen met plaatsnamen hier te lande, vooral in Overijssel, Gelderland en omstreken. De schrijver brengt daarvan niet minder dan 175 bijeen, waarvan ik alleen als meest bekend vermeld: Appledore, Brumham, Cleve, Daventre, Ede, Elton, Puttenham, Seyston, Westerford; namen, die de van hier vertrekkende Anglen en Saksen op hunne nieuwe verblijfplaatsen in Brittannie overbrachten. 2) En een niet minder groot aantal plaatsnamen hier te lande heeft de schrijver verzameld, waarvan de beteekenis in de Angel-Saksische taal moet worden gezocht. 3)

Ook van de Warnen vinden we sporen in dezelfde streken. De Anglen en Warnen komen zoo vroeger als later steeds gezamenlijk in de geschiedenis voor. Reeds Tacitus noemde ze in éénen adem, als *Angli et Varini*, onder de noordwestelijke bewoners van Germanie. Hun wetboek draagt tot opschrift: Wet der Anglen en Warnen, *(lex Angliorum et Werinorum)*. En in ons vaderland her-

1) *P. C. Molhuysen.* De Anglen in Nederland, in Nijhoffs Bijdragen voor Vaderlandsche Gesch. en Oudheid, III, p. 57—60.
2) *Molhuysen.* De Anglen aan den Neder-Rijn, t. a. p. III, 222—227.
3) *Molhuysen*, t. a. p. III, 115—128.
De Geer van Jutfaas. De Saksen vóór en onder Karel den Groote, zegt p. 4: „Dat zij zich over Overijssel en het Graafschap Zutphen uitbreidden, „lijdt wel geen twijfel."

Wumkes.nl

inneren de plaatsnamen Warnsfeld bij Zutphen en Warnsborn, nabij Arnhem aan hun verblijf naast de Anglen. 1)

Maar niet rusteloos bleven die Saksische stammen op de aanvankelijk ingenomen oorden. Talrijke drommen trokken steeds verder westwaarts. De stroomen en rivieren, die ze te scheep afzakten, boden daartoe de gelegenheid. Op het eiland der Batavieren aangeland, verdreven ze er de nog aanwezige Salische Franken. 2) Reeds spoedig vinden we ze doorgedrongen tot aan de kusten der zee, vanwaar ze voortdurend strooptochten ondernamen op de Gallische landen. Zij worden als de krachtigste volksstammen geschetst. Hun naam verwekte er schrik, lezen we. 3) Omstreeks het jaar 370 stroopten ze reeds op Romeinsch grondgebied, waar ze den veldheer Nannenus hadden verdreven. Diens opvolger Severus dreef ze echter terug tot aan de oevers van den Rijn, waar ze tot den vrede werden gedwongen. 4) En korten tijd daarna zien wij ze weer aan de zeekusten, waar ze in grooten getale een inval ondernamen op de Romeinsche grenzen, maar door Valentianus werden tegengehouden. 5)

---

1) *Molhuysen*, t. a. p. III, 133.

2) *Zosimus*, een Grieksch Schrijver, wiens werk in het Latijn is vertaald door *Reitemeyer*, editie *Bekker*, zegt lib III, *c* 6, pag. 130, van een deel der Saksen, dáár *Quaden* genoemd: „navibus constructis, Rheno praetervecti, pa„rentem Francorum imperio regionem in Romani juris solum contenderunt „et appulsis ad Bataviam navibus . . . . . Saliorum nationem, Francorum „a parte profectam, et vi Saxonum in hanc insulam suis e sedibus rejec„tam, expulerunt." — Daar de eigenlijke *Quaden* aan den Donau in Pannonie woonden, is het tusschén de geschiedschrijvers een betwiste vraag, wie hier onder dien naam, als deel van het Saksische volk, worden bedoeld. *Acker Stratingh*, II, 1e ged. bl. 130 en *Van Doorninck*, de Frisiae terminis 34, en anderen, houden hen voor de Chauken. Verg. ook *Arend*, t. a. p. 264, noot 1.

3) *Orosius* VII, 32. „Saxones, gentem in Oceani littoribus et paludibus „inviis sitam, virtute atque agilitate terribilem", aangehaald bij *Acker Stratingh*, II, A, 159.

4) *Ammianus Marcellinus*, XXVIII, 5, aangehaald bij Huydecoper op Melis Stoke, I, 145.
Arend, I, 270.

5) *Orosius*, t. a. p. „Valentinianum Augustum, Saxones, gentem . . . . . „terribilem, periculosam in Romanorum fines eruptionem magna mole „meditantem, in ipsis Francorum finibus oppressisse."

Wumkes.nl

De Saksische volken waren dus reeds vóór het einde der vierde eeuw doorgedrongen tot de vroegere landen der Batavieren, waar ook de Friezen reeds gedurende omstreeks eene eeuw als landbouwers gevestigd waren. De plaatsnaam Sassenheim is eene herinnering aan hunne vestiging aldaar. 1)

Onder hen treffen we vervolgens ook Warnen aan de zeekusten aan. Een Grieksch schrijver uit de 6e eeuw 2) geeft op grond van mededeelingen van een Frankisch gezantschap aan het hof van Konstantinopel, een zeer opgesierd verhaal van een strijd tusschen de Warnen aan de zeekust hier te lande en de Anglen, die toen reeds naar Brittannie waren overgesloken. De jeugdige vorst der Warnen, *Radagijs*, verloofd aan eene Angelsche prinses, had na den dood zijns vaders zijne stiefmoeder gehuwd, eene dochter van den Frankischen koning Theudebert, omdat hij prijs stelde op de verwantschap met de Frankische vorsten, van wier gebied het zijne slechts door den Rijn gescheiden was. En de Angelsche vorstin, beleedigd door deze schending der beloften, was daarop met eene vloot en krijgsmacht voldoening komen eischen. 3)

Hoe overdreven dit verhaal in zijne bijzonderheden moge zijn, het blijkt nader, dat er toen een tak der Warnen, onder een eigen hoofd of vorst, in de streken van

1) *Molhuysen*, t. a. p. III, 68.

D. J. van Lennep. De Slaven, Wilten en Warners hier te lande, Verhandelingen der 2e klasse van het Kon. Ned. Instituut, VI, 187.

2) *Procopius*, de bello Gothico, IV, 20, aangehaald bij: *Molhuysen*, t. a. p. III, 63 en 64.

Van Lennep, t. a. p. 182 en 183.

3) *Bilderdijk* steekt den draak met dit verhaal; ook in zijn Gedichten I, 279: *Radagijs, Koning van Warmond*.

Wat verder van den Hellespont
Dan van den Diemerdijk,
Lag eenmaal in dit wereldrond
Een machtig koninkrijk, enz.

Wumkes.nl

Zuid-Holland gevestigd was. 1) Ook later toch waren er nog Warnen hier te lande. Toen ze zich onafhankelijk van de Franken trachtten te toonen, werden ze, in 595, door den Frankischen Koning Childebert van Austrasie zoodanig getuchtigd, dat ze nagenoeg geheel vernietigd werden en hun naam vervolgens uit de geschiedenis verdwijnt. 2) Waarschijnlijk waren er toen reeds vele scharen van Warnen naar Brittannie overgestoken, waardoor hunne gelederen zeer gedund waren. Plaatsnamen als Wernham, Werncamp, Wernfort en wellicht ook Warham, Warwich en Warwichshire, schijnen aan hunne vestiging in Brittannie te herinneren. 3)

De Saksen, Anglen en Warnen waren echter niet de eenige volksstammen, die naar den Nederlandschen bodem waren uitgezwermd.

Nabij de belangrijke plaats van den overtocht, het *traject* over den Rijn, waar later *Ultrajectum* of Utrecht de sleutel zou zijn voor den toegang tot het gebied der Friezen, was eene sterkte gesticht of herbouwd, de *Wiltenburg* of *oppidum Wiltorum* geheeten, 4) die daarom aan de *Wilten* wordt

---

1) *Van Lennep*, t. a. p. 187.

Molhuysen, t. a. p. 133.

Of echter de naam *Warmond* van hen afkomstig is, wordt wegens de verschillende beteekenissen van het woord *war* onzeker geacht.

2) *Fredegarii*. Scolastici Chronicon XV.

Van Lennep, t. a. p. 186.

Wagenaar, I, 327 en 328.

Arend, I, 302.

3) *Van Lennep*, t. a. p. 191.

Molhuysen, t. a. p. III, 69.

4) *Pertz*. Monum, Germ., II, 277, in Gesta Abbat. Fontanelli. „In „trajecto castro quod antiquo gentium illorum vocabulo Viltaborg, id est „oppidum Wiltorum, vocabatur."

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 164, 165, 167. Te Vechten, een half uur van Utrecht, aan den Krommen Rijn, wordt eene hooge bouwakker thans nog Wiltenburg genoemd.

Wumkes.nl

toegeschreven. Wel is waar is het betwist, of deze volksstam hier werkelijk gevestigd zal zijn geweest, omdat hij niet tot de Germaansche, maar tot de Slavonische volken behoorde, doch het mag worden aangenomen, dat de Wilten toen reeds in Germanie tot aan de Oostzee waren doorgedrongen, waar zij ook nog later gevonden werden. 1) En zoozeer schijnen de Wilten daar zelfs onder de Warnen verspreid te zijn geweest, dat een Slavonisch Kroniekschrijver zelfs de Warnen onder de Slavoniers telt. 2) Het is dus alleszins aannemelijk, dat tegelijk met de Warnen eene schare Wilten herwaarts is overgekomen, die den Wiltenburg tot vesting had en vandaar later ook naar Brittannie is overgestoken. De plaatsnaam Wiltshire schijnt aldaar van hen afkomstig. 3)

Nog een andere volksstam vinden we op de Zeeuwsche eilanden, door de Latijnsche schrijvers *Suevi* en later in het Nederlandsch *Zeeuwen* genoemd. Ook omtrent hen bestaat er twijfel of zij tot de Germaansche Sueven zullen hebben behoord, omdat van dezen geene andere sporen op Nederlandschen bodem zouden zijn gevonden. Veeleer zou men onder hun naam enkel *zeekustbewoners* hebben te verstaan. 4) Hiertegenover staat, dat ook in Vlaanderen sporen van nederzettingen der Sueven gevonden worden

---

1) *Pertz*, Mon. Germ. I, 174 en 350. „Natio quaedam Sclavorum est „in Germania sedens super littus Oceani, qui propria lingua *Weletabi*, „Francisca *Wilzi*, vocantur.

Dirks. Vrije Fries, V, 19. Tochten der Friezen onder Karel den Groote.

2) *Van Lennep*, t. a. p. 180 en 183, met aanhaling van *Helmodus* Chronica Sclavorum, apud Leibnitz, Scriptor. Brunswic, II, 539.

3) *Van Lennep*, t. a. p. 175—195,

4) *Acker Stratingh*, t. a. p. II, 150. Voor het woord *zee* zou oudtijds ook *seive* zijn gebruikt.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geögr. 112, met een beroep op het Goth. *saivs*, en op den roman van den *Walewein*, waarin de 2e naamval *seives* voorkomt.

Wumkes.nl

in de plaatsnamen *Swevezeele* en *Swevighem* en andere, waarbij bezwaarlijk aan de beteekenis van zeekustbewoners valt te denken. 1) Als zeker mag worden aangenomen, dat zich hier tijdens de volksverhuizing een nieuwe volkstam heeft gevestigd. In de eerste eeuwen onzer jaartelling woonden hier waarschijnlijk de Menapiers. Blijkens de monumenten en munten, aan de kust te Domburg gevonden, schijnt er toen, zoowel door hen als door de Romeinen, een vrij levendig verkeer met Brittannie bestaan te hebben. Die munten eindigen echter plotseling met het jaar 273. Dit wijst òf op eene verandering in de natuurlijke gesteldheid van den bodem, òf op verhuizing, òf op beide. 2) De Menapiers schijnen met de Salische Franken zuidwaarts te zijn getrokken. En tegen het einde der derde eeuw worden de landen aan de monden der Schelde geschetst als onland, wegens den moerassigen bodem nauw voor bewoning vatbaar en door Constantius van vijanden gezuiverd. 3) Toch vinden wij eene eeuw later hier of in de nabijheid een nieuwen volksstam, dien der *Sueven*, waarmede de Romeinsche veldheer Stilico kort vóór het jaar 400, tegelijk met andere Germaansche stammen aan den Beneden Rijn, een verdrag van vrede sloot. 4) Ook vervolgens worden ze herhaaldelijk onder hun eigen

1) *Warnkönig.* Flandrische Staatsgeschichte I, 91.

Moll. Kerkgesch. I, 82 en de daar aangehaalde schrijvers.

2) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 39.

Nagtglas. Onze voorouders in Zeeland, 23—27.

3) *Eumenius*, in Paneg. Constantio Caesari. c. VIII, tit. 1. Quamquam illa regio, divinis expeditionibus tuis, Caesar, vindicata atque purgata, quam obliquis meatibus Scaldis interfluit, quamque divortio sui Rhenus amplectitur pene, ut cum verbi periculo loquar, terra non est. Ita penitus aquis imbuta permaduit, ut non solum, qua manifeste palustris est, cedat ad nisum, et hauriat pressa vestigium, sed etiam ubi paullo videtur firmior, pedum pulsu terra quatiatur, et sentire se procul mota pondus testetur.

Aangehaald bij *Acker Stratingh*, t. a. p. I, 51.

4) Zie bl. 558 en de aanhaling van *Claudianus*.

Wumkes.nl

naam aangeduid als een afzonderlijke stam, gevestigd aan de kusten der Noordzee. 1) Daar nu de Sueven reeds vroeger onder de Germanen het uitgebreidste volk uitmaakten, dat zich uitstrekte van den Donau tot aan de Oostzee en verschillende andere volksstammen omvatte, waaronder zelfs ook de Anglen en de Warnen worden genoemd, 2) is het alleszins aannemelijk, dat met dezen in de 4e eeuw, eene schare is overgekomen, die op de eilanden van de Schelde hun eigen naam van *Sueven* bewaarden. 3)

Al deze verschillende volksstammen, als Saksen, Anglen, Warnen, Wilten en Sueven, worden gewoonlijk in de geschiedenis als *Saksen* en in de Hollandsche Kronieken als *Nedersassen* betiteld. *Melis Stoke* meldt op grond van „oude geschriften", dat de Nedersassen destijds gevestigd waren beneden Nijmegen, langs de rivieren den Rijn en de Maas, westwaarts tot waar de Schelde in zee valt. 4)

---

1) *Fortunatus*, carm. lib. VIII, 1 vs. 75, Ad Chilpericum Regem: „Terror et extremis Frisonibus atque Suevis, qui neque bella parant, „sed tua frena rogant."

Audoeni. Vita s. Eligii, II, 3. „Flandrenses atque Antwerpenses, Frisones et Suevi et barbari, quique circa maris litora degunt."

2) *Tacitus*. Germ. 38—41. „De Suevis dicendum est, quorum non „una gens: majorem enim Germaniae partem obtinent, propriis adhuc nati„onibus nominibusque discreti, quamquam in commune Suevi vocentur.... „Rudigni deinde et Aviones et *Angli* et *Varini* .... Et haec quidem „pars Suevorum in secretiora Germaniae porrigitur."

3) Opmerkelijk is het ook, dat het erfrecht der oude Zeeuwen, zooals wij dit kennen uit het Zeeuwsche Schependomsrecht, verschilt van dat in het Frankische recht en in het Hollandsch-Friesche Aesdomsrecht, hetgeen in de vestiging van eene geheel bijzonderen stam zijne verklaring kan vinden. *Julius Ficker*. Untersuchungen zur Erbefolge, III, p. 1 en volg. Zie Prof. *Fockema Andreae*. Aantcekeningen op H. de Groot. Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid, 105—111.

4) *Melis Stoke*, I, vs. 41—48.

Oude boeken horic gewagen
Dat al tland beneden Nimaghen
Wilen Nedersassen hiet,
Also alst de stroom versciet
Van de Masen en van den Rine;
Die Scelt was dat westende sine
Also als si valt in de zee.

Wumkes.nl

De Sueven waren dus onder dien algemeenen naam begrepen. 1)

Hiermede hebben wij de tochten en nederzettingen der verschillende Saksische volksstammen, in den loop der 4e eeuw, hier te lande zooveel mogelijk gevolgd. Zij hadden zich nedergezet in dezelfde oorden, maar voornamelijk meer zuidelijk en oostelijk, als waar de Friezen zich reeds vóór het einde der 3e eeuw hadden gevestigd, en er, door de Romeinen gelaten, den landbouw uitoefenden en hun vee verkochten op de Romeinsche markten. 2) Intusschen waren de Batavieren allengs zóózeer in de Romeinsche legioenen opgegaan, dat hun naam als afzonderlijk volk in dezen tijd geheel uit de geschiedenis verdwijnt. De overgebleven bewoners van dit volk moeten dus allengs onder de Friezen en Saksen zijn vermengd. Deze beide volken maakten alzoo aan het einde der 4e eeuw in de streken van Zuid-Holland gezamenlijk de hoofdbewoners uit.

Maar nog altijd hadden de Romeinen hier het oppergezag in handen; langs den Rijn hadden ze nog verscheidene sterkten en bezettingen. Hunne krijgsmacht werd echter, wegens het steeds zuidelijker trekken der Franken en de gedurige aanvallen van andere Germaansche volken op het rijke Gallië, immer in zoo sterke mate in andere streken gevorderd, dat hun gezag op Nederlandschen bodem hoe langer zoo meer was gedaald. Vandaar ook, dat zij het binnendringen der Saksische drommen niet hadden kunnen beletten.

Van nu af aan hadden dus de Friezen en de Saksen hetzelfde belang om het gezag der Romeinen te weerstaan. Beider vrijheidszin eischte onafhankelijkheid, en in de

1) Ook eene haven aan de linker Schelde, nabij Hengstdijk, niet verre van het oude Axel, werd tot in de middeleeuwen *Saksharen* genoemd. *Nagtglas.* Onze voorouders in Zeeland, 31.

2) Zie bl. 555 en 556.

Wumkes.nl

Saksen vonden de Friezen daartoe krachtige bondgenooten. Evenals deze ervaren zeelieden, zullen ze aan hunne strooptochten op de Gallische kusten hebben deelgenomen, om buit te behalen en den Romeinen afbreuk te doen. 1) Andere gebeurtenissen kwamen hun te stade, om zich van de heerschappij der Romeinen geheel te ontslaan.

De geweldige aanvallen der Allemannen, Oost- en West Gothen, Alanen en andere volken op Gallië, Spanje en zelfs op Italie brachten de Romeinsche heerschappij hoe langer zoo meer in gevaar. In 395 scheurde het groote Romeinsche rijk in tweeën. De jeugdige Honorius werd op den troon van het Westersch Keizerrijk geplaatst, met den talentvollen *Stilico,* Vandaal van afkomst, maar geboren Romein, tot eersten Staatsdienaar en Veldheer. Wel sloot deze, kort na zijn optreden, bij zijn merkwaardigen tocht langs den Rijn, een eervol verdrag van vrede, zoowel met de Franken als met de Saksische stammen aan den Beneden Rijn, 2) maar door het geweldig opdringen der Germaansche volken, vooral van de West-Gothen onder Alarik, die reeds een deel van Italie hadden bezet en dreigden weldra tot vóór de poorten van Rome te verschijnen, zag hij zich omstreeks het jaar 400 genoodzaakt, om ter versterking zijner krijgsmacht in het zuiden, de landen aan den Beneden Rijn *voor altijd* van Romeinsche krijgslieden te ontblooten. Van toen af aan werden deze landen aan de daar gevestigde volken overgelaten. 3)

Sedert het jaar 400 waren dus de Nederlandsche gewesten bevrijd van de Romeinsche heerschappij.

In breede trekken kan men aannemen dat sedert dien

1) *Van Doorninck.* Frisiae termini, 38.
Dirks. Koophandel 94 en de daar in noot 1 aangehaalde schrijvers.
2) Zie bl. 558 en aldaar de aanhaling van *Claudianus.*
Arend. Alg. Gesch. d. Vaderl. I, 275.
3) *Arend.* t. a. p. I, 275 en 276.

Wumkes.nl

tijd de Friezen en Saksen met een deel der Franken, als hoofdvolken het gezag op den Nederlandschen bodem deelden. 1)

In het noorden des lands hadden de Friezen hun oud gebied gehandhaafd en dit zelfs oostwaarts langs de Noordzee tot aan de Wezer uitgebreid.

Zuidwestwaarts waren de Noordzeekusten tot over de Schelde in bezit bij hen en de Saksische volken. De overgebleven Batavieren waren in hen opgegaan; hun naam komt niet meer voor.

In het oosten oefenden de Saksische volken hun overwicht uit.

En de Franken, toen grootendeels in België gevestigd, hadden in Nederland nog hoofdzakelijk gezag in Brabant en in de zuidelijke gedeelten van Gelderland en Zuid-Holland tusschen den Rijn, de Waal en de Maas.

Eerlang zouden de Saksische volken langs de zeekusten plaats maken voor de Friezen, om er hun gebied uit te breiden tot over de Schelde.

§ 4.

De uittochten naar Brittannie. Nadere aanleiding tot de uitbreiding van Friesland.

In het jaar 410 hadden zich de Romeinen, ter bescherming van hun eigen land, genoodzaakt gezien, om evenals tien jaren vroeger op het vaste land aan den Beneden Rijn, hunne troepen uit Brittannie terug te trekken. Sedert dien tijd was dit land ten prooi van binnenlandsche oorlogen en buitenlandsche invallen. Verschillende volksstammen bestreden er elkander. Reeds waren de Picten en Schotten uit het noorden tot aan de Theems doorge-

1) Vergel. *Arend.* t. a. p. I, 286—288.

Wumkes.nl

drongen, toen van de overzijde der Noordzee drie groote schepen (*ciulen* of *kielen* genaamd), onder het bevel van de gebroeders *Hengist* en *Horsa* die rivier binnen vielen. Strijdvaardig als altijd sloot onmiddelijk de bemanning zich bij de Britten aan, met het gunstig gevolg, dat de vijandelijke benden werden geslagen en teruggejaagd. En de Britsche Koning *Vortigern* schonk aan *Hengist* en *Horsa* met hunne tochtgenooten, ter vergelding der bewezen diensten, het vruchtbare eiland *Thanet* aan den mond van de Theems, dat later bij den oever is getrokken. Hierdoor waren ze meester van den belangrijksten toegang tot het land. 1)

Dit feit wordt veelal, op gezag van den Angelsakschen geschiedschrijver *Beda*, die tusschen 673 en 731 leefde, in het jaar 449 gesteld. Volgens nauwgezette nasporingen schijnt daarvoor echter het jaar 428 te moeten worden aangenomen. 2)

De groote gevolgen, die uit dit feit zijn voortgevloeid, hebben aanleiding gegeven, dat verschillende volken, waaronder de Friezen en de Noord-Friezen, zich de eer dezer eerste onderneming hebben toegerekend. Het mag echter als zeker worden aangenomen, dat die eerste tocht niet van de Nederlandsche Friezen is uitgegaan en naar het schijnt ook niet van de Noord-Friezen. Deze laatsten bewoonden destijds de stranden van het zuidelijk gedeelte van het Deensche Schiereiland en waren daar naburen van de Jutten, die er toen, zuidelijker dan thans, in het tegenwoordig Sleeswijk zouden gevestigd geweest zijn. Van hieruit zouden, volgens nasporingen van de Jutsche legenden, de gebroeders *Hengist* en *Horsa* met hunne groote en welbemande

1) *Dirks.* Vrije Fries II, 256—274 en de verschillende daar aangehaalde schrijvers.

2) *Dirks*, t. a. p. 258 met aanhaling van *D. C. Haigh.* The conquest of Britain by the Saxons.
Monumenta Britanica, I, 129—146.

Wunker.nl

schepen het *Listertief*, eene zeeëngte tusschen het Friesche eiland *Sylt* en het Jutsche eiland *Röm* of *Romoe*, zijn uitgevaren. Een tweetal zandplaten aldaar, de *Hengist en Horsbuller staart* schijnen nog aan dien vermaarden tocht te herinneren. Naar deze voorstelling zouden *Hengist* en *Horsa* geene Noord-Friezen, maar *Jutten* zijn geweest. Volkomen zekerheid zal wel niet meer kunnen verkregen worden. Maar opmerkelijk is het, dat de Jutten ook het eerst na herhaalde overtochten en langdurigen strijd, een eigen grondgebied vermeesterden, zuidwaarts van het eiland Thanet, welk grondgebied later als het Jutsche Koningrijkje *Kent* bekend was. 1)

Intusschen hadden de rijkdom van den Britschen bodem en de burgeroorlogen der bewoners ook andere volken langs de Noordzeekusten tot tochten naar Brittannie uitgelokt. Hun aantal vervulde de Britten allengs met angst. En toen hunne eischen voor de verdediging tegen de Picten niet meer konden worden ingewilligd, veranderde het bondgenootschap in vijandschap. Alle volken, van het Deensche Schiereiland af tot aan de Saksische kust in Gallië, namen gedurende meer dan anderhalve eeuw deel aan de tochten naar Brittannie. Van den beginne af aan behoorden daartoe ook de Saksen en de Friezen. Een Angelsaksische kroniek zegt van een strijd tegen koning *Vortigern:* „De Saksen hadden de zege en daar waren Friezen bij." 2) Koning *Vortigern* viel reeds spoedig onder

1) *Dirks*, t. a. p. 258—261, met aanhaling van:
C. P. Hansen. Das Schleswichsche Wattenmeer und die Friesischen Inseln, Glogau, 1863.
D. U. Haigh, t. a. p.
J. M. Lappenberg. A History of Engeland under the Saxons, (translated by B. Thorpe).
Beda. „De Jutarum origine sunt *Cantuarii*", aangehaald in de *Monumenta* Brit. I, 121.

2) *Gibson*. Angelsaksische Kroniek 88: „Tha Seaxon haefden sige and „thaer waeron Frison mid", aangehaafd bij *Ypey*. Beknopte Gesch. der Ned. taal, II, 160.

Wumkes.nl

de zwaarden der vreemdelingen. Verovering van grondgebied bleek nu meer en meer het doel. De invallen der Noord-Germanen namen op krachtige wijze toe Bovenal waren het de *Anglen* en *Saksen* met de verwante stammen, die van de Nederlandsche stranden uit derwaarts trokken. 1) Reeds aan het einde der vijfde eeuw was de algemeene volksnaam van *Nedersassen* op onze kustlanden verdwenen, om er plaats te maken voor dien der Friezen. Die Anglen en Saksen hadden de namen hunner woonplaatsen hier te lande, in verrassend groot aantal, gelijk wij reeds vroeger zagen, 2) op Britschen bodem overgebracht Ook de namen der Nederlandsche kustplaatsen, die wij op Engelschen grond terug vinden, als: *Scelling, Tixall, Petham, Egmond* en *Agmond, Lysse, Chevening, Brill, Goosy, Hemsted, Ellswald, Rednesse, Wolfhardisworth, Yersey* en *Aserdeke*, herinneren aan hunne tochten van de Nederlandsche kusten uitgegaan. 3) Door den verbazenden toevloed van vreemde zwermen delfden de Britten allengs het onderspit. Ten jare 586 waren acht van elkander onafhankelijke koningrijkjes gesticht, waarvan er zeven op den voorgrond traden, die gesamenlijk onder den naam van de *Heptarchie* bekend zijn. De Jutten, het geringst in aantal, hadden alleen *Kent*. De Saksen *Essex*, *Wessex* en *Sussex* of Oost-, West- en Zuid-Saksen, en de Anglen *East-Anglia, Mercia* en *Northumberland*. 4) Het gansche eiland bekwam den naam van *Anglia*, en de taal der bewoners dien van *Angel-Saksisch*.

De Friezen hadden, — ofschoon in geringer mate — aan de tochten deel genomen. Reeds bemerkten we hen bij

1) *Beda*. Hist. Eccles, II, c. 15. Advenerunt de tribus Germaniae populis fortioribus, id est Saxonibus, Anglis et Jutis.

2) Zie bladz. 562 en 565.

3) *Molhuysen*. De Anglen aan den Neder-Rijn, in Nijhoffs Bijdragen, III, 228.

Nagtglas. Onze Voorouders uit de gesch. van Zeeland, 32.

4) *Dirks*, t. a. p. 262.

Wumkes.nl

den strijd tegen koning *Vortigern*. Ook de Angelsaksische geschiedschrijver *Beda*, die de *Anglen*, *Saksen* en *Jutten* als de voornaamste nieuwe bewoners meldt, zegt later, dat deze hun oorsprong namen uit verschillende andere Germaansche volken, waaronder hij in de eerste plaats de Friezen opnoemt. 2) En in het algemeen wijzen niet slechts verschillende plaatsnamen als *Friesthorp*, *Fresingfeld*, *Frisby*, *Friswich*, *Friston*, *Fristone* en *Frisdon* op Friesche nederzettingen, maar ook bijzondere plaatsnamen, als *Harleing*, *Skarle*, *Twisell*, *Harkstead*, *Arrom* (Arum), *Rijsum* (Reitsum) en *Ulrom*, werden op Britschen grond overgeplant. 3) Opmerkelijk is het zelfs, dat de laatste drie plaatsnamen den Frieschen uitgang *um* of *om* hebben behouden, terwijl overigens in Engeland de uitgang *ham* de gebruikelijke is.

Overdreven schijnt echter de bewering van enkele schrijvers, dat de Friezen een zoo overwegend aandeel in de verovering en bevolking van Brittannie zouden gehad hebben, dat zij zelfs een hoofdbestanddeel van de nieuwe bewoners zouden hebben uitgemaakt. 3)

Eene uiting van een Grieksch schrijver uit de 6e eeuw en de overeenkomst van de Friesche en de Engelsche talen hebben tot die bewering aanleiding gegeven.

De Grieksche schrijver zegt: „Drie volken zijn in het „bezit van het eiland Brittannie. Deze zijn de *Anglen*, de „*Friezen* en de *Britten* die naar het eiland den naam

---

1) *Beda*, t. a. p. V, 9. „(Ecbertus) in Germania noverat esse nationes, „a quibus Angli vel Saxones, qui nunc Britanniam incolunt, genus et ori„ginem duxisse noscuntur, sunt autem Fresones, Rugini, Dani, Huni, anti„qui Saxones, Boructuarii.

Dr. J. H. Halbertsma, Maerlant, 508, en Programma voor een Friesch Kabinet van Oudheden, 11 en 12.

2) *Dirks*, t. a. p. 249 en 270.

Molhuysen, t. a. p. 228 en volgg.

3) *U. Emmius*. Rerum Frisicarum III, 39—41.

Eekhoff. Gesch. van Friesland, 23—25, en aanteek. 5, bl. 353 en 354.

Wumkes.nl

„dragen." 1) Maar deze woorden, waarin zelfs de *Saksen* niet genoemd worden, kunnen niet letterlijk worden opgevat. De namen der *Saksen* en *Friezen* werden later somtijds door elkander gebruikt, zooals ook een later schrijver meldt: „De *Nedersaksen*, die doorgaans *Friezen* genoemd worden, „hebben met een talrijke vloot het Britsche eiland inge„nomen." 2) En voor den Griekschen schrijver bestond te eerder aanleiding tot deze naamsverwarring, omdat reeds in zijne eeuw de Hollandsche kusten, vanwaar zoovele Saksen naar Engeland waren overgestoken, in het bezit der Friezen waren.

Ook de overeenkomst der talen kan niet als afdoend bewijs gelden. Volgens een bevoegd beoordeelaar waren zoowel het Angelsaksisch als het Oud-Friesch takken van denzelfden stam. Beide talen, de Oud-Friesche en die der Saksen, Anglen en Jutten waren Neder-Germaansch, vermengd met eenige bestanddeelen van die der Noordsche volken, en moesten, ook onder een matigen invloed van de taal der Friezen, tot de bestaande overeenkomst leiden. 3)

De Friezen waren te allen tijde steevast en hebben zich nimmer in massa verplaatst. 4) Ook aan de groote voorafgegane volksverhuizingen hadden ze slechts een zeer bescheiden aandeel genomen. Immer bewaarden ze hun voorvaderlijk erf, steeds bedacht op uitbreiding van hun gebied. Daartoe bood het vertrek der Saksische volken hun thans de gelegenheid.

§ 5.

Zuidelijke uitbreiding van Friesland.

Na de voorafgaande beschouwingen vinden we voor de

1) *Procopius.* De bello Gothico, aangehaald bij *Ypey.* Beknopte Gesch. der Ned. taal, t. a. p. 154.
2) *de Beka*, aangehaald bij *Molhuysen*, t. a. p. 71.
3) *Ypey.* Gesch. der Ned. taal II, 136—153 en 166—210.
4) *Dirks*, t. a. p. 269.

Wumkes.nl

zuidelijke uitbreiding van Friesland den weg geopend. Het land der Batavieren, waar zich reeds omstreeks het jaar 290 Friesche volkplantingen hadden gevestigd, waar zich allengs verschillende Saksische stammen nevens hen hadden genesteld, en vanwaar achtereenvolgens de Romeinen zich omstreeks het jaar 400 hadden teruggetrokken en de Saksische volken in den loop der vijfde eeuw meerendeels naar Brittannie waren overgestoken; dit land was thans in bezit gebleven van de Friezen en de nazaten der vroegere en latere bewoners. Van nu af aan stond de kans schoon voor de Friezen, om er hunne macht en hun gezag te vestigen.

Toch neemt Van Doorninck in zijne bekroonde verhandeling over de grenzen van Friesland aan, dat dit reeds vóór de uittochten naar Engeland zou geschied zijn. 1) Doch te onrechte. De geschiedbronnen gewagen juist in dien tijd, zooals we reeds zagen, enkel van de onvervaarde en zoozeer geduchte Saksen, gelijk ook de Oud-Hollandsche Kronieken op grond van oude geschriften melden, dat destijds het land beneden den Rijn en de Maas tot waar de Schelde in zee valt, als Neder-Sassen bekend was.

De meening van Van Doorninck berust dan ook slechts op den eenigen grond, dat Friesland na de verhuizing naar Brittannie zoozeer ontvolkt zou zijn geweest, dat het toen niet meer in staat was, ook Holland en Zeeland te koloniseeren. Maar wij hebben reeds opgemerkt, dat de Friezen slechts een matig deel aan de uittochten naar Brittannie hebben genomen. Daarenboven is het onaannemelijk, dat zij Holland en Zeeland grootendeels gekoloniseerd zouden hebben. Het blijkt toch niet, dat de Friesche taal hier ooit algemeen gesproken is, al kan zij op de vorming der Hollandsche taal invloed hebben uitgeoefend. Ook

1) *Van Doorninck.* De Frisiae terminis, 40—42.

Wumkes.nl

de plaatsnamen met de uitgangen *werd*, *um*, *ga*, als *Britswerd*, *Goutum*, *Goinga*, in het Friesche stamland zoo algemeen, komen er slechts in gering aantal voor. Friesche personennamen zijn er zeldzaam. 1) En bepaaldelijk de kloeke Zeeuwen behielden te allen tijde hun eigen stamnaam. Ook was het recht in het land tusschen Flie en Sincfal, toen dit tot Friesland behoorde, in menig opzicht verschillend van dat tusschen Flie en Lauwers. De wettelijke verhouding tusschen de verschillende standen was er eene andere en het stelsel van weergeld of zoengeld en boeten eveneens. 2) Holland en Zeeland zijn door de Friezen minder gekoloniseerd, dan wel overheerd. 3) En dit kon slechts plaats hebben gedurende en na het vertrek der Saksische volken.

Zonder ernstig verzet der overige bevolking schijnt dit echter niet te zijn geschied. Daar naar den geest der tijden het zwaard besliste over het bezit van den bodem, konden hevige botsingen niet achterwege blijven. Belangrijke oorlogen zelfs schijnen er om de uitbreiding van Friesland te zijn gevoerd. De Friesche kronieken, ofschoon in de tijdrekening onderling verschillend, geven daarvan een bericht, dat zoo geheel in overeenstemming is met de bekende feiten en tijdsomstandigheden, dat wij er in hoofdzaak eenige waarde aan mogen hechten. Toen onder den Frieschen koning Richold, zoo lezen we er, het gezag in West-Friesland werd waargenomen door Dibbald, geraakte deze met de overige bewoners van Batavie in een oorlog, die een zoo dreigend karakter verkreeg, dat Koning Richold hem met een talrijk leger moest te hulp komen. En deze heroverde toen niet alleen hetgeen reeds verloren was, „maar won ook ver-

1) Vergel. het uitvoerig betoog van *Ypey*. Beknopte Gesch. der Ned. taal II, Bijvoegs. en Aanm. 113—132.

2) Lex Frisionum I en passim.

3) *Ypey*, t. a. p. 113 en 114.

Wumkes.nl

„scheidene sterkten en vastigheden, waardoor hij zijn land „aanmerkelijk uitbreidde." 1) Dit bericht wordt, voor zooverre de uitbreiding van Friesland betreft, door de latere geschiedkundige feiten bevestigd. Maar welke de uitbreiding met sterkten en vastigheden was, die toen gewonnen werd, lezen we daarin niet. Wij moeten dus onderzoeken, wat daarvan als geschiedkundig kan worden aangenomen.

De vroegere Friesche volkplantingen waren op het westelijk deel van het eiland der Batavieren gevestigd. 2) Hoogst waarschijnlijk hebben deze zich toen uitgestrekt tot aan de Hollandsche IJssel, destijds met de Nieuwe Maas één der zuidelijke armen van den Rijn. Tot zóó verre toch hadden de Friesche rechtsbeginselen zoo diepen wortel geschoten, dat ze er tot over de middeleeuwen van kracht bleven, terwijl zij ten zuiden van de IJssel geen stand hebben kunnen houden. Hugo de Groot zegt: „De IJssel, „die, eertijds uit den Rijn zijn oorsprong hebbende geno„men, bij den nieuwen dam boven IJsselsteijn is gestopt, 3) „en van daar loopende dwars door Holland, bij IJssel„monde valt in de Maas, heeft van ouds gediend tot een „merkelijk gescheid van Holland, zulks dat al hetgeen „noordwaarts van de IJssel is gelegen, genoemd is Noord„Holland." En daarna deelt hij uitvoerig mede, dat ten noorden van de IJssel immer het Friesche *Aesdomsrecht* heeft geheerscht. Daar sprak de Asing of Asega de vonnissen uit. Daar gold ook het Friesche rechtsbeginsel omtrent het erfrecht: het naaste bloed erft het goed, terwijl ten zuiden van de IJssel het schependomsrecht van

---

1) *Winsemius.* Chroniek van Friesland, fol. 49.
Occo Scarlensis, kwarto uitg., p. 32.

2) Zie bl. 64.

3) Dit was geschied in het jaar 1283. Zie *Acker Stratingh*, Aloude Staat I, 157 - 163.

Wumkes.nl

kracht was, met het rechtsbeginsel: het goed keert terug naar den kant van waar het gekomen is. 1)

Dit belangrijke verschil van recht en rechtspleging wijst er op, dat het land ten noorden van de IJssel reeds zeer vroegtijdig voor een groot deel bewoond moet zijn geweest door de Friezen, die er hunne eigen rechtsgewoonten volgden. Waren toch die rechten hier eerst met de vestiging van het Friesche rijksgezag ingevoerd, zij zouden, evenals in de andere overheerde streken, bij den lateren overgang tot het Frankische rijk, ook lichter voor het Frankisch recht hebben plaats gemaakt. Benoorden de IJssel waren dus de Friezen waarschijnlijk sedert lang inheemsch en zullen ze ook het eerst de door de Saksen verlaten oorden hebben ingenomen en er het regeeringsgezag hebben trachten te vestigen.

De verdere uitbreiding van hun gebied geschiedde thans in zuidelijke richting.

Ten einde de juiste grenzen en den tijd dier uitbreiding te vinden, moeten we thans een vluchtigen blik werpen op het gelijktijdig ontstaan van het groote Frankische rijk, omdat de noordelijke grens daarvan tevens voor een deel de zuidelijke grens van Friesland uitmaakte.

Tot aan het einde der vijfde eeuw waren nog altijd zoowel de Salische als de Ripuarische Franken als afzonderlijke stammen opgetreden. Sedert het jaar 481 was Clovis Koning der Salische Franken, terwijl Siegbert als Koning aan het hoofd stond der Ripuariers. Gezamenlijk bevochten ze de Allemannen, die met eene geduchte macht

1) *Hugo de Groot.* Inleid. tot de Holl. Rechtsgeleerdheid II, 28, bl. 170—175.

Prof. Fockema Andreæ. Aant. op deze Inleiding, p. 105—111, en de daaraangehaalde *Dr. Julius Ficker,* Untersuchungen zur Erbefolge der Ost-Germ. Rechte, III, p. 1, leeren dat het Hollandsch Aesdomsrecht *niet uitsluitend* Friesch Recht was, hetgeen wegens de vermenging der bevolking licht begrijpelijk is, maar aan het betoog geen afbreuk doet.

Wumkes.nl

tegen de oostelijke grenzen waren opgetrokken. Dit geschiedde in den vermaarden slag bij Tolpiak of Zulpich, niet verre van Keulen, in 494. In het hachelijkst oogenblik van den strijd had Clovis, op aandrang van zijne gemalin Clotilde, de gelofte gedaan, om, indien hij de zege mocht behalen, het geloof te zullen aannemen van de Christenen, wier machtige God de overwinning schonk aan dengene, die in Hem geloofde. 1) De Franken zegevierden. En Clovis deed zijn woord gestand. Hij liet zich doopen door den heiligen Remigius. En 3000 Frankische krijgers volgden zijn voorbeeld. Na deze gewichtige gebeurtenis was zijn leger als door bovennatuurlijken krijgsmoed bezield. 2) Clovis voerde zijne dapperen van de eene overwinning tot de andere. Verschillende vorsten van Gallie verleenden hem eerst hunnen bijstand, om later voor hem plaats te maken. Het land tusschen de Seine en de Garonne werd bij het zijne ingelijfd. Parijs werd de hoofdstad. Maar nog deelde hij het gezag met den koning der Ripuariers. En de Christelijke koning ontzag zich niet, diens zoon over te halen om zijnen vader te vermoorden, en daarna ook den zoon zelven van het leven te doen berooven. En nadat hij nog eenige andere vorsten van Gallie had laten ombrengen, was hij omstreeks het jaar 500 de stichter geworden van de groote Frankische monarchie, de oudste dochter der Christelijke kerk. 3)

Zijn rijk, meer eene samenvoeging van verschillende volken dan van nauwkeurig begrensde landen, omvatte in

---

1) Gregorius Turonensis, II, 30.
Arend. Algem. Gesch. des Vaderl. I, 288 en 289.
2) *De Sismondi.* Hist. des Franç. I, 187.
Wagenaar, I, 305 en 309.
Arend, t. a. p. I, 289.
Waitz, t. a. p. II, 58.
3) *De Sismondi*, t. a. p. 229—232 en 234.
Waitz, t. a. p. II, 58—63.

Wumkes.nl

het noorden, volgens de jongste nasporingen, 1) de landstreken, die door de Franken waren ingenomen. Wij hebben dus nog een enkelen terugblik te werpen op de landen, waar de Franken zich voorheen hadden gevestigd. Van de Salische Franken had de stam der Sicambren, waaruit koning Clovis was gesproten, tusschen den Rijn en de Waal stand gehouden. 2) De overige Saliers hadden zich over den Rijn begeven en aldaar in de streken van de Maas en de Waal neergezet. Deze landen, hoe vaak ook verontrust door de Saksen, hadden ze behouden. Later waren ze de Maas overgetrokken naar Toxandrie, (Brabant), waar ze door Julianus waren gelaten. Vandaar hadden ze zich steeds verder zuidwaarts over België verspreid, eerst tusschen de Maas en de Schelde en allengs ook westwaarts van de Schelde op Belgischen bodem tot aan de zee. 3) Nevens hen waren de Ripuariers van den oostkant den Rijn overgetrokken, waar ze allengs al het land tusschen den Rijn en de Maas hadden veroverd. Na de vereeniging van de Salische en Ripuarische Franken, strekte zich dus het Frankische rijk uit van den Rijn ten oosten tot de zee ten westen, terwijl de noordelijke grens op Nederlandsch grondgebied hoofdzakelijk bepaald werd door den *Nederrijn* en verder door de *Lek*. 4)

Hiermede strookt geheel de zuidelijke grens van Friesland, zooals we dien later uit nauwgezette nasporingen leeren kennen. Ook de *Lek*, tot waar zij zich bij *Dorestad* of

---

1) *Waitz*, t. a. p. II, 63 en volg. 77—79, 186 en volg.
Roth. Benificialwesen, 52—56.

2) *Acker Stratingh*, II, 1e deel, 142—144.
Gregorius Turonensis, II, 31. Bij zijnen doop sprak Remigius hem aldus aan: „Buig uwen hals, Sicamber", enz.
Arend, I, 289.

3) *Waitz*, t. a. p. II, 20—25, 27—39 en verder als boven.
Roth, t. a. p. 52—54.

4) *Waitz*, t. a. p. II, 64, 68—69.

Wumkes.nl

Duurstede aan den Benedenrijn aansluit, blijkt toen de grens van het rijksgebied der Friezen te hebben uitgemaakt. 1) En ongetwijfeld moet zij het dadelijk na de uitbreiding van het Friesche gebied zijn geweest. De Franken, na de stichting van hun machtig rijk, immer de grenzen daarvan uitbreidend, zouden later de uitbreiding van Friesland tot aan de *Lek* niet hebben kunnen gedoogen. Wij mogen dus aannemen, dat die grens reeds vóór het jaar 500 bestond. 2)

Friesland had zich alzoo tegen het einde der 5e eeuw zeer aanmerkelijk uitgebreid. Alle landen ten noorden van de *Lek* behoorden tot zijn gebied. De *Kromme Rijn*, die aan het begin van de *Lek* in noordelijke richting voortloopt, was tot Utrecht de oostelijke grens. En vandaar ging die grens waarschijnlijk verder noordwaarts voort en omvatte er mede het *Gooiland*, (een Friesche *go*), zooals de Friesche plaatsnamen op *um*, als *Hilversum*, *Bussum*, *Blaricum*, de *maatlanden* of maadlanden, de *Scharen* (Friesche meenscharen of gemeene weiden) met den *Scarmaster* (Schaarmeester) als bestuurder, aantoonen. Het land omvatte alzoo, benevens *Noord-Holland* nagenoeg geheel *Zuid-Holland* en een groot gedeelte van *Utrecht*. De belangrijke plaatsen als *Dorestad*, aan de scheiding van de Lek en den Krommen Rijn, eerlang de stapelplaats van Britsche handelswaren, en meer noordelijk de *Wiltenburg*, nabij het *traject* of de overtocht over dien Rijnarm, waar reeds in de volgende eeuw het bloeiende *Utrecht* de twistappel zou worden tus-

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 69.
2) *Wagenaar*, I, 292.
Arend, t. a. p. I, 284.
Van Loon. Aloude Holl. Hist. I, 236, 237.
Molhuysen, in Nijhoffs Bijdr. III, 69.
F. Sjoerds. Jaarb. van Friesland, I, 280.

Wumkes.nl

schen de Friezen en de Franken, behoorden er toe, en zullen alzoo tot de „sterkten en vastigheden" kunnen worden gerekend, die, volgens de nasporingen ook van andere geschiedschrijvers, door de Friezen waren ingenomen. 1)

§ 6.

Vervolg der zuidelijke uitbreiding.

Nog lagen de Zeeuwsche eilanden daar, onafhankelijk, tusschen de Friezen en de Franken. Zij waren bij de stichting van het Frankisch rijk daarin niet opgenomen, omdat de Franken tijdens hunne verhuizing, eerst nadat zij reeds diep in Belgie waren doorgedrongen, zich westwaarts van de Schelde hadden begeven, maar nimmer de meer noordelijk gelegen landen aan de monden dier rivier hadden ingenomen. 2)

Zij behoorden later tot Friesland. De oude Wet der Friezen, de Lex Frisionum, zegt uitdrukkelijk, dat hun land zich in de 8e eeuw uitstrekte tot aan Sincfal of het Zwin in Vlaanderen 3) En reeds in het begin der 7e eeuw vinden we melding gemaakt van *Scaltheim*, eene plaats aan

1) *Wagenaar*, I. 292 en 337.

V. d. Bergh, t. a. p. 115.

Dirks. Koophandel der Friezen, 113.

Lintelo de Geer. De strijd der Friezen en Franken. Berichten Hist. Gen. III, 12.

Van Lennep, t. a. p. 178.

Van Loon, t. a. p. 237, 238.

2) Minder juist meent *Arend* t. a. p. I, 291 uit *Hedn*. Hist. Ultraj. V, 35, Edit. Ultraj. 1643, waar deze den omvang van het noordelijk deel van het Frankisch rijk eenigszins algemeen beschrijft als: „quidquid inter „Rhenum, Mosam et Oceanum interjacet", te kunnen afleiden, dat daaronder ook de Zeeuwsche eilanden waren begrepen.

Vergel. de vorige § bl. 583.

3) Lex Frisionum I, 10 en vervolgens.

Wumkes.nl

de zeekust bij den mond der Schelde, als in Friesland gelegen. 1)

De tijd wanneer en de wijze waarop deze uitbreiding is geschied, zijn geheel onzeker. Maar al bestond hier niet dezelfde aanleiding, als tusschen de Rijnarmen, waar de sints twee eeuwen gezetelde Friezen hun gezag trachtten te vestigen; waarschijnlijk is het toch, dat dit ook hier spoedig daarna heeft plaats gehad.

Ook de Zeeuwen hadden ijverig deel genomen aan de tochten naar Brittannie. Zeeuwsche plaatsnamen, met geringe wijziging op Britschen bodem overgebracht, als *Aserdike*, *Borsill*, *Buttington*, *Ellewald*, *Goosy*, *Hemsted*, *Wolfhardisworth*, *Schelley*, *Yersey*, bewijzen dit voldingend. 2) De aanmerkelijke verzwakking in de gelederen der Zeeuwen, vooral van weerbare mannen, maakte dus den Friezen, kloeke schippers als ze waren, herhaalde landingen op de eilanden gemakkelijk. Friesche nederzettingen volgden. Plaatsnamen als onder andere *Friezendijk* en de *Friezendijksche moeren*, gelijk ook geslachtsnamen, als *Overbordine*, van *Bordo*, *Bordinus*, (*Boerdiep*) en de *Poppinga's* met *Poppendamme* en *Popkenburg* schijnen er aan te herinneren. 3) Zelfs eigenaardige gebruiken der Friezen komen vervolgens met die der Zeeuwen overeen. Opmerkelijk toch is het, dat, — terwijl overal elders de uitgestrektheid der landerijen steeds werd berekend naar een aangenomen maat van bunders, *(mansi)*, of naar het aantal hoeven, *(hubae)*, — daarentegen zoowel in Zeeland als in Friesland tot in veel lateren tijd, de grootte van weidegronden bepaald werd naar het aantal

---

1) *Wagenaar*, I, met aanhaling van *Eginhart*, de translationibus, 5; en *Marcellini* et *Petri*, libri, IV, 39.

2) *Molhuysen*, t. a. p. III, 228.

F. Nagtglas. Onze Voorouders in Zeeland, 32.

3) *Nagtglas*, t. a. p. 36.

Von Brucken Fock. Friesche Volksalmanak 1892, bl. 135—138.

Wumkes.nl

koeien of schapen, dat op de landen kon grazen. 1) Het is dus aannemelijk dat de nederzettingen der Friezen vrij talrijk zullen geweest zijn, en zoo vroegtijdig, dat hunne gebruiken er duurzaam ingang konden vinden.

Dit kan niet later zijn geschied, dan in de eerste helft der 6e eeuw, toen het nog zonder bemoeilijking der heerschzuchtige Franken kon plaats hebben, omdat de zonen en kleinzonen van Koning Clovis toen belangrijke veroveringen maakten in het zuiden van Gallie en oostwaarts in Germanie. 2)

Geheel anders was het in de 2e helft dier eeuw, toen de Franken ook ten noorden van hun rijk hun gezag trachtten uit te breiden. Van toen af aan vernemen wij de eerste sporen van eene rechtstreeksche verhouding van de Friezen tot de Franken. Tot juist begrip er van moeten we daarom nogmaals een enkelen blik werpen op de gebeurtenissen in het Frankische rijk.

Dit groote rijk bleef niet altijd in zijn geheel. Het was er de gewoonte, om bij het overlijden van den vorst, het rijk te verdeelen onder zijne zonen. In den eersten tijd bestonden de meest gewone deelen, — ofschoon bij de verschillende verervingen niet altijd gelijk, — in *Austrasie* of de oude landen der Salische en Ripuarische Franken en alzoo het noordelijk gedeelte; *Neustrie* of het nieuw veroverde land in Gallie, zuidwestwaarts van België, en *Bourgondie,* dat grootendeels het zuidoostelijk deel omvatte.

Tegen het einde nu van de eerste helft der 6e eeuw trachtten de Koningen van Austrasie de noordelijk van hen gevestigde volken aan zich cijnsbaar te maken. Reeds was een deel

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 84, 110.
2) *Waitz, t. a. p. II, 71—76.*

Wumkes.nl

der Saksen aan de Wezer aan hen schatplichtig. Maar dit moedig volk verzette er zich tegen. En in de daarop gevolgde oorlogen in de jaren 555 en 556 ontwikkelden de Saksen zoo groote kracht, dat de Frankische Koning zich zelfs genoodzaakt zag, den vrede af te smeeken. 1) Friesche geschiedschrijvers hebben het voorgesteld, alsof de Friezen hierbij, evenals in lateren tijd, de bondgenooten der Saksen zouden zijn geweest. 2) De geschiedbronnen bevestigen dit niet. Integendeel blijkt, dat de Thuringers hierbij de bondgenooten der Saksen waren, en dat de vermaarde slag van 556 verre van de Friesche grenzen aan de Wezer heeft plaats gehad. 3) Maar de heerschzucht der Franken rustte niet. Weinig tijds later waren de Saksen weer schatplichtig. 4)

Ook de Friezen schijnen zich destijds aan een verdrag te hebben moeten onderwerpen, waarbij zij zich, zooal niet tot eene jaarlijksche schatting, dan toch tot hulp en bijstand in den krijg hadden verplicht.

Men heeft vermoed daarvoor grond te vinden in eene vage uitdrukking van een Frankisch dichter uit dien tijd, die een lofzang wijdt aan den dapperen Veldheer Lupus, Hertog van Champagne, onder den Koning Siegbert, welke sedert 561 over Austrasie regeerde. 5) „Uwe dapperheid en „buitengewone voorspoed" — zingt hij onder meer — „is „gebleken bij de snelle overwinning van de Denen en de

---

1) *Greg. Turon.* Hist. Franc. l. IV, c. 10 en 15.
De Sismondi. Hist. des Franç. I, 287 en 288.
2) *Schotanus.* Fries. Hist. 44.
F. Sjoerds. Frics. Jaarb. I, 306.
3) *Greg. Turon,* t. a. p. c. 10, 14, 15.
4) *Waitz,* t. a. p. II, 76, noot 1.
5) *Greg. Turon,* VI, c. 4.
Aimoinus, III, 38.
Notae op *Fortunatus,* p. 179.
Bijv. en Aanm. op *Wagenaar,* I, 38.

Wumkes.nl

„Saksen aan den bochtigen *Bordaü*-stroom." 1) Onder dezen stroom heeft men gemeend, de *Bordo* of het Boerdiep in Friesland te moeten verstaan, zoodat de overwinning dus ook de Friezen zou hebben getroffen. 2) Het is echter bevreemdend dat de Friezen, in wier stamland de slag dan zou moeten zijn voorgevallen, niet bij name genoemd zijn, terwijl ook voor *Bordaü*, naar het zinsverband zoowel als de versmaat, veeleer *Bordine* had moeten zijn geschreven. De geleerde uitgever van het gedicht maakt de opmerking, dat in de volgende versregels gewag wordt gemaakt van de *Langona*, waarmede een stroompje op Oud-Saksisch grondgebied zou zijn bedoeld, thans onder den naam van *Lon* bekend, zoodat de strijd in Saksen moet hebben plaats gehad. De naam *Bordaü* zou dan waarschijnlijk eene onjuiste lezing zijn voor *Bobera*, thans *Bober*, een zijtak van de *Oder*. 3) De aangehaalde versregels verspreiden dus geen licht over de verhouding tusschen de Friezen en de Franken.

---

1) *Fortunatus*, lib. VI. Carmen 7. de Lupo duce.

Quae tibi sit virtus, cum prosperitate superna,
Saxonis et Dani gens, cito victa, probat.
Bordaü, qua fluvius sinuoso gurgite currit,
Hic adversa acies, te duce, caesa ruit.
Dimidium vestris jussis tunc paruit agmen,
Quam merito vincit, qui tua jussa facit,
Ferratae tunicae sudasti pondere victor
Et sub pulverea nube coruscus eras,
Tamque diu pugnas acie fugiente secutus,
Langona dum vitreis terminus esset aquis,
Qui fugiebat iners amnis dedit ille sepulchrum,
Pro duce foelici flumina bella gerunt.

2) *Waitz*, II, 76, noot 3, met een beroep op *Lintelo de Geer*, „De strijd der Franken en Friezen," bl. 11, waar deze dit echter in twijfel laat, terwijl dezelfde hooggeleerde schrijver in zijne „Saksers vóór en onder Karel den Groote" alleen melding maakt van deze overwinning op de Saksers en de Denen.

3) *Fortunatus*, notae op het aangehaalde Carmen.

Wumkes.nl

Andere feiten van omstreeks denzelfden tijd zijn belangrijker. Zij wijzen niet alleen op eene verbintenis der Friezen, om den Koning van Austrasie met hulptroepen bij te staan in den krijg, maar tevens op eene toen reeds bestaande nauwe vereeniging van de Zeeuwen met de Friezen.

Tegelijk met Koning Siegbert van Austrasie regeerde zijn broeder Chilperik over Neustrie. Deze heerschzuchtige vorst was met een leger in de landen van Austrasie gevallen, terwijl Siegbert in Duitschland andere volken beoorloogde. Siegbert riep toen de *Overrijnsche* volken te hulp, met den kans om buit te kunnen behalen. Die Overrijnsche volken waren, naar het algemeen gevoelen der geschiedschrijvers de Saksen en de Friezen. 1) En uit het vervolg van dezen krijg mag worden afgeleid, dat onder de Friezen ook de Zeeuwen waren begrepen. De hulptroepen verschenen; maar toen bij hunne aankomst de vrede reeds was gesloten en hierdoor de hoop op het behalen van buit vervlogen was, waren ze zoozeer verwoed, dat ze aan 't plunderen sloegen in de omstreken van Parijs, het gebied van Chilperik. Slechts met groote inspanning wist Siegbert hunne woede te bedwingen. En nauw waren de hulptroepen vertrokken, of de broederkrijg ontvlamde op nieuw. Wederom riep Koning Siegbert dezelfde Overrijnsche volken te hulp; 2) wederom verschenen ze, en onder Siegberts aanvoering behaalden ze eene zoo volkomen overwinning op Chilperik, dat deze moest vluchten en Siegbert door de Neustriers op het schild werd verheven en tot hun Koning werd uitgeroepen. Maar wat gebeurde? Op het oogenblik, dat

---

1) *Gregorius Turonensis*, IV, cap. 50 en 51. „Gentes illas, quae ultra „Rhenum habentur.

Wagenaar, I, 326.

Arend, I, 301.

2) *Gregor. Turon.* t. a. p. cap. 51 en 52.

Wumkes.nl

Siegbert van het schild nederdaalde, werd hij door vergiftige dolken van twee sluipmoordenaars, door Chilperiks vrouw Fredegunda afgezonden, verraderlijk vermoord. 1)

Dit geschiedde in 575. Er mag uit worden afgeleid, dat Friesland zich destijds tot het leveren van hulptroepen aan den Koning van Austrasie verbonden had. Maar de gevolgen waren in tweeërlei opzicht voor Frieslands geschiedenis gewichtig.

Chilperik beklom wederom den troon van Neustrie. En deze Nero der Franken, zooals hij door zijn eigen landgenooten werd genoemd, 2) vierde thans zijn lusten bot, om de volken, die Siegbert hulp hadden verschaft, op bloedige wijze te straffen. De evengenoemde dichter bezingt hem als: „den schrik der verafwonende Friezen en Zeeuwen, „die immer strijdlustig, zijne tuchtroede hadden verdiend." 3)

Deze woorden wijzen op eene toen reeds bestaande nauwe vereeniging van de Friezen en de Zeeuwen, De tuchtiging, die zij gesamenlijk hadden verdiend, doet vermoeden, dat zij ook te zamen tegen Chilperik hadden gestreden. En dit maakt het aannemelijk, dat de Zeeuwen toen deel hebben uitgemaakt van het Overrijnsche volk der Friezen, dat door Siegbert was te hulp geroepen. Is dit vermoeden juist, dan moet, op grond van de hiervóór vermelde feiten, deze vereeniging reeds in de eerste helft den 6e eeuw hebben plaats gehad.

---

1) Deze tijd van gruwelen schijnt de stof te hebben geleverd voor het Oud-Duitsche *Nibelungenlied*, waarin *Siegbert* voorkomt als *Siegfried*, wiens heldendaden tegen de Saksen en Denen en andere volken worden bezongen.
Wirth. Deutsche Geschichte, I, 453.
Arend, t. a. p. I, 301.

2) *Greg. Turon.*, VI, 46. „Chilpericus, Nero nostri temporis."

3) *Fortunatus.* Carml. VIII, vs. 75. Ad Chilpericum regem:
Terror et extremis Frisonibus atque Suevis,
Qui neque bella parant, sed tua frena rogant.

Wumkes.nl

De wraakneming van den Koning van Neustrie op de Friezen had intusschen geene duurzame gevolgen. Nooit heeft Friesland, voor zoo verre bekend is, in eenige ondergeschikte verhouding tot het verafgelegen Neustrie gestaan. De benaming van „den schrik der Friezen", door den dichter aan Koning Chilperik met ophef toegekend, schijnt dus alleen te doelen op de tuchtiging, die zij toen hadden ondergaan. 1)

De broederkrijg in het Frankische rijk had voor Friesland meer gewenschte gevolgen.

Koning Siegbert was in Austrasie opgevolgd door zijn zoon Childebert, een kind van vijf jaren. Een Hofmeijer werd hem als voogd ter zijde gesteld. Dit leidde zoowel binnen- als buitenslands tot verbrokkeling van de macht des Konings. De rijksgrooten, niet gezind een kind boven zich te erkennen, begonnen, elk in zijn gebied, de hoogste macht uit te oefenen. 2) En de overige Germaansche „volken" — zegt *De Sismondi* in zijne uitvoerige geschiedenis der Franken — „die tot nu, onder hunne eigen vor„sten, des Konings vader waren gevolgd, maar ongenegen „waren, bevelen te ontvangen van een kind en zijn voogden, „maakten zich los van het Frankische rijk, zoodat gedu„rende langen tijd van deze volken geen sprake meer is." 3)

Dientengevolge had ook Friesland zich vóór het einde der 6e eeuw, van eene tijdelijke ondergeschikte verhouding jegens het Frankische rijk ontslagen en zijne onafhankelijkheid gehandhaafd. 4)

---

1) *Waitz*, t. a. p. II, 154 in noot 1, verklaart ook, dat de dichter Fortunatus meermalen in zijne uitdrukkingen overdreven is.

2) *De Sismondi*, t. a. p. I, 334—339.
Waitz, t. a. p. II, 680.
Arend, t. a. p. I, 301 en 302.

3) *De Sismondi*, t. a. p. I, 339.

4) *Arend*, t. a. p. I, 319.

Wumkes.nl

Wanneer wij thans, aan het einde van ons onderzoek naar de uitbreiding van Friesland, alles kort te zamen vatten en zooveel mogelijk onder ronde jarentallen voorstellen, dan leidt dit tot het volgend overzicht.

Reeds vóór het jaar 300 hadden Friesche volksplantingen zich neergezet op land tusschen de Rijnarmen, waarschijnlijk tot aan de Hollandsche IJssel, waar ze onder het gezag der Romeinen gevestigd bleven.

In den loop der volgende eeuw, vóór het jaar 400, hadden ze in het noorden hun gebied uitgebreid over de kustlanden der Noordzee, tot aan de Wezer.

In hetzelfde tijdperk hadden Noord-Germaansche volksstammen, onder den algemeenen naam van Saksen bekend, zich over Neerlands bodem en langs de Hollandsche kusten tusschen de Friezen en de overige bewoners, verspreid.

De naam der Batavieren ging toen uit de geschiedenis verloren.

Omstreeks het jaar 400 eindigde hier te lande het gezag der Romeinen en tien jaren later ook in Brittannie De Saksische volken staken vervolgens in steeds herhaalde tochten, voor het meerendeel naar Brittannie over.

De Friezen behielden toen hier hun terrein en breidden er hun macht en gezag uit over nagenoeg geheel Zuid-Holland en een aanzienlijk deel van Utrecht. De Lek was omstreeks het jaar 500 hun zuidelijke grens.

En vervolgens, waarschijnlijk in de eerste helft der zesde eeuw, had Friesland zijn gebied verder zuidwestwaarts uitgebreid, ook over Zeeland, tot aan Sincfal of het Zwin bij Sluis in Vlaanderen, omstreeks ter plaatse waar nog heden ten dage de grens is tusschen Nederland en België.

Van nu af aan, zegt terecht Asch van Wijck, waren de Friezen hier te lande op den voorgrond getreden. De Franken behoorden op den achtergrond te worden ge-

Wumkes.nl

plaatst, al vinden we ook bij de Christelijke geschiedschrijvers van dien tijd meer gewag gemaakt van dezen, dan van de heidensche Friezen. 1)

Friesland had toen zijne grootste uitbreiding bereikt. Het omvatte het gebied langs de Noordzee van de Wezer tot over de Schelde. Zijne uitgebreidheid boezemde ontzag in. 2)

Van geringe beginselen was het geklommen tot eene macht, die vervolgens gedurende anderhalve eeuw den ongelijken strijd met het groote Frankische rijk kon volhouden, tot verdediging van de Oud-Germaansche vrijheid en zelfstandigheid. De volhardende moed, welke die macht had gewrocht, wekt onzen eerbied voor het stoere voorgeslacht. Daarom acht ik het gepast, aan het einde van dit onderzoek te sluiten met eene aanhaling van den begaafden geschiedkundige, den Hoogleeraar Royaards:

„De Friezen waren bij de geweldige beroeringen der „Europeesche volken niet, als zoovele andere, ten onder„gegaan. Immer behielden ze den reeds voor lang inge„nomen grond, toen bijna alle landen van Europa derzelver „inwoners verwisselden. Hier woonde de stam, welke zich „staande hield, te midden dier groote Europeesche beroe„ring en zijne plaats aan geen anderen afstond. Deze „breidde zich uit van het Flie tot aan de Schelde, en altijd „hier stand houdende, is uit hen het nageslacht gesproten, „dat immer deze landen bewoonde. Meer dan de Batavieren „en Kaninefaten, noemen we daarom de Friezen onze voor„vaderen; dat heldhaftig geslacht, hetwelk voor de terecht „vereerde Batavieren niet onderdeed; over wier naam wel „is waar geen zoo poëtische gloed ligt, als over de Bata„vieren, maar meer historische waarheid; die daar staan „te midden der volksberoeringen, als een krachtige eik

1) *Asch van Wijck.* Handelsverkeer van Utrecht, I, 96.
2) *Dirks.* Koophandel der Friezen, 142.

Wumkes.nl

„in het woud, die de stormen tart en door den stroom der „wateren niet ontworteld wordt." 1)

§ 7.

De maatschappelijke en staatsrechterlijke toestand in het Friesche Stamland.

A. *Maatschappelijke toestand.*

Met de uitbreiding naar buiten had zich ook de inwendige toestand in het stamland sterk ontwikkeld. De vruchtbare kleibodem in het noorden, was als bedekt met nederzettingen der nijvere landbouwers, wier zeer talrijke *hemmen*, zooals wij reeds zagen, de grondslagen vormden van de latere dorpen en gehuchten. 2) De vroeger algemeene velden waren dus reeds voor een groot deel in bijzonder bezit genomen en door cultuur tot meerdere productieve waarde gebracht. Het overige dier velden werd ten behoeve der naastbijgelegen hemmen verdeeld. Als schier overal op den Germaanschen bodem placht men de grenzen van zoodanige deelen aan te wijzen door bijzondere merken of merkteekenen, als een bosch, een water, een boom of merken in een boom gekapt. Hier op den vlakken kleibodem geschiedde het door een natuurlijk water of door een gegraven sloot van bepaalde wijdte. Die sloot werd onvervreemdbaar verklaard. Allengs was de naam *merk* of *mark*, als grensteeken, overgegaan op het begrensde: wat tusschen de merken of marken lag, werd zelf de *merk* of *mark* genoemd. 3) In de Oud-Saksische gedeelten van Nederland, waar tot op den huidigen dag marken zijn blijven bestaan, ontwikkelde zich zelfs een afzonderlijk markerecht. In

1) *Roijaards.* Invoering van het Christendom, 47.

2) Zie bl. 546.

3) *Noordewier.* Rechtsoudheden, 210 en Bijna vergeten Hoofdstuk 11 en 12.

Wumkes.nl

Friesland echter werd het recht omtrent de marken door het algemeene volksrecht geregeld. In dit volksrecht, dat in een volgend tijdvak der geschiedenis in geschrift werd gebracht, maar reeds van ouds als zede en gewoonte, (*sed end pliga*) zal hebben gegolden, vinden we daaromtrent verschillende bepalingen. De marken of merken behoorden hier aan bepaalde hemmen en werden dientengevolge *hemmerken* of *hemmericken* genoemd. 1) Ofschoon in gemeenschappelijk bezit, werd echter het gemeenschappelijk gebruik reeds vroegtijdig in het belang van den landbouw opgeheven. De hemmerken moesten om de vier jaren worden verdeeld, en die verdeeling moest voltooid zijn met evennachts- of lentedag, „omdat de koe te velde moest", eene redegeving, die aantoont, dat de hemmerken hoofdzakelijk uit weidegronden bestonden. 2) De bouwlanden waren, ingevolge den eisch van den akkerbouw, reeds veel vroeger in bijzonder bezit gekomen. De landbouw was dus aanmerkelijk vooruitgegaan. De vruchtbare kleibodem verspreidde welvaart.

Andere bedrijven versterkten dien. Van ouds kloeke schippers, hadden de Friezen met de Saksen bij hunne strooptochten herhaaldelijk de Gallische kusten verontrust. Aan de overtochten naar Brittannie hadden ze, zij het ook in evenredig geringe mate, deelgenomen. Hunne kusten en zeegaten en

1) Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, IX, 1e stuk, 49. Marken in Friesland.

V. Richth. Alt fries Wörterb. op *hemmerik* en *hamreke*.

Wierdsma. Oude Fr. Wetten, 23, 42, 43, 45, 294, 304, 311, 317 enz.

Acker Stratingh, t. a. p. 353 en volg.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr. 117—124.

2) *Wierdsma*, O. F. W. 42—45.

Ook deze vierjaarlijksche verdeeling schijnt omstreeks de 12e eeuw in onbruik te zijn geraakt. Die verdeeling had toen nog plaats, indien ze gevorderd werd. Sedert dien tijd zijn dus ook de weidegronden, voor zooverre ze nog tot de hemmerken behoorden, allengs in het privaat bezit der gebruikers overgegaan.

Wumkes.nl

talrijke binnenwateren lokten uit tot de scheepvaart. Daaraan paarde zich de handel. Voortdurend onderhielden ze handelsbetrekkingen met de nieuwe bewoners in Brittannie. De oudste soort van Angelsaksische munten op Frieschen bodem gevonden en behoorende tot het einde van dit of den aanvang van het volgend tijdperk, leveren daarvan het bewijs. 1)

Bovendien getuigen talrijke overblijfselen, uit de terpen opgedolven, voor den handel met de Franken. Niet alleen vinden we er velerlei koperen, looden en hardsteenen voorwerpen, zoowel voor de bedrijven als voor huiselijk gebruik, maar vooral ook in ruime mate artikelen voor vrouwelijken tooi en opschik. Behalve vele kralen van barnsteen, die van de eigen noorderstranden afkomstig kunnen zijn, treft men ze er in verrassende menigte aan van been en vooral van glas en porcelein, in allerlei kleuren, ook mozaiek en gestreept en met zilver bewerkt, benevens velerlei haarpennen en opsteekkammen met fraai bewerkte bronzen handvatsels. En uit de opgedolven Merovingische gouden munten uit het begin van het volgend tijdperk, met de daarbij gevonden prachtige gouden sieraden, waarmede de edelvrouwen zich schijnen te hebben getooid, mag worden afgeleid, dat ook reeds aan het einde van het nu behandelde tijdperk, de welvaart tot belangrijke weelde had geleid. 2)

Het opkomend Staveren aan den waterweg noordwaarts naar de zee en zuidwaarts over Almere (het vroegere Flevomeer) naar den Rijn, was vooral bijzonder gunstig voor buiten- en binnenlandschen handel gelegen. En als hoofdzetel van de Friesche Hertogen, die er ontwijfelbaar eenigen luister zullen hebben verspreid, moet het reeds in dit tijdperk boven andere plaatsen tot aanzien zijn ge-

1) *Dirks,* Vrije Fries XII. De Angelsaksen en hunne oudste munten, 243 en vooral 274—316.

2) *Dirks,* Vrije Fries XVII. De vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, 143—162.

Wumkes.nl

komen. Maar ook meer algemeen verspreidde zich de welvaart en daarmede de smaak voor weelde. Had toch de oorspronkelijke godsvereering der oude Germanen zich bepaald tot heilige wouden of hoog verheven plaatsen, omdat zij het niet overeenkomstig achtten met de hemelsche grootheid, om de goden binnen enge wanden te beperken: 1) niet immer hielden zich onze heidensche voorvaderen aan die verheven beschouwing. Zij wijdden tempels aan hunne goden en begiftigden die met kostbare gouden en zilveren voorwerpen, die in het volgend tijdperk, bij het vernietigen dier tempels, met ophef worden vermeld, als groote weggevoerde schatten. 2)

Landbouw, handel en scheepvaart hadden dus reeds welvaart over het land verspreid.

B. *Staatsrechtelijke toestand en Bestuur.*

Niet door zwerftochten van hun oorspronkelijke baan afgedwaald, leefden de Friezen steeds voort onder hunne Oud-Germaansche instellingen. Hadden sommige andere volksstammen, die in de algemeene volksverhuizing hadden gedeeld, als de Salische en de Ripuarische Franken, de West-Gothen, de Bourgondiers en de Allemannen, reeds vroeger hunne eigen rechten doen opteekenen, om ze in den vreemde zoo zuiver mogelijk te handhaven: 3) bij de Friezen geschiedde dat eerst ten tijde van Karel den Groote. Maar hunne wet, als *Lex Frisionum* bekend, bevat een kern, die, nog grootendeels te herkennen, van ouds in het Friesche Stamland van kracht was en eerst later, na uitbreiding van het gebied, ook ten westen van het Flie en

1) *Tacitus.* Germ. IX.

2) *V. d. Bergh.* Ned. Mythol. in voce *tempels.*
Pertz. Monum. Germ. I. Ann. Metens. 325 en 326.
Idem II. 408.

3) *Brünner.* Deutsche Rechtsgesch. I, 282—353.

Wumkes.nl

ten oosten van de Lauwers, met eenige wijzigingen van toepassing is gemaakt. 1)

Als van ouds was persoonlijke vrijheid daarbij een hoofdbeginsel. In hun persoon onaantastbaar, mochten de vrije mannen niet aan lijf of leden gestraft worden. De misdaden werden geboet door de betaling van weergeld of zoengeld aan den beleedigde of zijne verwanten en door vredegeld of boete aan de overheid. 2) En dit beginsel bleef immer bestaan. Eén der hoofdbepalingen in het latere Friesche volksrecht was, dat alle Friezen hunne misdaden met hun geld of goed konden boeten. 3)

Met die persoonlijke vrijheid ging eene zooveel mogelijke gelijkheid van recht gepaard. Nergens in de Germaansche landen was het verschil tusschen de standen zoo gering als in het Friesche stamland. Het weergeld of zoengeld, dat, ingeval een persoon verslagen was, aan zijne verwanten moest worden betaald, geeft in deze den maatstaf aan. Bij de overige volken was het weergeld voor een persoon uit een hoogeren stand altijd het dubbele of meer van hetgeen voor iemand uit den onmiddelijk lageren stand voldaan moest worden. Stelt men het weergeld van den gewonen vrije op één, dan was het voor een edele nooit minder dan twee, somtijds drie, vier of zes, en voor een onderhoorige of lite nooit meer dan een half! 4) In het Friesche stamland daarentegen klom het weergeld niet op

1) *V. Richth*, Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. Inleid. p. XXIX.
Lintelo de Geer, ald. Naschrift. 168 en volg.
Pols in Themis XXVII, bl. 578.

2) Lex Fris. passim.

3) *V. Richtsh.* Fr. Rechtsqu. 24 en 25. De XVII keuren. no. 16.
Wierdsma. O. F. W., bl 142.

4) Bij de Salische en Ripuarische wetten was de verhouding van het weergeld tusschen een lite, een vrije en een edele als 1, 2, 6. Bij de Beijersche wet als 1, 2, 4; en later bij de Saksische als 1, 2, 12. *Grimm.* Rechtsalterthümer, 272.

Wumkes.nl

door verdubbeling, maar slechts door vermeerdering met de helft. Dientengevolge stond de edele slechts een derde hooger dan de gewone vrije. Voor een edele werd betaald 89 schellingen (solidis), voor een vrije $53^1/_3$, en voor een lite $26^2/_3$ aan zijn meester en $8^8/_9$ aan zijne verwanten, samen $35^5/_9$. De onderlinge verhouding was dus hier gelijk aan $1^1/_2$, 1 en $^2/_3$. 1)

Hoe geringer het verschil in standen, des te meer waarborg voor de persoonlijke vrijheid. Voor overheersching van den één over den ander is daar minder gevaar.

Bij zulk een vrijheid ademend volk was alleenheerschappij onbestaanbaar. Alleen de volksvergadering kon beslissen over de belangen van allen. Volksvergaderingen en volksgerichten waren één. En de Lex Frisionum wijst ook uitdrukkelijk de volksvergadering, *placitum publicum*, aan, waar de klachten werden ingebracht. 2) Op bepaalde tijden kwamen de vrije mannen in de gouwen en ondergouwen of districten op de daarvoor bestemde vergaderplaats, de de *liuda-warf*, bijeen, om de algemeene belangen te regelen en de rechtspraak uit te oefenen. Zóó was het van ouds; zóó was het gebleven en zoo was het nog, gelijk later zal blijken, toen Friesland reeds een deel uitmaakte van het groote Frankisch-Germaansch rijk.

De uitvoering der volksbesluite was opgedragen aan eigen gekozen hoofden.

Maar niet enkel het binnenlandsch bestuur eischte eene uitvoerende macht.

De woelige tijden der volksverhuizing, de beveiliging

---

1) *Lex Fris.* I. 1, 3, 4.

Gaupp. Germ. Ansiedlungen, 120.

2) *Lex Fris.* XIV, 4. Dat deze rechtsgewoonte van ouds bestond, blijkt uit de bijvoeging: *talis consuetudo est.* De Karolingers hebben ook allerminst bij de veroverde volken eigen volksvergaderingen en volksgerichten *ingesteld*, maar hoogstens slechts *geduld*.

Wumkes.nl

daartegen van het voorvaderlijk erf, de strijd tegen de vijanden en de belangrijke uitbreiding van grond gebied, hadden algemeene legerhoofden noodzakelijk gemaakt. Alle Germaansche volken hadden in dezen tijd van beroering algemeene aanvoerders in den strijd. *Heretoghen* of *Hertogen* noemde me ze. En er is geen grond om te twijfelen, of zij ook bij de Friezen hebben bestaan. De overleveringen noemen ons sommige dier Hertogen, als *Ascon, Adelbold, Titus, Ubbo, Haron, Odilbald* en *Udolf Haron*. 1) Hunne namen luiden Friesch. 2) Wellicht zijn ze door hunne daden bij het volk in herinnering gebleven, al kunnen we overigens de beschrijving daarvan in de kronieken weinig vertrouwen, als waarschijnlijk door de volksverhalen versierd en in de tijdsorde vaak verward.

Met de belangrijke uitbreiding van grondgebied nam ook de macht der Hertogen toe. Elke verovering eischte maatregelen voor de vestiging van het gezag en de handhaving er van. Die vermeerdering van macht leidde allengs tot verhooging van den titel. Evenals bij de meeste volken, die in het laatst van het behandelde tijdperk op den voorgrond traden, als Franken, Angelsaksen, Allemannen, 3) kwam ook bij de Friezen de titel van *Koning* in gebruik. 3) De Friesche kronieken stellen dit omstreeks het midden der vijfde eeuw. 4) Onwaarschijnlijk is dit niet Het gebied der Friezen strekte zich in dezen tijd reeds uit van de Wezer, langs de Noordzee tot over het grootste gedeelte van Zuid-Holland. Als achtereenvolgende Koningen worden in de kronieken genoemd: *Richold-Uffo, Odilbald, Richold II*

1) *Winsemius*. Cronyk van Friesl. fol. 27 – 39.

2) Ook *Bolhuis van Zeeburgh* in zijne Kritiek der Fries. Gesch. schrijving bl. 170, acht deze namen niet verdicht.

3) *Wiarda*. Ost-Fries. Gesch. I, 55.

4) *Winsemius*, t. a. p. fol 42.

Wumkes.nl

en *Beroald,* 1) waarop *Aldgillis* en *Radboud*, die wij in het volgend tijdperk zullen leeren kennen, zouden zijn gevolgd. Geschiedkundig zeker is het, dat de beide laatsten ook door uitheemsche schrijvers van dien tijd als *Koningen* worden vermeld. 2) En het is niet waarschijnlijk, dat zij de eersten zullen geweest zijn, die dien titel voerden. Van den Frieschen bard *Bernlef* wordt door een tijdgenoot vermeld, dat hij zoo schoon de daden der oude Koningen kon bezingen, en hiermede zullen wel niet enkel die van Aldgillis en Radboud zijn bedoeld. Ook volgens het verhaal van den mislukten doop van Radboud, wenschte deze met de roemruchtige Koningen van zijn voorgeslacht een plaats in Walhalla te verkrijgen. 4)

Maar het Friesche Koningschap was niet gelijk aan dat der Franken.

Dáár was na de stichting van het groote Frankische rijk, het absoluut gezag ingevoerd. De oude Gallen toch, sedert eeuwen aan de heerschappij der Romeinen onderworpen, waren geheel ontzenuwd. En de Franken, gedurende meer dan twee en een halve eeuw door hunne zwerftochten en woeste oorlogen ontaard en verwilderd,

---

1) *Winsemius,* t. a. p. fol. 42—50.

2) *Beda.* Hist. Eccles. V. c. 19, zegt: *rege illorum Aldgilso*, gelijk ook *Eddius Stefanus* in vita *S. Wilfridi* c. 26: *Aldgelsum regem Fresiae;* beide aangehaald bij *V. Richth.* Lex Fris. uitgave Fr. Genootschap, p. XXI.

Beda t. a. p. V. c. 10 bij Richth. t. a. p. XXIII zegt *Rathbedo rege.*

Ook bij *Pertz* Mon. Germ. I, 114 in *Ann. Laurensses,* Idem I, 343 in *Ann. Fuldenses*, en I, 558 in *Reginonis Chronicon* wordt telkens *Radbodus rex* genoemd.

Daarentegen komt bij *Pertz* I, 291, in *Chron Moissiacense*, en aldaar I, 320, in *Ann Metens.* en *Pertz* II, 221, in *Ann. Xantenses* Radboud als *dux* voor.

3) *Pertz* II. Vita *Liudgeri.* 412. „(Bernlef) antiquorum actus regumque „certamina bene noverat psallendo promere."

4) *Pertz* II. Ann. Xantenses, 221 in *Appendix* op de Vita Sanctorum van Bolland III, p. 147.

Wumkes.nl

waren tot zelfregeering niet meer in staat. Zoodra die zwervende horden tot stilstand en een gevestigden staat waren gekomen, was eene krachtige regeering volstrekt noodzakelijk. De Koning, oppergebieder van land en volk, nam geheel de teugels van het bewind in handen. Binnenlandsch bestuur, rechtspraak, krijgszaken: alles berustte bij hem alleen. In zijnen naam oefenden de graven in hunne gouwen het gezag uit. Alle invloed van het volk was vernietigd. Alleen in de honderdschappen 1) bleef in den eersten tijd nog eene schaduw van medewerking van het volk bestaan. En al werd onder de eerste opvolgers van Koning Clovis de alleenheerschappij nog in gematigden geest uitgeoefend: allengs ontaardde zij in een gruwzaam dispotisme. De maatschappelijke verhoudingen werden somtijds met geweld veranderd. De rechtspraak, zonder contrôle, leidde meermalen tot het grofste onrecht. Barbaarsche straffen werden uitgevoerd. Rechtsveiligheid ging te loor. In dezen tijd verneemt men het eerst van majesteitsschennis. De Koning handelde als een Oostersch despoot, voor niets zwichtende, dan voor gewapend verzet. 2)

Zulk een Koningschap was in Friesland niet mogelijk. Inwendig bestuur en rechtspraak berustten er in den boezem van het volk. Eigen gekozen hoofden gaven daaraan uitvoering. Openbaarheid was er de contrôle.

De Koning oefende er zijn gezag uit *naar buiten*. Dit blijkt vooral als wij een blik werpen op de koningen van het volgend tijdperk, waarvan de geschiedbronnen nauwkeurige berichten geven. Koning Aldgillis, zooals wij nader zullen zien, ontving aan zijn Hof den Bisschop Wilfried van York, en gaf hem verlof om in zijn land het Christendom te prediken. Gezanten van den Frankischen Koning van Neustrie verschenen voor hem, om den Bisschop op te

1) Zie hierover de Bijlage achter deze paragraaf.

2) *Waitz*. Deutsche Verfass. Gesch. II, 143—151.

Wumkes.nl

eischen. Hij wees hen met verontwaardiging terug. Vooral in oorlogszaken was de macht des Konings uitgebreid; niet slechts in het beleid van den krijg, maar ook binnenslands in de oefening en lichting van manschappen. Het moet bewondering wekken, hoe Koning Radboud altijd op het juiste tijdstip talrijke en geoefende legers in het veld bracht, steeds de machtige Franken het hoofd kon bieden, en, ofschoon tweemaal verslagen, ten slotte de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn land en volk kon handhaven. 1)

Het beginsel der Oud-Germaansche vrijheid was bewaard gebleven. Zelfregeering in alle takken van binnenlandsch bestuur, met krachtige verdediging tegen elke buitenlandsche macht.

C. *De rechtspleging.*

Asega, Frana. Rechtsdistricten.

Volksvergaderingen waren volgens de Oud-Germaansche instellingen tegelijk volksgerichten.

Intusschen blijken er bij verschillende Germaansche volken, na de volksverhuizing, meer bijzondere gerechten te hebben bestaan onder den naam van *honderdschappen* of *centenae*. En de meening is geuit, dat dit ook in Friesland het geval zou zijn geweest. 2) Eene enkele uitdrukking in eene schenkingsakte van de 9e eeuw, waarin gehandeld wordt over eene *villa*(dorp of landgoed) *Camminge-hunderi*, in Westergo, heeft daartoe aanleiding gegeven.

Een nauwgezet onderzoek leidt echter niet tot bevestiging van die meening. De grondslagen, waarop elders de instelling van honderdschappen schijnen te hebben be-

1) Vergel. het 3e tijdperk §§ 2 en 3.

2) *Verrijs.* De Abdy van Corvey, 38.

Wumkes.nl

rust, waren althans in het Friesche stamland niet aanwezig. En ook overigens worden geene bewijzen gevonden, die het aannemen van eene rechterlijke indeeling in honderdschappen wettigen. 1)

In Friesland was de oude wijze van rechtspleging, in hoofdzaak, gehandhaafd.

De *Lex Frisionum* geeft daaromtrent een tweetal aanwijzingen, waarvan de eerste door beschrijving van het bestaand gewoonterecht, 2) en de tweede, als behoorende tot de oude kern dier wet in het Friesche stamland, 3) van hooge oudheid getuigen. In de eerst bedoelde plaats dier wet lezen we, dat de beleedigde den verdachte zal aanklagen in de volksvergadering, voor de rechters (*in placito publico, coram judicibus*). De rechters worden hier in het meervoud aangeduid. Deze Oud-Germaansche gewoonte had dus in Friesland stand gehouden. En in de andere plaats dier wet hooren we éénen rechter de beslissing uitspreken. In het daar aangewezen geval staafde hij den eed, dien de beklaagde, ingeval van ontkentenis, te zijner bevrijding moest zweren.

Wie was die Rechter?

Ongetwijfeld de *Asega*.

In het volgende Oud-Friesche volksrecht waren de *Asega* en de *Frana* de hoofdpersonen in het gerecht. De *Frana* had daarbij de leiding, en de *Asega* velde het vonnis, dat door den *Frana* werd ten uitvoer gelegd.

Beide, de *Asega* en de *Frana*, klimmen tot hooge oudheid op.

---

1) Zie de Bijlage omtrent honderdschappen en Cammingo-hunderi, achter deze paragraaf gevoegd.

2) Lex Fris. XIV, 4, coll. 3 in fine: „*talis est consuetudo.*"

3) Lex Fris. IV, 3: „Si negaverit, juxta quod judex dictaverit, juret." en *De Geer*, over de samenstelling der Lex., opgenomen in de uitgave Fr. Genootsch., bl. 177 aan het slot van afdeeling V en afd. VI.

Wumkes.nl

Door sommige schrijvers wordt de naam *Asega* zelfs afgeleid van de *Asen*, de Noorsche goden. De Asega zou dan, naar het oude volksgeloof, van de goden afstammen en hen als priester vertegenwoordigen. Eene herinnering daaraan zou overgebleven zijn in de Oude Friesche wetten uit den Christelijken tijd, waar deze zeggen: „Asega beteekent Priester." Met meer recht, naar het schijnt, nemen anderen aan, dat de naam, ook op grond van de talrijke nevenvormen, waarin hij voorkomt, zijn oorsprong ontleent aan de samenstelling van het woord door *a* (rechter) en *sega* (zeggen), zoodat de Asega, in overeenstemming met zijne betrekking, de *rechtspreker* zou zijn. 1) Hij was de drager van het nog onbeschreven volksrecht, zooals het zich allengs had ontwikkeld. Zijn gezag berustte, overeenkomstig den ouden democratischen grondslag, op 's volkskeuze. Geen *Asega* mocht vonnis wijzen, tenzij hij door het volk gekozen was, zegt het Oude Friesche volksrecht. 2)

Ook in Noord- en Zuid-Holland treffen we den door het volk gekozen Azing of Asega aan, die daar met medewerking der bevolking recht sprak. 3) Hierin ligt mede een bewijs van hooge oudheid. Hij kan er, tenzij hij er reeds van ouds inheemsch mocht geweest zijn, slechts gebracht zijn door de Friezen. Dit moet dan geschied zijn tusschen de 3e en 6e eeuw, toen de Friezen, zooals we hebben gezien, 4) zich allengs over Zuid-Holland verspreid, er hunne rechtsgewoonten medegebracht en eindelijk hun gezag grootendeels gevestigd hadden; terwijl, zooals in het

1) *V. Richth.*, Wörterb. in voce: *Aseya*.
Heck, Altfries.Gerichts Verfass. 48 en volg.
Zie ook *Waitz*, t. a. p. I, 334.
Als nevenvormen komen voor: *aesge, asga, asiga, asing, asighe, asyge, aisinge, aysige, asen, cosaga, eusago, esago, easagare, eusagari, eusugere,* en *esagare*.
2) Oude Fr. wetten, 3e keur.
3) *De Groot*, Inleid. tot de Holl. Rechtsgel. II, 28, bl. 170—175.
V. Richth., t. a. p.
Heck, t. a. p. bl. 113,

Wumkes.nl

volgend tijdperk nader zal blijken, dat gezag onder Koning Radboud, aan het einde der 7e eeuw reeds grootendeels. en na zijn dood in 719 voor goed aan de Franken overging 1), Was alzoo de rechtspraak door den Asega in het thans behandelde tijdperk door de Friezen in Holland overgebracht, dan moet deze toen ook in het Friesche stamland hebben bestaan. En was zij in Holland reeds vroeger inheemsch, dan bestaat er geene reden, zulks niet eveneens voor Friesland aan te nemen. 2)

Geen volksvergadering, hetzij tot beraadslaging over gewichtige onderwerpen, hetzij tot rechtspraak, of er is een leider en uitvoerder der besluiten en beslissingen. Daarmede was echter de Asega niet belast. Deze sprak alleen uit wat recht was, en had als zoodanig overeenkomst met den *Centenarius* of rechter in de honderdschappen in andere Germaansche landen. 3) De leiding der volksvergaderingen en de uitvoering der besluiten behoorden van ouds aan de hoofdelingen, die het bestuur in handen hadden. 4) Allengs echter werden in de volksgerichten bijzondere personen met de uitvoering belast. Reeds bij de Salische Franken waren er koninklijke beambten, die den rechtsdwang uitoefenden. 5) Dergelijke gezaghebbende personen vinden wij vervolgens ook bij de Friesche volksgerechten. Dat waren de *Frana's*. En hoogst waarschijnlijk bestonden deze ook reeds in het nu behandelde tijdperk. Verschillende gronden pleiten hier voor.

---

1) Zie hiervóór bl. 555, 570, 571, 579 en 580.
2) Dr. *Julius Ficker*. Untersuchungen zur Erbenfolge der Ost-Germanischen Rechte, III, bl. 1, verklaart mede dat de Hollandsche Asing ontwijfelbaar samenhing met den Frieschen Asoga. Hij brengt het Friesche Aesdomstrecht tot zoo hoogen ouderdom, dat hij dit, met het Gothische recht, het naast aan het Germaansche oerrecht acht te zijn. Zie *Fockema Andreæ*, in zijne aankondiging van dit werk in het Rechtsgel. Magazijn, 15e Jaarg. bl. 451.
3) *Waitz*, t. a. p. I. p. 243, noot 3 en 334.
4) *Tacitus*. Germ. 7, 11, 19.
5) *Waitz*, t. a. p. II, p. 357.

Wumkes.nl

Het woord *Fran*, *Fron* wordt geacht van overoud-Germaanschen oorsprong te zijn, met de beteekenis van: heerschappelijk, tot den heer behoorende. 1) De *Fron*, ook *Frohn* en later *Frohnheer* genoemd, was reeds in de Oud-Germaansche landen een persoon van gezag. Zijne hoeve was aanzienlijker en uitgebreider dan die van andere vrijen. 2) Vooral na het vertrek der Romeinen nam er zijn gezag en aanzien toe. Zijne woning komt voor als *curtis*, *curtis dominica*, Frohnhof, Heerenhof. Hij had bijzondere macht in de marke, allengs ook den rechtsdwang. Onder het latere leenstelsel verhieven sommige zich zelfs tot leenheeren en ridders. 3)

Ook in Nederlandsche gewesten, als Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant, zijn sporen overgebleven van Fronen of Vroonen met heerlijk gezag bekleed. 4)

In Friesland heette hij *Frana*. Het Oude *Franeker*, vroeger ook *Fronacker* en *Froenecker*, ontleent aan hem zijn naam. Maar vóór den naam *Franeker* vinden we reeds gewag gemaakt van *Franiglande*. In het volgend tijdperk zal ons blijken, dat de groote geloofsprediker Bonifacius, die nabij Dokkum den marteldood onderging, ten jare 744 eene Abdij had gesticht te Fulda, die vooral door de Friezen zeer rijkelijk was begiftigd. 5) De schenkingen aan

1) *Grimm*, Rechts Alterthümer.

Heck, t. a, p. 36.

V. Richthofen, Untersuchungen, Theil II, Band I, 426.

2) *Tacitus*, Germ. 26, — „Agri .... secundum dignationem partiuntur.

3) *Maurer*, Geschichte der Fronhöfe, I, 1—3, 352—505. II, 119—121, III, 1, 61—81.

Waitz, II, 221.

4) *P. Borth*, Alle werken V. Tractaat van de hooge en andere Ambachtsheerlijkheden, 355—360.

Noordewier, Rechtsoudheden, 61, 80, 98, 144, 158, 243, 260, 350 en 422.

Wessels-Boer, Proefschrift, Eigendoms-Overdracht, 133.

5) *Dronke*, Traditiones et Antiquitates Fuldenses, p. 42—51 en p. 67 en 68.

Schannat, Corpus Traditionum Fuldensium, p. 312—316,

Wumkes.nl

deze Abdij worden op deugdelijke gronden geacht te zijn geschied reeds vóór het einde der 8e eeuw, toen Bonifacius hier door de vrome Christenen nog hoog werd vereerd. 1) De registers dier schenkingen melden, vele deels nog bekende plaatsen van Ooster- en Westergo, vanwaar òf aanzienlijke landerijen, òf jaarlijksche bijdragen (*reditus*) waren geschonken. En daaronder wordt ook *Franiglande* vermeld, met eene jaarlijksche bijdrage van tien *siclos*. *Franiglande* beteekent het land der *Frana's* of *Franingen* en is waarschijnlijk hetzelfde, wat later door den naam *Franakker* of *Franeker* werd aangeduid. Bestond nu *Franiglande* reeds in de 8e eeuw, dan moeten de *Frana's*, waaraan dat land toen reeds zijn naam had ontleend, veel ouder zijn en alzoo waarschijnlijk tot het nu behandelde tijdperk opklimmen.

Een anderen grond, die er toe leidt, om de betrekking der *Frana's* voor eene Oud-Friesche instelling te houden, ontleenen we aan het Friesche volksrecht.

Nadat Friesland in het volgend tijdperk deel uitmaakte van het groote Frankisch-Germaansche rijk, waren hier in de verschillende gouwen *Graven* aangesteld, wier ambtenaren in hunnen naam de rechtspraak leidden in de onderafdeelingen of districten, en vervolgens onder den titel van *Skelta's* (*Scultetes*, Schouten) voorkomen. En nu is het opmerkelijk, dat in het Friesche volksrecht aanvankelijk beide namen, *Frana* en *Skelta* gelijktijdig en in volkomen dezelfde beteekenis gebezigd werden. 2) In de oudste dier Friesche volksrechten toch, de XVII Keuren en XXIV Landrechten

1) *V. d. Bergh.* Midd. Ned. Geogr. 1e uitgave, bl. 255 en 326, en het betoog van dezen geleerde, dat de schenkingen, niettegenstaande de registers, zooals die tot ons zijn gekomen, in volgende eeuwen zijn geschreven, reeds vóór het einde der 8e eeuw moeten zijn geschied.

Vergel. ook *Westerhoff*, Oude Geografie der Prov. Groningen, in Bijdragen, Gesch. en Oudh., Gron. VI, Afl. 2 p. 5.

2) *Van Richthofen*, Wörterbuch, voce *Frana*. — *Heck*, t. a. p. 37.

Wumkes.nl

van de elfde eeuw, wordt in den Latijnschen tekst steeds de naam *Scultetus* (Skelta) gebruikt, waar in den Frieschen tekst *Frana* voorkomt. 1) Allengs echter verminderde het gebruik van den naam *Frana*, totdat eindelijk alleen de naam *Skelta* overbleef. In volgende wetten, inzonderheid in het uitgebreide Friesche Landrecht, ook Schoutenrecht genoemd, vinden we reeds bijna uitsluitend den *Skelta* vermeld, 2) en de enkele bepalingen, waarin nog de naam *Frana* voorkomt, bevatten veelal zóó oude rechten, dat zij wellicht uit vroegere wettelijke regelingen zijn overgenomen. 3.) En in het Marktrecht en de latere wetten van Friesland tusschen Flie en Lauwers komt uitsluitend de naam *Skelta* voor. 4)

Dit laat zich alleen verklaren door aan te nemen, dat de *Frana* van ouds de inheemsch gezaghebbende persoon was, en dat de later van wege de Graven aangestelde *Skelta* in zijne ambtelijke betrekking zoozeer overeenkwam met den *Frana*, dat de Friezen nog langen tijd aan de eigen benaming van *Frana* konden vasthouden, totdat die langzamerheid meer en meer en eindelijk geheel in onbruik geraakte.

Het is dus, zoowel op grond hiervan, als vooral van de hooge oudheid en waardigheid der *Fronen* of *Franen* in de Germaansche landen in het algemeen, en het vroegtijdig bestaan van *Franiglande* in het Friesche stamland, in de

---

1) *Van Richthofen*, Rechtsqu. 1—81.

2) *V. Richth*, ald. p. 390—400, in §§ 16, 18, 22, 24, 26, 27, 32, 36, 41, 45, 47, 48, 53, 55, 61, 76.

3) Ald. in §§ 30, 52, 64, 65, 66.

4) Ald. p. 412—420 in §§ 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 21, 25, 27 28, 32, 33, en p. 420—423 in §§ 1, 6, 7, 8, 10, 11.

In de Friesche landen ten oosten van de Lauwers bleef echter het afwisselend gebruik van de namen *Frana* en *Skelta*, naar het schijnt, hier en daar langer bestaan.

Wumkes.nl

hoogste mate waarschijnlijk, dat de *Frana* in het nu behandelde tijdperk bestond en met den *Asega* een der hoofdpersonen in het Friesche volksgericht uitmaakte. Wellicht behoorde hij van ouds tot den priesterstand, die in de volksvergaderingen met verheven gezag bekleed, er orde en tucht handhaafde. 1) In eene bepaling van het latere Friesche volksrecht, die wegens haar inhoud van hooge oudheid getuigt, wordt zelfs nog gewag gemaakt van het *Frana-altaar*, waarop de brandstichter zijn boete moest nederleggen. 2)

De gelijke beteekenis en ambtelijke betrekking van *Frana* en *Skelta* leidt tevens tot de gevolgtrekking, dat ook reeds vóór het Frankisch bestuur de gouwen in staatsrechtelijke onderdeelen of districten gesplitst moeten geweest zijn, en dat het gezag van den *Frana* zich van ouds, even als later dat van den *Skelta*, over zoodanig onderdeel van de gouw heeft uitgestrekt. Tot die splitsing der gouwen had reeds vroegtijdig de noodzakelijkheid geleid. De bevolking was zoozeer vermeerderd en over alle gedeelten der gouwen verspreid, dat het schier onmogelijk geweest ware, om herhaaldelijk alle vrije mannen van de gouw, vaak van grooten afstand, in de gouwgerichten bijeen te vergaderen, om daar alle voorkomende gedingen af te doen. Kleinere rechtsdistricten waren een vereischte geworden. Nagenoeg overal elders in de Germaansche landen bestonden destijds reeds rechtsdistricten van veel geringeren omvang dan de gouwen; inzonderheid de honderdschappen. In zooverre kan dus in dit tijdperk eenige gelijkheid tusschen de rechtsdistricten van den *Frana* in Friesland en de honderdschappen elders worden aangenomen. 3)

1) *Tacitus*, Germ. c 7 en 11.
2) *V. Richth.*, Rechtsqu. 78 § 11, 79 § 17; — Untersuch., II, 1c, s. 426.
3) *Heck*, t. a. p. 24.

Wumkes.nl

Ons rest dus nog na te gaan, welke die rechtsdistricten waren.

In het register van de genoemde schenkingen van landerijen in Friesland uit de 8e eeuw aan de Abdij van Fulda, worden als ondergouwen van Oostergo genoemd: *Dokkum* en *Kilingo* (pagus *Tochingen* of *Tockingen* en pagus *Kilingo*), beide dezelfde dorpen aanwijzende als, onder meer, ook worden vermeld als gelegen in Oostergo.

Onder het district Dokkum worden genoemd de plaatsen: *Waltheim*, dorpen in Dantumadeel met den naamsuitgang *Woude*, nog als Dokkumer-wouden bekend, *Tunenwrt* ook *Tunwerda*, later *Tonnawert*, (thans Ternaard) en *Tippenheim* en ook *Dipbingheim*, waarschijnlijk het tegenwoordig gehucht *Tibma* in Oost-Dongeradeel 1) In dit district oefende, zooals nader zal blijken, zeer kort na den marteldood van Bonifacius, zekere *Abba* het gezag uit. 2)

Onder het district *Kilingo* wordt het dorp *Merheim* (Marrum) genoemd en minder duidelijk ook eene plaats *Huntari* of *Huntagi*. 3) De naam *Kilingo*, thans geheel onbekend, wordt voor verminkt of onjuist gelezen gehouden. 4) In latere oorkonden leeren we in het noorden van Oostergo de districten *Dokkum* en *Wininge* kennen, in welk laatste de vergaderplaats (*coetus*) was te

---

1) *Dronke*, t. a. p. 47, no. 80.

Schannat, t. a. p. pag. 312, 314.

2) Zie 3e Tijdperk § 5.

3) *Dronke*, t. a. p. „Ego Marcuart et *Uppo* tradimis ad Scm. Bon. bona „nostra, quc habemus in pago *Kilingo*, *Huutari*, in villa *Merheim* terram „VII boum. et dimidiam partem terre unius."

Dronke beschouwt *Kilingo* als naam van den *pagus* en *Huntari* als eene daarin gelegen *plaats*. Zie Geogr. Register p. 241.

Schannat, daarentegen, wiens opgave minder nauwkeurig wordt geacht, schrijft *Kilingo-Huntagi*.

4) *A. J. Andreæ*, Burgerlijke en Kerkelijke Indeeling van Friesland. Vrije Fries, XIV, bl. 203.

Wumkes.nl

Wijns in Leeuwarderadeel. Wellicht is *Kilingo* dus de verkeerd gelezen naam *Wininge*. 1)

In het midden van Oostergo vormde, volgens latere oorkonden, het uitgestrekte watergebied van de Boorn, toen nog niet door de Leppedijk gebreideld, het district *Bornde, Bornferd* of *Bordego*. 2)

En in de gemelde schenkingen aan de Abdij van Fulda wordt nog de pagus *Waldahi,* elders ook *Waldern* en *Waldago*, genoemd, die, hetzij als zelfstandige gouw, hetzij als ondergouw of district, het boschrijk zuidoostelijk gedeelte zal hebben omvat. 3)

Omtrent de verdeeling van Westergo zijn geene rechtstreeksche bewijzen uit denzelfden tijd bekend. Maar de groote omvang dezer gouw, die zich zelfs over een deel van den lateren mond der Zuiderzee uitbreidde, en de natuurlijke splitsing er van door den zuidelijken boezem der Middelzee, tusschen de latere steden Sneek en Bolsward, 4) alsmede de zeer verschillende aard van den bodem, die een groot verschil van belangen voor de bevolking medebracht, maken het hoogst waarschijnlijk, dat ook hier reeds even vroegtijdig eene verdeeling in districten zal hebben

---

1) *Andreæ*, t. a. p. bl. 205—218 en de daar aangehaalde bronnen.

Kroniek van Emo en Menco. Uitgave van Hist. Gen. 96*b*, „loci deputati trans lavicum, *Wininge* et *Dockum*."

Anth Matth. de rebus Utraj. 43, coetum *Wineniæ*.

Vrije Vries XIV, 216 en 433—443, met aanhaling van de *Wilkerren des Nye Landes*, gegeven te *Wijns*.

2) *Andreæ*, t. a. p. 219—221.

3) *Dronke*, t. a. p. pag. 50. no. 109.

Schannat, pag. 316.

Van den Bergh, 1e Uitg. p. 256—266.

Verg. ook: *Hooft v. Iddekinge*, Friesl. in de Middeleeuwen, bl. 71, „*Fenkega et Hessiga in pago Waldern*. Regist. Sarachonis, no. 734, aangehaald bij *Ledebur*. Die Fünf Mfinst. Gaue etc, pag, 63.

4) Zie hier vóór bl. 490 en 491.

Wumkes.nl

bestaan. Wij vinden dan ook in latere berichten vermeld, dat Westergo *van ouds* is verdeeld geweest 1) in drie rechtsdistricten, als:

Franeker, de noordelijke vaste kleibodem, waar, zooals wij zagen, 2) *Franigland* reeds in de 8e eeuw zijn naam aan de gezaghebbende *Frana's* had ontleend;

Woldense, of *Wildinge*, een boschachtig oord, dat zich ook over een deel van den mond der Zuiderzee uitstrekte, en waarvan thans Wonseradeel, (Woldenseradeel) is overgebleven,

en *Wijmbrigge*, (ook Wenbirge en Weembrugge) het uitgestrekte watergebied van de *Wijmerts*, zuidwaarts van de Middelzee, waarvan Wijmbritseradeel thans nog een gedeelte uitmaakt.

Daarenboven vinden we reeds in eene oorkonde van 845 melding gemaakt van de gouw *Sutrachi*, 3) ook *Suthergo* genoemd, die hetzij als zelfstandige gouw, hetzij als onderdeel van Westergo, het land der oude Sturiers, met het opkomende *Stauria* (Staveren) zal hebben omvat.

Het is dus alleszins aannemelijk, dat ook in Westergo, evenals in Oostergo, reeds lang vóór de inrichting van het Frankisch bestuur eene staatrechtelijke verdeeling der gouw had plaats gehad.

---

1) *Schotanus*, Fries. Hist. 437, noot. *a*: „Veteres praefecturae aut judiciales conventus in Westringia tres fuerunt, Franekerensis, Wagenbrugensis et Woldensuna.

Vrije Fries, II, 25; — IX, 20 en XIV, 234—237 worden mede als zoodanig vermeld: Froneckere, Wildinge en Wenbirge.

Fr. Chartb. I 149: districtus in Vroenackere, in Wildinge en in Weembrugge, *Colmjon*, Oorkonden, bl, 30, no. 128.

2) Zie hier vóór bl. 608 en 609.

3) *Colmjon*, Oorkonden, bl. 3, no. 13.

Ledebur, Münst. Gaue, p. 66.

Hooft van Iddekinge, t. a. p. bl. 70 en noot 4.

Wumkes.nl

Het onderzoek leidt ons alzoo tot het volgende besluit:

In het Friesche stamland hadden de Oud-Germaansche staatsinstellingen stand gehouden. Volksvergaderingen regelden voortdurend de algemeene belangen en beslisten in gerichte over de rechten en misdrijven der ingezetenen. Maar recht en rechtspleging hadden zich reeds belangrijk ontwikkeld. Stellige beginselen van recht waren allengs aangenomen. Zij vormden de kern van de later in geschrift gebrachte Friesche wet, de *Lex Frisionum*. Ook de volksgerichten waren doelmatiger geregeld.

De gouwen waren verdeeld in rechtsdistricten. Daar kwamen de vrije mannen van het district op bepaalde tijden bijeen. De *Frana* vertegenwoordigde daarbij het gezag; hij had de leiding van het gericht. De *Asega*, door het volk daartoe gekozen, sprak, als drager van het nog onbeschreven recht, het vonnis uit. En de *Frana* bracht het ten uitvoer.

In het volgend tijdperk zullen we deze instellingen zooveel mogelijk gehandhaafd zien. In de oude districten bleef de rechtspleging bestaan, ofschoon gewijzigd naar de eischen van de oppermacht der Franken. 1)

---

2) Min juist schijnt alzoo het vermoeden van *Heck* t. a. p. 83 en 400—409, dat de Oud-Friesche wijze van rechtspleging geheel van Frankischen oorsprong zoude zijn.

Wumkes.nl

BIJLAGE

omtrent de honderdschappen en Cammingehunderi.

In het jaar 839 schonk Keizer Lodewijk de Vrome, bij eene te Kreuznach opgemaakte akte, eenige goederen, gelegen in het Hertogdom (*Ducatu*) Friesland, in de gouw *UUestracha*, in het dorp of landgoed, (*villa*) *Cammingehunderi* en daaromheen gelegen plaatsen, voor altijd in vollen eigendom, aan zijn getrouwen (Graaf) *Gerolf*, wien hij deze goederen reeds vroeger in leen had toegekend, maar wegens achteloosheid bij het ontstaan van zekere troebelen, weer had ontnomen 1)

De naam *Cammingehunderi*, heeft aanleiding gegeven tot de meening, dat hiermede een *honderdschap* of *Centena* zou zijn aangeduid, zooals in verscheiden Germaansche landen hebben bestaan. De vraag doet zich alzoo voor, of het aannemelijk is, dat deze instelling ook in het Friesche stamland bestaan hebbe. Daarom wenschen wij de ontwikkeling en den aard der honderdschappen, voor zooverre die nog is na te gaan, kortelijk mede te deelen. 2)

Naar de schets door Tacitus van de strijdvoerende Germaansche volksstammen gegeven, was het de gewoonte, dat de strijders niet naar het lot of toeval bijeen werden gevoegd, maar dat de leden en aanverwanten der zelfde familiën nevens elkander streden. Dit werd de grootste prikkel tot onderlinge naijver en dapperheid geacht. Vrouwen en kinderen volgden hen zelfs in hunne nabijheid en waren „de heiligste getuigen en de grootste lofredenaars van hunne heldendaden." 3) Een aantal aaneenge-

1) *Erhard*, Regesta I, 11, no. 13, woordelijk aangehaald bij:
Verwijs. De Abdij van Corveij, 62, noot 48. Vergelijk ald, p. 38—40.
2) *Gemeiner*, Verfassung der Centenen.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch. I, 145—165.
3) *Tacitus*, Germania VII.

Wumkes.nl

sloten familiën van denzelfden stam, van ouds waarschijnlijk een honderdtal, maakten eene legerafdeeling uit. 1) De hoofdman koos daaruit weer een honderdtal dappere jongelingen, *Centeni comites*, keurnooten, die zijn gevolg uitmaakten, „in den oorlog tot steun en in vrede tot luister." 2) Deze instelling was echter niet enkel van zuiver militairen aard. Ook in vredestijd bleef de hoofdman door zijn honderdtal keurnooten, *Centeni comites*, omringd. Bij de rechtspraak dienden ze hem tevens „tot raad en gezag." 3) Hun aantal bleef wel is waar niet altijd op honderd bepaald, maar de naam *Centeni* bleef bestaan. „Wat vroeger een getal beteekende," — voegt Tacitus er aan toe — „werd later een eeretitel." 4) De band tusschen den hoofdman en zijn honderdtal keurnooten was destijds nog een *persoonlijke*. Maar de instelling der centenen blijkt te hebben stand gehouden gedurende en na de volksverhuizingen. Na de vestiging der volken vinden wij haar bij verschillende verhuisde stammen terug. Elke legerafdeeling, door den ouden band der familiën aaneengesloten, had zich waarschijnlijk zooveel mogelijk in dezelfde landstreek neergezet, waar zich de familiën in elkanders nabuurschap, over verschillende plaatsen hadden verspreid. Gezamenlijk vormden ze daar weder een honderschap, *eene centena*. Hun aanvoerder was hun hoofd gebleven. Maar wat vroeger een *persoonlijke* band was, werd nu eene *territoriale*. 5) En nu de oorlog was geëindigd, behield de hoofdman alleen het burgerlijk gezag. Hij oefende in zijn honderdschap het bestuur en de rechtspraak uit. 6) Deze inrichting van *Centenae* of honderdschappen duurde

---

1) *Waitz*, t. a. p. I, *c* 5, Centeni en Centenae 145—150
2) *Tacitus*. Germ. VI, XIII en XIV.
Gemeiner, t. a. p. 52—85.
3) *Tacitus*, Germ. XII.
Gemeiner, t. a p. 85—89.
4) *Tacitus*, Germ. VI.
5) *Waitz*, t. a. p. *c* 5, 147—165.
Schröder, Deutsche Rechts-Gesch. 122 en 123.
6) *Gemeiner*, t. a. p. 89.
Schröder, t. a. p.
Eichhorn, Deutsche Staats- und Rechtsgesch. 151, 152.

Wumkes.nl

bij verschillende volksstammen nog langen tijd na de volksverhuizing voort. Doch naarmate allengs het centraal gezag in het groote Frankisch-Germaansche rijk meer werd ontwikkeld, bleef den hoofdman nog slechts eene beperkte rechtspraak over. En bij de reorganisatie der rechtspleging onder Karel den Groote werden de honderdschappen, waar zij bestonden, rechtsdistricten van lageren rang dan de Gravengerichten; zij kregen een rijksambtenaar, veelal Schout, (*Scultetus*) genoemd, aan het hoofd en schepenen (*Scabini*) tot rechters. 1)

Ziedaar in zeer korte trekken, naar men aanneemt, de geleidelijke ontwikkeling en den aard der honderdschappen. In de meeste Germaansche landen, waar de volksverhuizing had plaats gehad, zooals bij de Franken, de Allemannen, de Gothen en de Angel-Saksen, zijn zij als rechtsdistricten aan te wijzen. 2) In de volkstalen komen die districten voor als *hundria* bij de Franken aan de Rijnstreken, *huntari* bij de Allemannen en *hundred* bij de Angelsaksen, terwijl het districtshoofd bij de Franken *hunno* heet en bij de Gothen *hundafath*. In de Latijnsche taal wordt het rechtsdistrict *centena* en de rechter *centenarius* genoemd. 3)

Bij de Thuringers, de Beijeren en de Longobarden, wordt echter geen bewijs gevonden van het bestaan van deze instelling. Alleen komt bij de Beijeren een *centurio* als legerhoofdman voor.

Evenmin is er bij *Friezen* en bij de *Saksen* op het vaste land eenig bewijs voor deze instelling bekend. 4)

Bepaaldelijk bij de Friezen in hun stamland schijnt daarvoor alle aanleiding te hebben ontbroken. Zij waren niet verhuisd, maar hadden zich binnen hun eigen grondgebied, van de terpen en hooge geest- of gaastgronden van lieverlede over de geheele uitgestrektheid hunner gouwen met der woon verspreid. En terwijl elders de *centenen* of honderdschappen, waar ze hebben bestaan, een tamelijk uitgestrekt rechtsgebied, veelal als belang-

1) *Waitz*, t. a. p. IV, 325—334.
Schröder, t. a. p. 127 en volgg.
2) *Waitz*, t. a. p. I, 151—153.
3) *Waitz*, t. a. p.
4) *Waitz*, t. a. p. 153—163.

Wumkes.nl

rijk onderdeel eener gouw hebben uitgemaakt, is het niet aannemelijk, dat eene enkele *villa*, hetzij dan dorp of landgoed, als *Camminghehunderi*, een zoodanig rechtsdistrict kan zijn geweest. De uitgestrektheid der rechtsdistricten in de Friesche gouwen, zooals wij die in den tekst hebben leeren kennen, was veel grooter en werd van nature aangewezen, of door den aard en de gesteldheid van den bodem, of door natuurlijke grenzen als wateren, moerassen en bosschen.

Intusschen bestaat er aanmerkelijk verschil omtrent de beteekenis en de ligging van *Camminghehunderi*. Onder den naam *villa* kan het niet anders worden opgevat dan als *dorp, gehucht* of *landgoed*. En het vermoeden is geopperd, dat het als zoodanig deel zou hebben uitgemaakt van het destijds opkomende Leeuwarden, waar het geslacht Camminga, (*Camga-* of *Canga*), dat reeds vóór dien tijd als in Oostergo gevestigd voorkomt, 1) vervolgens verscheidene burgten heeft gehad, waaronder ook *Camminghehorne*. Een gevelsteen met dien naam, van genoemde burgt afkomstig en in het Friesch museum bewaard, herinnert daaraan. Het woord *horne*, in de Friesche taal een *hoek* en bepaaldelijk eene *uithoek lands* beteekenende, zoude waarschijnlijk de tot de burgt behoorende uitgestrektheid gronds aanduiden, die later, na bebouwd en bewoond te zijn, als dorp met den Hollandschen naam *Hoek* voorkomt, en in 1434 bij de stad Leeuwarden is getrokken. En daar het woord *horne*, dat nagenoeg als *houne* met nauw hoorbare *r* wordt uitgesproken, in Duitschland niet in de beteekenis van *hoek* bekend was, zou het bij het opmaken van de schenkingsakte te Kreuznach als het aldaar meer bekende woord *hunderi* kunnen zijn gespeld. De naam der gouw *UUestracha*, waarin het was gelegen, zou dan staan voor *Oestracha*, (Oostergo). De Friesche eigennamen toch werden in den vreemde meermalen verminkt. Zoo vindt men Oostergo ook vermeld als *Wastrachia*, bij de vermelding van beide gouwen Westergo en Oostergo, die in 734 door Karel Martel werden veroverd en in de geschiedbronnen *Wistriamchi* en *Wastrachia* genoemd worden. 2) Bovendien zouden

1) *Winsemius*, fol. 105.

2) *Pertz I.* Ann. Metens, 326.

Wumkes.nl

ook de woorden der schenkingsakte, waarin de goederen werden omschreven als te zijn gelegen in de villa *Cammingehunderi* en in andere daaromheen gelegen plaatsen *(et in aliis villis circumquaque se positis)*, aanleiding kunnen geven om te denken aan eene plaats als het toen opkomende Leeuwarden, dat op de grens van Westergo en Oostergo was gelegen. 1)

Tegenover deze meening kan worden aangevoerd, dat de naam *Westracha* niet alleen in de schenkingsakte van 839 voorkomt, maar ook herhaald wordt het register van schenkingen aan de Abdij van *Corvey*, waaraan deze goederen later behoorden.

Het lag in den geest dier tijden, dat vrome Christenen, tot verzekering van hun zieleheil, rijke goederen schonken aan geestelijke gestichten. Waarschijnlijk had ook graaf Gerolf of één zijner nakomelingen de Abdij met deze goederen begiftigd. Het feit, dat ook de oorspronkelijke schenkingsakte van 839, als eigendomstitel door den schenker mede overgedragen, in de Abdij bewaard werd, versterkt dit vermoeden. 2)

Het register dier schenkingen, in lateren tijd tusschen de jaren 1053 en 1071 opgemaakt, bevat onder andere het volgende:

„In Camminge in de gouw Westracha, Hertogdom Friesland, „hebben Brio en Diggo 120 juk lands, (jugera) 3) en moeten „jaarlijks betalen 30 maten tarwe, 30 maten haver en 2 stukken „lijnwaad."

„In hunderi in dezelfde gouw Westracha, heeft Vader den

---

1) *Eekhoff*, Gesch. van Leeuwarden, I, 287.

Dirks. Vrije Fries IV, Aant. op bl. 342 en 346.

Fr. Volksalmanak 1889, bl. 187—191, waar de schrijver dezes destijds nog enkele gronden ter versterking van het toen reeds geopperde vermoeden mededeelde.

2) *Verwijs.* De Abdij van Corvey, bl. 29 en de noot 62 op bl. 66.

3) Jugum, pl. jugera, Nederl.: juk, beteekent als landmaat zooveel land als *een span ossen (door een juk gekoppeld) in een dag konden ploegen*. *Du Cange*, Midd. Eeuwsch Lat. Woordenb. in voce *jugum*; — *Heise*, Deutsch. Wörterb. in voce *Joch*.

Dit wijst er op, dat de schenking uit bouwland bestond, gelijk ook volgt uit de jaarlijksche opbrengsten. — De grootte der weilanden daarentegen werd gewoonlijk aangewezen door het aantal runderen, dat er op geweid kon worden.

Wumkes.nl

„bivang en moet jaarlijks twee runderen en 20 maten tarwe „opbrengen;"

terwijl verder vermeld wordt, dat anderen mede tot eene jaarlijksche opbrengst verplicht zijn wegens goederen „in dezelfde streek" (*in eadem regione*), waarmede dezelfde goederen bedoeld schijnen, welke in de oorspronkelijke schenkingsakte waren aangeduid, als gelegen in de daaromheen liggende plaatsen. 1)

De vermelde grootte van Camminge, als honderd twintig juk lands is opmerkenswaardig. De oude Germanen, zegt de geleerde *Waitz*, rekenden met het getal twaalf als grondgetal. Tienmaal twaalf heette honderd. Eerst later toen de rekenkunst meer beoefend werd, zooals ook bij de kloosterlingen in de Germaansche landen het geval was, werd het tientallig stelsel meer nauwkeurig in acht genomen. 2) Wat oorspronkelijk *honderd* genoemd werd, was vervolgens *honderd twintig*. Zoo kunnen ook de honderd twintig juk lands van Camminga hetzelfde zijn wat vroeger *Cammingehunderi* genoemd werd en onder dien naam bekend bleef. Waarschijnlijk was het dan een uitgestrekt landgoed. Zoodanig landgoed omvatte gewoonlijk ook woningen en velden, die bij de onderhoorige bevolking, de *liten*, in gebruik waren en als *bij*behoorend en door het geheel omsloten of *omvangen* goed, veelal met den naam van *bivang* of *byfang* bestempeld werd 3) Cammingehunderi maakte dan met den byfang één geheel uit. En hiermede strijdt ook niet de afzonderlijke vermelding van *Camminge* en *hunderi* in het register, omdat daarbij niet gezegd wordt dat *hunderi* bij zekeren Vader in gebruik was, maar dat hij den *byfang in hunderi* had. Daar nu bij de oorspronkelijke schenkingsakte van 839 ook alleen van ééne villa *Cammingehunderi* sprake is, is het hoogst waarschijnlijk dat dit geheel hetzelfde is als de honderd twintig juk lands van Camminge met den daarbij behoorenden en daarmede één geheel uitmakenden *byfang*.

---

1) *Verwijs*, t. a. p. en noot 46 op bl. 61.
V. d. Bergh. Midd. Nedl. Geogr. 264.

2) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. I, 147 en de Bijlage over het *twaalftal* in Germaansche verhoudingen, 474—485.

3) Zie *Du Cange* Woordenboek van Middeneeuwsch Latijn op: *Bivane* en *Bifang*, en *Kiliaen*, Etymologicum, op *Bijrangh*.

Wumkes.nl

Overigens blijkt ook uit deze tweede vermelding van hetzelfde goed, dat het was gelegen in *Westergo*. Weliswaar kan uit het noemen van het *Hertogdom* Friesland, dat toen sedert lang niet meer als zoodanig bestond, worden afgeleid, dat te dezen opzichte de oorspronkelijke schenkingsakte van 839 zal zijn gevolgd, maar de overige omschrijving met nauwkeurige opgave der grootte en van de verplichte opbrengst der gebruikers, laat niet toe om aan te nemen, dat met de aanwijzing der ligging eene vergissing zou zijn begaan. Waarschijnlijk ook had dezelfde graaf Gerolf nog meer bezittingen in Westergo, die hij aan dezelfde Abdij schonk. Men vindt in het register ook goederen in *Stehla*, die door eenen Gerolf, waarschijnlijk tusschen de jaren 877 en 890 zijn geschonken. 1) Mag men nu aannemen, dat deze aanzienlijke grondbezitter dezelfde was als graaf Gerolf, dan valt zelfs de laatste twijfel weg, want *Stehla* of *Stele* lag in Westergo, zooals bij eene andere schenking van zekere Imma aan de Abdij van Fulda uitdrukkelijk wordt vermeld. 2)

Hiertegen kan niet met grond worden aangevoerd, dat volgens de Friesche kronieken, destijds het geslacht der Camminga's, van wie, blijkens den naam, het goed afkomstig moet zijn geweest, alleen in Oostergo bekend was. Integendeel vinden we daar ook vermeld, dat *Hayo Camga*, in de eerste helft der 9e eeuw, den eersten zilveren kelk schonk aan de kerk te Almenum, dat in Westergo was gelegen en later met Harlingen is vereenigd. Wellicht lagen de goederen van diens geslacht in de nabijheid daarvan. Zijn oom *Bojald Camga* was verdreven, lezen we er tevens. 3) Het zouden dus wellicht diens bezittingen kunnen geweest zijn, die, door den Keizer als domein aan zich getrokken, aan graaf Gerolf eerst in leen en daarna in eigendom waren geschonken en vervolgens door dezen aan de Abdij van Corvey overgedragen.

De afzonderlijke vermelding van de namen Cammingo en hunderi in het register dier Abdij, heeft intusschen nog het vermoeden

---

1) *Verwijs*, t. a. p. bl. 32 en noot 72 op bl. 71.

2) *Verwijs*, t. a. p. bl. 32 en noot 73 op bl. 71. Verg. verder ald. bl. 33—37. *V. d. Bergh*, t. a. p. 261, no. 39.

3) *Occo Scarl.* Kwarto uitg. 75 en 76.

Wumkes.nl

gewekt, dat hier niet aan ééne villa, maar aan twee verschillende dorpen zou moeten worden gedacht. Daaronder zouden wellicht *Kimswerd* en *Hennaard*, beide in Westergo, kunnen worden verstaan, daar in eene latere eeuw in de nabijheid van *Kimswerd* onder *Arum*, eene adelijke State *Cammingha* bestond. 1) Het is evenwel gebleken, dat deze State vroeger den naam droeg van *Hooghuistra*, en eerst na 1652 den naam van *Cammengha* verkreeg, toen *Taco van Cammengha* er sedert genoemd jaar tot 1664 Grietman was. 2) Ook de naam *Hennaard* heeft met *Hunderi* niets gemeen, daar hij eene samentrekking is van den ouden naam *Hernaverd*.

De juiste ligging van *Cammingehunderi* zal echter wel onzeker blijven. Was het afkomstig van het geslacht der Camminga's, waarvan we volgens de kronieken, *Hayo* te Almenum ontmoetten en *Bojald* als verdreven vonden, dan is het alleszins waarschijnlijk, dat het niet verre van *Almenum* zal hebben gelegen, ter plaatse waar in de volgende eeuwen door geweldige watervloeden allengs de breede mond der Zuiderzee is ontstaan, en, gelijk reeds door Dr. *Verwijs* is vermoed, met *Stela* en zoo vele andere plaatsen, waarvan wij de namen slechts kennen uit de schenkingen aan de Abdij van Fulda, voor altijd door de golven is verslonden. 3)

---

1) *V. d. Bergh*, t. a. p. 143 en naar aanleiding daarvan; *Verwijs*, t. a. p. 40 en noot 88 op bl. 74.
2) *Dirks*, Vrije Fries, IV, 342 aant.
3) *Verwijs*, t. a. p. 32 en 46.

Wumkes.nl

Derde Tijdperk.

De strijd tusschen de Friezen en de Franken, van omstreeks 600—785.

§ 1.

Het begin van den strijd. De eerste zaden van het Christendom.

Had Friesland zich gedurende de stormen der volksverhuizing allengs uitgebreid tot een aanzienlijk gebied, dat zich uitstrekte van den mond der Wezer langs de Noordzee tot aan Vlaanderen; had het zich daarbij in de tweede helft der 6e eeuw geheel losgemaakt van elken band met de machtige Franken: nauw een halve eeuw later opende zich het tooneel van langdurigen strijd voor de onafhankelijkheid tegen de Frankische vorsten, die immer begeerig waren hunne macht verder uit te breiden.

Nadat het land der Franken gedurende een reeks van jaren, onder twee vrouwen, Brunehilde en Fredegunde, weduwen der koningen Siegbert en Chilperik, van Austrasie en van Neustrie, 1) met hare zonen en kleinzonen, aan verschrikkelijke burger-oorlogen, met de afgrijselijkste wreedheden, had bloot gestaan, was eindelijk, in het jaar 613, Lotharius II alleenheerscher geworden van het geheele Frankische rijk. Maar omdat de Austrasiers noode de oppermacht van een vorst van Neustrie verdroegen, had Lotharius tien jaren later, het afzonderlijk bewind over Austrasie opgedragen aan zijn jeugdigen zoon Dagobert, met twee Hofmeiers als raadslieden, waaronder Pepijn van Landen.

Van nu af aan trachtte de jonge koning Dagobert zijne macht noordwaarts uit te breiden over de landen, die als de

1) Zie over deze Vorsten, bl. 590—593.

Wumkes.nl

bakermat werden beschouwd van de Franken, of eertijds door hen bezet waren geweest. Dat waren de landen, die de Friezen en de Saksen allengs hadden ingenomen. De Saksen waren toen de onmiddellijke naburen van de Friezen. Zij bewoonden een deel der oostelijke gewesten van Nederland en verder de landen ter weerszijden van de Wezer tot aan de Elbe. Beide deze volken gevoelden hunne kracht. En beide, evenzeer gehecht aan de Oud-Germaansche vrijheid en der vaderen godsdienst en zeden, sloten zich meermalen bij elkander aan, om tegen de overmachtige Franken hunne onafhankelijkheid te handhaven.

Dit zou wedra blijken.

De Franken hadden getracht de vroegere cijnsbaarheid der Saksen wederom te doen gelden. Maar dezen zeiden door een plechtig gezantschap elke verplichting op. Dit gaf aanleiding tot een oorlog.

In 628 trok Koning Dagobert met een leger naar de Wezer, om hen voor die oproerige daad te straffen. 1) De Saksen riepen toen hunne bondgenooten te hulp. 2) Dit waren de Friezen. 3) De geschiedschrijvers zijn daaromtrent eenstemmig. 4) En ook de gevolgen bevestigen, dat de Friezen in dezen strijd betrokken waren.

Dagobert delfde aanvankelijk het onderspit. Hem werd

---

1) *Aimonius*, de gestis Francorum, lib. IV, cap 18, meldt uitdrukkelijk, dat deze strijd plaats had in Saksen aan de Wezer.

2) *Anonymus* in: Gesta reg. Franc. c. 41. „Saxones rebellantes nimis „commoverunt exercitium gentium plurimarum contra Dagobertum."

Van Loon. Aloude Staat, I, 264 noemt „de met hen in verbond „getreden Friezen."

Idem *de Geer van Jutfaas*. De Saksen voor en onder Karel den Groote, p. 6.

3) *Wagenaar*, I, 332.

Arend, I, 304.

F. Sjoerds, Jaarb. I, 324.

4) *Winsemius*. Chroniek van Friesland, bl. 52.

F. Sjoerds. Jaarboeken I, 326 en 327.

Wumkes.nl

zelfs in een persoonlijk gevecht de helm gekloofd en een haarlok, het sieraad der Frankische Koningen, afgeslagen. Maar op het bericht en het gezicht hiervan snelde zijn vader hem in der ijl met een leger te hulp. Op de luidruchtige vreugde over diens aankomst in het leger van Dagobert, verscheen de Saksische vorst Berthold aan de overzijde der rivier, om de oorzaak daarvan te vernemen, en verrast door het zien van den ouden Koning Lotharius, schold hij dezen, met toespeling op zijn welllustig leven en zijne vele vrouwen, op ruwe wijze uit, 1) Op dezen hoon sprong Lotharius terstond te paard in de rivier, om zich aan de overzijde op den beleediger te wreken. Zijn leger en dat van Dagobert volgden hem. De Hertog Berthold ijlde naar zijne legerbenden, maar alvorens deze te bereiken, was hij door Lotharius te paard achterhaald en nedergesabeld. Groot was toen de verwarring onder de Saksen en Friezen. Van hun aanvoerder beroofd, ontbrak alle leiding. De Franken richtten een verschikkelijk bloedbad onder hen aan. Daarop werden de omstreken verwoest. In de oorden, die het zegevierende leger doortrok, werden alle weerbare mannen, langer dan het slagzwaard van Lotharius, zooals de Frankische berichten zeggen, meedogenloos om het leven gebracht, 2) en de weerloozen, waaronder vrouwen en kinderen, meest uit Saksen bestaande, 3) als krijgsgevangenen medegevoerd, om op de Frankische markten openlijk als slaven te worden verkocht. 4)

De vrome en rijke *Eligius*, goudsmid en muntmeester

---

1) *Aimonius*, t. a. p. „Tu ne hic muta aderas bestia?"

2) *Gesta regum Franc.* c 41.

3) „Praecipue ex gente Saxonum," volgens Vita Eligii L c. 10 aangehaald bij *Van Loon*, t. a. p. noot 10.

4) *Aimonius*, t. a. p.

Wumkes.nl

des Konings, later Bisschop van Noyon, kocht daarvan gansche scharen, soms van 30 en 40 en eens van 100 tegelijk, om ze, voor zooverre daarvoor vatbaar, te laten onderwijzen in het Christelijk geloof en ze daarna naar hun land terug te zenden, ten einde er de eerste indrukken van het Christendom over te brengen. 1)

Behalve het verlies der hulpbenden had deze nederlaag voor de Friezen nog een ander nadeelig gevolg. De belangrijke plaats Utrecht, de sleutel van Friesland, viel in handen der Franken. Koning Dagobert bevestigde omstreeks het jaar 630 den ouden Wiltenburg, en liet er zelfs eene Christenkerk bouwen, gewijd aan den heiligen Thomas. Deze kerk zou het middelpunt worden, vanwaar uit het bekeeringswerk onder de Friezen moest worden ondernomen. 2) Dit werd opgedragen aan *Cunibert*, den Bisschop van Keulen. 3)

Maar Bisschop Cunibert voldeed niet aan zijne opdracht, zooals Bonifacius later aan den Paus in het licht stelde. Toen Willebrord, in 690, te Utrecht was aangekomen, had deze slechts de puinhoopen van de kerk terug gevonden. 4)

Toch schijnt de stichting van de Christenkerk te Utrecht niet geheel zonder invloed te zijn gebleven op de Friezen der naaste omgeving. 5)

Koning *Dagobert* en zijn zoon *Siegbert* met hun Hofmeier

---

1) *Wagenaar*, I. 331, met aanhaling van de Vita Eligii.
Van Loon, t. a. p. 264.
Roijaards. Gesch. Invoer. Christ. 110 en 111.

2) *Lintelo de Geer*. De strijd der Friezen en Franken, 15.

3) *Epist. Bonifacii*, no. 755, medegedeeld bij *v. Richth.* Untersuch. II, 350, 353.

4) *Epist. Bonifacii*, t. a. p. Fundamenta destructae a paganis ecclesiae, quam Willebrordus (ao. 690) dirutam usque ad solum in Castello Trajecto receperit.
Roijaards. Invoering, 105, 106 en 152, noot.

5) *Diest Lorgion*. Invoering, 48.

Wumkes.nl

Pepijn van Landen, waren allen ijverige voorstanders van de uitbreiding des Christendoms. Hunne staatkunde bracht dit mede. De zachtere zeden, door de Christenzendelingen gepredikt, moesten allengs de harten der ruwe Friezen milder stemmen voor de Franken, die hun de zegeningen des Christendoms kwamen brengen. Dit moest de voorbereiding zijn voor hunne opperheerschappij. 1) En weldra zien wij de eerste gevolgen van hun streven. Frieslands volgende Koning Aldgillis liet de prediking van de nieuwe godsdienst toe. En van zijn opvolger Koning Radboud zullen wij den wrevel vernemen, toen hij ontwaarde, dat ook van Utrechts stichting uit, het tweeledig doel was bevorderd, om niet slechts in zijn land de Christelijke godsdienst te verkondigen, maar tevens om het gemoed van sommige zijner onderdanen voor het gezag der Franken te winnen. 2)

§ 2.

Aldgillis. 3)

In de tweede helft der zevende eeuw was *Aldgillis* koning van Friesland.

---

1) *Winkler Prins.* Vrije Fries, V, 99.

2) *Diest Lorgion.* Invoer. van het Christ., 48.
Ubbo Emmius. Rerum Fris., 50.
Schotanus. Gesch. van Friesl., 55.

3) *Beda,* Hist. Ecc. V. c. 19, § 418, en *Eddius* in Vita Wilfridi, c. 26 geven den naam op als *Aldgislus* en *Aldgelsus.* De latere uitspraak van het voorvoegsel *Ald*, als *Ad*, heeft wellicht aanleiding gegeven tot het schrijven van *Adgillus* in de Friesche Kronieken. Door nu den Latijnschen uitgang *us* te laten wegvallen, met behoud der voorafgaande *s*, die tot den naam blijkt te behooren, zal deze waarschijnlijk *Aldgils* of *Aldgillis* zijn geweest.

Zie omtrent den titel van *koning* hier vóór bl. 602 en noot 2 ald.

Wumkes.nl

De tijd zijner troonsbeklimming is onzeker. Volgens de Friesche overleveringen zou hij zijn opgevolgd aan Koning Beroald, die in den voormelden oorlog van 628 tegen de Franken zou zijn gesneuveld. 1) Maar die overleveringen, die zelfs dien oorlog voorstellen als in het Friesche stamland te hebben plaats gehad, schijnen den eenigszins twijfelachtigen Koning Beroald te hebben verward met den bijna gelijknamigen Saksischen vorst Berthold, die in dien strijd den dood had gevonden.

In kennelijk verband met deze verwarde voorstelling achten dezelfde overleveringen Aldgillis schatplichtig aan de Franken. Ook dit wordt niet van elders bevestigd. Wel waren de Saksen, na hunne nederlaag, evenals voorheen tot eene jaarlijksche opbrengst van rundvee verplicht, maar reeds zeer spoedig werden ze daarvan weer ontslagen, op voorwaarde, dat zij de grenzen tegen de Wenden of Winiden, een Slavischen volksstam, zouden beschermen. 2) Ten aanzien der Friezen blijkt daaromtrent niets. Integendeel noemen tijdgenooten, *Aldgillis*, zonder eenige beperking, als koning der Friezen. 3) Ook waren de Franken, eenigen tijd na hunne overwinning op de Saksen, wederom zoo zeer door inwendige twisten verdeeld, dat zij zich met andere volken niet konden inlaten. En Koning Aldgillis oefende zijn gezag met zoo volkomen zelfstandigheid tegenover den Frankischen vorst van Neustrie uit, dat aan eenige afhankelijkheid bezwaarlijk kan worden gedacht. Von Richthofen acht het dan ook volkomen zeker, dat de Friezen onder Koning Aldgillis geheel vrij en onafhankelijk van de Franken geweest zijn. 4)

1) *Winsemius.* Chronyk van Friesland, fol. 52 en 53.
2) *Arend.* Algem. Gesch. des Vaderl., I, 305, met aanhaling van *Fredegarius*, c. 74, p. 441.
F. Sjoerds. Jaarboeken I, 337.
3) *Beda.* Hist. Eccles, V, c. 19, § 418 „*rege Aldgislo.*"
Eddius. Vita Wilfridi c. 26. „*Aldgelsum regem Freis.*"
4) *V. Richthofen,* Lex Fris. Uitgave Friesch Genootschap, XXII. „Verba

Wumkes.nl

Aldgillis wordt geroemd als een verstandig en vreedzaam koning. 1) Geen enkel oorlogsfeit der Friezen onder zijne regeering is dan ook bekend. Na den langdurigen strijd voor de uitbreiding en de onafhankelijkheid van het gebied, had het land behoefte aan rust en ontwikkeling. Bij voorkeur oefende daarom de vorst zijn invloed uit op het bevorderen van het algemeen welzijn. Inzonderheid in het Friesche stamland moedigde hij het opwerpen en verhoogen der terpen aan, ter beveiliging tegen herhaalde overstroomingen. 2) En nog na hem zien we de bevolking daaraan werkzaam bij Dokkum. 3)

In dit tijdperk van vrede en rust vernemen wij de eerste pogingen, om binnen de landpalen van zijn rijk den Christelijken godsdienst te verkondigen.

De vrome *Eligius* of *Sint Eloy*, in 641 tot Bisschop van Noyon, in het noorden van Frankrijk, gekozen, verscheen, na eerst zijn werkkring over Vlaanderen en Antwerpen te hebben uitgebreid, ook in het zuidelijk deel van Friesland en verkondigde er Jezus liefdeleer aan de Zeeuwen en Friezen langs de kusten der Noordzee. Hoogstwaarschijnlijk bepaalde zich zijn bekeeringswerk tot Zeeland en den Zuidwesthoek van Holland. Maar vruchtbaar was hier de prediking vooralsnog niet. Met tegenzin werd zij aanvan-

---

„scriptoris aequalis probant, anno 677, Aldgislum regem fuisse Frisiae „liberae, neque tunc Frisiam sub ditione Dagoberti II et Theodorici fuisse."

1) *Schotanus.* Friesche Hist., bl. 48.

F. Sjoerds. Jaarb. I, 335.

Winsemius, t. a. p. fol. 54.

2) *Winsemius*, t. a. p. 54.

3) *Willibald.* Vita Bonifacii. *Pertz* II, 353. „In loco ubi quondam „pretiosus Sancti martyris effusus esset sanguis, cum consilio plebis, atque „ingentis partis populi Fresonum, structura cujusdam tumuli propter im„mensas ledonis et malinae inruptiones . . . . . ab imo in excelsum usque „construeretur."

Wumkes.nl

kelijk aangehoord, lezen we; slechts allengs vond zij eenigen ingang in de harten van sommigen. 1)

Hoe ware het ook te verwachten, dat het Friesche volk, gehecht aan het geloof zijner vaderen, de blijde boodschap zou aannemen uit den mond zijner vijanden, de Franken?

Gunstiger invloed zouden de Angelsaksische zendelingen, in aard en taal meer met de Friezen overeenkomende, hier weldra uitoefenen.

De omstandigheden, waaronder dit geschiedde, en die den Frieschen koning kenschetsen, maken een vluchtigen blik op een deel van de geschiedenis der Franken nogmaals noodzakelijk.

Onder koning *Siegbert* van Austrasie was de Hofmeier *Pepyn van Landen*, als bekleedde hij eene erfelijke waardigheid, opgevolgd door zijn zoon *Grimoald*. Deze heerschzuchtige staatsdienaar trachtte het koninklijk gezag in zijn eigen geslacht over te brengen. Na den dood van *Siegbert*, liet hij diens jeugdigen zoon *Dagobert*, waarover hij de voogdij uitoefende, heimelijk wegvoeren naar Ierland, terwijl hij zijn eigen zoon *Childebert* op den troon plaatste, voorwendende, dat de jeugdige *Dagobert* was gestorven en dat *Childebert* door koning *Siegbert* als zoon was aangenomen. Omstreeks achttien jaren verbleef *Dagobert* in Ierland. Maar reeds spoedig was het bedrog ontdekt door de koningin *Innichilde*, de weduwe van *Siegbert*. De jeugdige *Childe-*

---

1) *Audoeni*. Vita St. *Eligii*, II, 3. „Praeterea Eligius Pastoris cura „sollicitus, lustrabat urbes vel municipia circumquaque sibi commissa; „sed Flandrenses atque Andoverpenses, Frisones et Suevi et barbari, quique „circa maris litora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc „praedicationis vomes impresserat, primo eum hostili animo et aversa „mente susceperunt, postmodum vero cum paulatim per gratiam Christi his „verbum Dei insinuare coepisset, pars maxima trucis et barbari populi, „relictis idolis, conversa est ad verum Deum, Christoque subjectum."

Vgl. *Roijaards*, Invoering, I, 275.

Moll. Kerkgeschiedenis, I, 79—82.

Wumkes.nl

bert werd weer afgezet en zijn vader *Grimoald* onder de vreeselijkste martelingen omgebracht. Sedert dien tijd heerschten voortdurend binnenlandsche twisten en moordtooneelen in het Frankische rijk, totdat eindelijk omstreeks 674, het koningschap zoowel van Austrasie als van Neustrie, ten deel was gevallen aan *Theoderik*, met den sluwen *Ebroin* als Hofmeier. Maar langen tijd zou de rust niet duren. Reeds in 675 gelukte het den naar Ierland verbannen *Dagobert*, die intusschen tot mannelijken leeftijd was gekomen, om door bemiddeling van den Ierschen Bisschop *Wilfried* van York in Northumberland, naar zijn vaderland terug te keeren. Onmiddellijk plaatsten hem de Austrasiers op den vaderlijken troon. En niet alleen werd *Theoderik* daarvan vervallen verklaard, maar ook de Hofmeier *Ebroin* zag zich genoodzaakt Austrasie te ontvluchten en zijn hooge Staatsbetrekking tot Neustrie te beperken. Dit veroorzaakte wrok bij den heerschzuchtigen *Ebroin*.

En ziet, nauwelijks twee jaren later werd dezelfde Bisschop *Wilfried*, die Dagoberts overtocht had bevorderd, op eene reis naar Rome, door een storm op de Friesche kust geworpen. Hier wendde hij zich dadelijk tot koning *Aldgillis;* hij werd eervol aan diens hof ontvangen en verkreeg de vrijheid om in Friesland het evangelie te verkondigen. 1) Maar het gerucht van *Wilfrieds* prediking in Friesland drong door tot in het rijk der Franken. En niet zoodra had *Ebroin* vernomen, dat *Wilfried*, die middellijk oorzaak was geweest, dat hij uit Austrasie had moeten vluchten, zich in Friesland ophield, of hij zond

1) *Beda.* Hist. Eccles, V, c. 19, § 418. „Vilfridus, regnante Eegfrido „ . . . . . Romam iturus, ... flante favonio pulsus est Fresiam et „honorifice susceptus a barbaris ac rege illorum Aldgilso, praedicabat eis „Christum et multa eorum millia verbo veritatis instituens a peccatorum „suorum sordibus fonte Salvatoris abluit . . . . . Ibi ergo hiemen cum „nova dei plebe feliciter exigens, sic Romam veniendi iter repetiit."

Wumkes.nl

zijne gezanten naar het Hof van koning Aldgillis, om zich op den gehaten Bisschop te wreken. 1) De koning ontvangt hen gastvrij. Hij verzamelt zijn Hof rondom zich. In tegenwoordigheid zoowel van Wilfried en diens gezellen als van Ebroins gezanten, laat hij diens geschrift voorlezen. Allen hooren het: Ebroin groet den koning met vredelievende woorden en biedt hem eene mate gouden munten aan, indien hij den Bisschop levend of dood aan hem overlevert. Thans zijn aller oogen op den koning gevestigd. Met stille hoop of bange verwachting wordt diens antwoord verbeid. En Aldgillis, gloeiende van verontwaardiging over het voorstel van den Frankischen heerscher, verscheurt den brief van Ebroin en offert dien op aan de vlammen.

Dat was het welsprekend antwoord, dat de Friesche koning gaf aan de Frankische gezanten. Verpletterd stonden ze daar, en door minachting en afschuw vervolgd, trokken ze weg naar hunnen snooden meester.

Aldgillis was geen Christen, maar reine menschenadel doortintelde zijne ziel. Hij gruwde van de wandaad, waartoe de Christenstaatsman hem zocht om te koopen. Onbekommerd om den wrok van den machtigen Frankischen heerscher, was gerechtigheid alleen het richtsnoer zijner handeling. Met onkreukbare trouw, bezegelde hij de gastvrijheid, door hem aan den Angelsaksischen Bisschop verleend.

---

1) *Eddius*, leerling van Wilfried, in Vita Vilfridi, c. 26. „Eodum tempore Efruimus (Ebroin), dux Theodorici regis Francorum, misit nuntios suos cum literis ad Aldgelsum regem Freis, salutans eum verbis pacificis promittensque ei modium solidorum aureorum dare, si Vilfridum episcopum aut vivum deductum aut caput ejus occisi sibi misisset. Statimque rex praesentibus nobis et nuntiis coram populo suo in palatio epulantibus omnibusque audientibus legi literas jussit; post lectam vero cartam in ignem projecit."

Ibidem c. 28. „Postquam pontifex noster in Freis hiemavit, populum multum domino lucratus, verno tempore adveniente, iter carpebat." cett.

Wumkes.nl

En Wilfried bleef nog gedurende den winter van 677 en 678 in Friesland, om daarna zijne reis naar Rome te vervolgen. Aan vele duizenden had hij hier het Christendom gepredikt en den heiligen doop toegediend, lezen we. 1) En al moge dit bericht wellicht overdreven zijn, 2) toch vinden we er eenige bevestiging van in het feit, dat na Aldgillis dood in 679, zijn opvolger Radboud ook onder de aanzienlijksten des lands menigeen vond, die openlijk den nieuwen godsdienst had aangenomen of althans den Christenen gunstig was. 3)

Aldgillis had het eerst de grenzen van zijn land voor de Christenprediking ontsloten. En het was gebleken, dat onder zijne onderdanen veler gemoed voor de nieuwe leer toegankelijk was.

§ 3.

Radboud I.

Radboud, waarschijnlijk een zoon van Aldgillis, maar het tegenbeeld van dezen, volgde hem op. Door langdurig verblijf aan het Deensche Hof, was hij geheel doordrongen van de Noorsche godenleer. 4) Vrijheidszin en heldenmoed werden door die leer als de grootste deugden gehuldigd. Boven een verblijf voor alle goede stervelingen in Himelheim, was aan de helden, die in den strijd sneuvelden, eene eereplaats verzekerd in Walhalla, om er eeuwig

---

1) Zie beide voorafgaande aanteekeningen.
2) *Moll.* Kerkgesch., I, 81.
3) *Pertz II*, 405. *Altfridus* en Vita Luidgeri, zie volgende §.
4) *Winsemius.* Chroniek, 54 en 55.
Winkler Prins. Vrije Fries V, 102 103.
Lintelo de Geer. De strijd tusschen de Friezen en Franken. 18.
Royaards. Invoering van het Christendom. 153.

Wumkes.nl

te strijden, en, gesneuveld, weer op te staan en luisterrijke feesten te vieren aan den troon van Wodan. 1)

Hoe verschillend was daarentegen de leer der Christenen. Hun hoogste gebod: „Hebt uwe vijanden lief!" ware de verloochening van de heldendeugd. De vijanden van zijn volk, dat waren de Franken, die immer hunne heerschappij trachtten uit te breiden over de Friesche gewesten. Hunne godsdienstleer aan te nemen, de heldendeugd te vernietigen, ootmoedig te berusten in toegebrachte vernedering, dat ware de eerste schrede tot onderwerping.

En toch, nauw had de vrijheidlievende vorst de regeering aanvaard, of hij moest ervaren, dat reeds vele zijner landslieden den Frankischen godsdienst hadden aangenomen, ja, dat zelfs machtige edelen, waaronder *Ado Wursing*, — wiens kleinzoon *Liudger* hier later als Christelijke geloofsheld optrad, 2) — den Christenen waren toegedaan. Reeds zag Radboud de belangrijke stad Utrecht, die den Franken de grens van Friesland ontsloot, in hunne handen. Daar hadden ze zelfs een Christenkapel, van waar uit het nieuwe geloof ook in de Friesche omstreken werd verspreid.

Met helderen blik voorzag hij, dat dit alles het verlies van de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn volk ten gevolge moest hebben, als het niet in zijne beginselen werd gestuit. En de moedige vorst besloot, om van den aanvang van zijne regeering af aan, alle Frankische invloeden te weren.

Daarin stond hij niet alleen. Hij was als zoodanig de verpersoonlijking van zijn volk.

Friesland verkeerde, in vergelijking met andere landen, in bijzonderen toestand. 3) Waar elders in Europa de

1) *Buddingh*, Edda-leer, 115—128.
Hofdijk. Ons Voorgeslacht I, 116 en 117.
V. d. Bergh, Ned. Mythologie, op het woord *hemel*.
2) *Pertz*, II, 405, en *Altfridus*, Vita Liudgeri.
3) *Roijaards*. Invoering 140——144.
Waitz, Deutsche Verfass. gesch. II, 17.

Wumkes.nl

verschillende volksstammen van het oosten naar het westen, van het noorden naar het zuiden waren getrokken, hadden ze de plaatsen, waar hunne voorvaderlijke goden bij voorkeur werden vereerd, de heilige wouden en gewijde bronnen, reeds voor eeuwen vaarwel gezegd. Bij die volken was hunne oorspronkelijke godsdienst sinds lang ontzenuwd. Een God, boven alles machtig om het immer strijdende volk tot de zege te leiden, was daar behoefte geworden. Had niet daarom koning Clovis, op zijne gelofte om den Christelijken godsdienst aan te nemen, indien hij bij Zulpich de overwinning mocht behalen, zich na de zege laten doopen? En was hij daarin niet onmiddelijk door 3000 Frankische krijgslieden gevolgd? 1)

Hoe geheel anders was het in Friesland. Hier, vooral in het stamland, hadden de bewoners, gedurende al de eeuwen der volkenbeweging, hunnen voorvaderlijken grond als heilig erf bewaard. Zonder vreemde inmenging te hebben geduld, waren ze gehecht gebleven aan hun oorspronkelijken godsdienst, hun zeden en gewoonten. Hier vereerden ze ongestoord hunne goden op de van ouds gewijde plaatsen. Hier hadden ze hun zelfs tempels opgericht, rijk begiftigd met schatten, en bediend door geordende priesters, die met alle kracht den eerbied voor hunne goden handhaafden en ontzag hadden bij de bevolking. 2)

Van dit vrijheidlievende volk, der vaderen godsdienst getrouw, was Radboud de moedige vertegenwoordiger. De vrijheid en den godsdienst zou hij handhaven.

---

1) Zie hier vóór bl. 581.

2) *Pertz*, I, 326. Ann. Metenses. Carolus . . . , fana eorum destruxit et cum innumerabilibus spoliis, Christo auspice, ad propria est reversus. *Pertz*, II, 408. Vita Liudgeri. Toen Liudger en zijne gezellen de heidensche tempels en afgodsbeelden in Friesland hadden verwoest, „attule„runt magnum thesaurum, quem in delubris invenerant."

Verg. ook: Fredegarii Chron. 676.

Winkler Prins. Vrije Fries V, 112.

V. d. Bergh, Woorb. der Ned. Mythologie, op de woorden: *tempels* en *tempeldienst*, *Priesters*, etc.

Wumkes.nl

Aan het hoofd van zijne getrouwen vervolgde hij de aanhangers van het Christendom. Velen werden verjaagd of gedood en ontzet uit hunne bezittingen, die ten behoeve van de onafhankelijkheid des lands werden verbeurd verklaard. Als voorbeeld onder velen, kennen we den reeds genoemden edeling *Ado Wursing*. Ofschoon niet zelf tot de nieuwe leer overgegaan, maar toch den Christenen gunstig, achtte hij zijn leven niet meer veilig, en met achterlating van zijne uitgebreide bezittingen, trok hij met zijne vrouw Adalgard en zijn zoon Nothgrim en eenige bedienden naar de Franken, waar hij welwillend werd opgenomen. 1) Zoo werden de de hardste en vaak wreede maatregelen genomen, om zooveel mogelijk alle sporen van het Christendom en van Frankische invloeden in zijn land te vernietigen. Ook Utrecht werd herwonnen en de st. Thomaskapel tot op de fundamenten vernield. 2)

De Franken konden dit in dezen tijd niet verhinderen, verdeeld als zij waren in hun eigen land. De wraakzuchtige Ebroin, die zijn haat noch aan den bisschop Wilfried, noch aan koning Aldgillis had kunnen koelen, stortte dien uit op koning Dagobert, die door Wilfrieds hulp den troon van Austrasie had beklommen. Op zijn aandrijven, naar men wil, werden Dagobert en zijn zoon Siegbert op de jacht vermoord. 3) Weer had er een bloedige burgeroorlog plaats. Pepijn van Herstal trad op als Hofmeier van

---

1. Vita Liudgeri, t. a. p. 405.
2) *Alcuinus*, Vita Willebrordi, c. 6.
Bonifacii, Epistolae apud Miraeum, I, 14.
Roijaards, t. a. p. 152.
Lintelo de Geer, t. a. p. 18.
U. Emmius, Rer. Fris. 50,
Schotanus, 55.
3) *Arend*. Algem. Gesch. des Vaderl. I, 318.
Roijaards, t. a. p. 150.

Wumkes.nl

Austrasie. En eerst na Ebroins dood, besliste in 687 de slag bij Testri, niet verre van Saint Quentin, te zijnen voordeele. Van dien tijd af aan was Pepijn met den titel van Groot-hofmeier, de machtige heerscher in het groote rijk der Franken.

Tijdens zijn bestuur en wellicht op zijne aansporing vatte de Iersche bisschop *Egbert*, het voornemen op, om in Friesland de evangelie-prediking van Wilfried te vervolgen. Op zee echter door storm overvallen keerde hij terug, en zond in zijne plaats een zijner metgezellen, den Ierschen monnik *Wigbert*. Maar de Friezen verstonden de taal niet van dezen vreemdeling. Hoogstwaarschijnlijk vond hij ook tegenwerking van Radboud. Zijn werk bleek vruchteloos. En na een tweejarig verblijf, trok hij tegen het jaar 690 naar zijn vaderland terug. 1)

Maar nu had bisschop *Egbert*, door de ervaring geleerd, doeltreffender plannen bereid. *Willebrord*, later de apostel der Friezen genoemd, met elf gezellen, allen van Angelsaksisch geslacht, en als zoodanig met de taal der Friezen en Saksen bekend, zouden zich onder deze volken verspreiden, om gezamenlijk het werk der prediking te volbrengen. 2)

Omstreeks 690, of volgens anderen in 691 of het begin van 692, 3) komt Willebrord den Rijn binnen. Hij zet zijn reis voort tot Utrecht, maar vindt de stad in handen van Radboud, de sint Thomas kapel verwoest, en den Frieschen koning ongenegen om hem in zijne landen toe te laten. Hij zoekt daarop eerst zijn toevlucht bij Pepijn, en trekt, na overleg met dezen,

---

1) *Beda*, Hist. Eccles V, c. 9.
Roijaards, t. a. p. 158 en 159.
Arend, t. a. p. 319.
2) *Beda*, t. a. p. c. 10.
Roijaards, t. a. p. 165.
3) *Moll*, Kerkgesch. I 102.

Wumkes.nl

met spoed naar Rome, om 's Pausen medewerking in te roepen en reliquien van heiligen te verkrijgen, die hij in de plaats kon stellen van de afgodsbeelden. 1) Daarna zou het zwaard van Pepijn hem verder den weg banen.

Pepijn was er alles aan gelegen, meester te worden van de monden van den Rijn, die in handen waren van de Friezen. Daar langs toch moest vooral de toevoer plaats hebben van handelswaren uit Engeland naar zijne landschappen en naar de oude stad Keulen, de hoofdstad van Austrasie. De handelspolitiek verbond zich met de kerkelijke. 2)

Van nu af aan trad de machtige Groot-hofmeier openlijk tegen den Frieschen koning op. Twee belangrijke veldslagen volgden in de eerste jaren. De oudste berichtgevers verschillen echter omtrent den juisten tijd, waarin ze voorvielen.

Het meest waarschijnlijk is, dat de eerste belangrijke veldslag plaats had in 692. Met een talrijk en geoefend leger trok Pepijn tegen den Frieschen koning op. Radboud leed de nederlaag. Nadat een groot deel van zijne krijgsbenden verslagen was, zond hij boden naar Pepijn om den vrede te verzoeken. Een vernederend verdrag volgde. Radboud moest zich met de zijnen overgeven, eene jaarlijksche schatting betalen en gijzelaars stellen. 3)

Weldra zelfs zien we, wellicht tot nadere bezegeling

---

1) *Beda*, V, c. 11.

2) *Asch van Wijck*, Handelsverkeer van Utrecht, I, 124.

3) *Pertz*, I 320. Annales Metenses Ao. 692. „(Ratbodus) victus atque „fugatus magnam partem exercitus sui perdidit. Scraque tandem poeni„tentia ductus, legatos ad Pepinum dirigens, pacem postulat, seque cum „his quos regnabat suae ditioni subdidit, obsidibusque datis, Pepini tributarius efficitur."

Fredegarii Scolastici Chronicon, c. 102, p. 671.

Wumkes.nl

van dit verdrag, zijne dochter *Theodesinde* uitgehuwelijkt aan Pepijns zoon *Grimoald.* 1)

Van eenigen afstand van land, is bij dit verdrag in de oude berichten nog geen sprake. Het bepaalt zich tot schatplichtigheid. Als zeker mag men echter aannemen, dat ook de vrijheid van handelsverkeer langs den Rijn en van evangelieprediking in het Friesche land zal zijn bedongen.

Willebrord, intusschen met 's Pausen zegen en reliquien van heiligen uit Rome teruggekeerd, begon nu terstond en ongehinderd, de prediking van het Christelijk geloof in Radbouds landen.

Waarschijnlijk ving hij zijn werk aan in Zeeland, waar hij op Walcheren een Wodansbeeld vernietigde. 2) Vandaar trok hij allengs op tot Utrecht, waar hij niet alleen predikte, maar ook de beelden der heidensche goden vernielde, en op de grondslagen der sint Thomaskapel eene nieuwe kerk stichtte, gewijd aan het heilige kruis van Christus. 3)

Dit viel den Frieschen vorst zwaar te verduwen Wellicht heeft hij toen gemeene zaak gemaakt met de Saksen, die in dezen tijd herhaaldelijk door Pepijn werden bevochten en allengs zelfs de Veluwe tot aan de IJssel moesten afstaan. 4)

Ook vermoedt men, dat hij zich had verbonden met den

---

1) *Fredegarii* Chronicon, t. a. p. c. 104.

Winkler Prins. Vrije Fries V, 105.

2) *Roijaards*, Invoering, 170.

Lintelo de Geer, t. a. p. 21.

Arend. t. a. p. I, 320.

3) *Lintelo de Geer*, 21, met aanhaling van *Joh. a Leidis*, II, c. 11. Prope ruinam primordialis Ecclesiae Sancti Thomae apostoli superaedicavit in honore sanctae crucis oratorium.

Melis Stoke, I, vs. 95—118.

4) *Pertz*, I, Ann. Metenses, 316—321.

De Geer van Jutfaas, De Saksers voor en onder Karel den Groote, p. 7.

Wumkes.nl

machtigen edeling Everard, heer van Elst in de Betuwe en alzoo op Frankisch grondgebied, om gesamenlijk voor de vrijheid en onafhankelijkheid te strijden. Everard werd althans omstreeks dezen tijd met verbeurd-verklaring van zijne uitgebreide bezittingen gestraft, omdat hij zich weerspannig had betoond jegens den Frankischen heerscher en zich had verbonden met trouwelooze vijanden, waaronder men de Saksen en de Friezen meent te mogen verstaan. 1)

Hoe dit zij: van Frankische zijde werd Radboud beticht, dat hij met schennis van het gesloten verdrag, door gedurige invallen de grenzen der Franken had verontrust. 2) En zeker is het, dat hij zich met zijne legerbenden ten oosten van Utrecht bevond.

Pepijn rustte toen andermaal, waarschijnlijk in 694, een geducht leger tegen Radboud uit. Op de legerplaats bij *Dorestad*, (Duurstede) verzamelde hij zijne troepen. Daar kwam het tot een beslissenden slag. Radboud voerde zijn Friesche krijgsbenden met vermetelen moed op de spits van het leger aan. Maar voor de overmacht moest hij zwichten. Wederom bleef Pepijn overwinnaar. Na eene verschrikkelijke slachting onder de Friesche krijgsbenden sloeg Radboud op de vlucht. En een aanzienlijke buit viel in handen der Franken.

De gevolgen van dezen strijd waren groot. De kampvechter voor Frieslands vrijheid was bedwongen! Het naastbijgelegen deel van Friesland, (*Frisia citerior*) en

---

1) *Wagenaar*, I, 363.

Arend, I, 321.

Everards uitgebreide bezittingen werden aan den Groot-hofmeier Pepijn geschonken, van wien ze overgingen op Karel Martel, die ze later schonk aan het bisdom Utrecht — Zie Giftbrief bij *v. Richth.* Undersuch II, 360.

2) *Pertz*, I, Ann. Metens, 321, (Ratbodus) qui verba principis Pepini saepe contempserat et fines principatus ejus crebris irruptionibus vexabat.

Wumkes.nl

daaronder de belangrijke stad Utrecht, kwam in de macht van den Frankischen heerscher. 1)

En toen Willebrord, die intusschen op raad van Pepijn nogmaals naar Rome was gereisd en in November 695 door Paus Sergius tot bisschop der Friezen was gewijd, daarna hier te lande terugkeerde, werd hem door Pepijn de stad Utrecht als bisschopszetel, in het pas veroverde land ter bekeering aangewezen. 2)

Het is onzeker, hoever het toen door Pepijn veroverde gedeelte van Friesland, (*Frisia citerior)* zich heeft uitgestrekt. V. Richthofen neemt, op grond van de latere verdeeling van het Friesche land „de Fliestroom" als grens aan. 3) Het is echter meer waarschijnlijk, dat het zich niet verder noordwaarts heeft uitgestrekt dan over Kinhem of Kennemerland, en niet over het eigenlijk West-Friesland, omdat Radboud later nog in de oude koningstad Me-

---

1) *Pertz*, I, (Pippinus) ad unato igitur exercitu, juxta castrum, quod dicitur Dorestadum, castra metatus est .... ubi Frisiones, superba manu Radbodi in aciem properantes, magna clade percussi sunt, fugatoque duce eorum Radbodo, Pepinus victor exstitit.

Pertz, II, 220. Ann. Xantenses, Ao. 694. Pepinus dux Radbodem ducem Fresonum bellando vicit, Fresiamque sibi subjugavit.

Fredegarii Chronicon, Pars II, c. 102, p. 671. Pepinus contra Radbodem ducem gentilem Frisionum gentis adversus alterutrum bellum intulerunt, castro Dorestate illic belligerantes invicem. Pepinus victor exstitit, fugatoque Radbodi duce cum Frisionibus qui evaserant, idem Pepinus cum multis spoliis et praeda reversus est.

Beda, V, c. 10. (Pepinus) „quin nuper *citeriorem Fresiam*, expulso inde Rathbode rege, ceperat, illo eos (Willebrordus c. s.) ad praedicandam misit.

Joh. a Leidis, II, c. 9. Castellum Trajectense Pepinus sub sua potestate acquisivit et Radbodem regem ad interiora Frisiae profugavit.

2) *Beda*, V. c. 12, „donavit Willebrordo Pippinus locum cathedrae episcopalis in Castello suo illustri, quod antiquo gentium illorum vocabulo Wiltaburg, id est oppidum Wiltorum, lingua autem Gallica Trajectum vocatur."

3) *Von Richth*, Untersuch., II, 351, en Inleiding tot de Lex. Fris. Uitg. Fr. Gen. p. XXIII.

Wumkes.nl

demblik zijn zetel schijnt gehad te hebben, 1) en ook de Christenzendelingen destijds niet verder noordwaarts trokken dan tot Kennemerland, waar Adalbert tot aan zijn dood zich voornamelijk te Egmond ophield. 2)

Willebrord zag dus thans aan zich en zijne medehelpers een groot deel van Friesland ter bekeering toevertrouwd. Hij predikte er wijd en zijd, vooral in de omgeving van Utrecht en in Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, en stichtte er verscheidene kerken en eenige kloosters. In zijn bisschopsstad liet hij reeds dadelijk een grootscher kerkgebouw stichten, 3) gewijd aan den heiligen Martinus, den beschermer der Frankische wapenen. Later, in 726, werd deze st. Maartenskerk als kathedraal gewijd. Hier onderwees hij vele jongelingen in den Christelijken godsdienst. 4) En van tijd tot tijd reisde hij zijn kerkelijk gebied rond, om kerken te wijden, waar door zijne medewerkers gemeenten waren tot stand gebracht. De kerken te Vlaardingen, Kerkwerve, Velzen, Heilo en Petten worden onder andere aan hem toegeschreven. 5)

In dezen tijd van zijn vernedering bezocht de Friesche koning, toen tot het noorden van zijn land beperkt, het heilige eiland Fosite-land, thans Helgoland, op de grens van Friesland en Denemarken gelegen. Daar werd, naar men

---

1) *Schotanus*, Fr. Hist. 55 en 57.
Winkler Prins, Vrije Fries, V, 106 en 115.
Wagenaar, I, 358, en Bijv. en Aanm. 90.
2) *Pertz*, II, Ann. Xantenses, 220.
Roijaards, Invoering, 196 en 197.
Diest Lorgion, Invoering, 71.
3) *Beda*, V. c. 12. Trajectum, in quo aedificata ecclesia, pontifex verbum fidei praedicabat, pluresque per illas regiones ecclesias sed et monasteria nonnulla construxit.
Moll, Kerkgesch., I, 105—109.
Roijaards, Invoering, 185.
Lintelo de Geer, Strijd tusschen Friezen en Franken, 22.
4) *Diest Lorgion*, t. a. p. 74.
5) *Roijaards*, t. a. p. 188.
Diest Lorgion, 75.
Arend, t. a. p. 320.

Wumkes.nl

wil, ten tijde der dag- en nachtevening, den god Fosite ter eere, een thing of gericht gehouden. 1) Was de koning toen derwaarts gereisd om bij het thing voor te zitten? Of was het wellicht om in zijn onspoed de heilige godspraak van Fosite te vernemen? Bij dezen god toch, heette het, was de beste rechterstoel van goden en menschen. 2) Hem was op het eiland een tempel gewijd en eene bron, aan welker oevers heilige runderen graasden. Niemand zou deze dieren aanraken of anders dan in eerbiedige stilte water uit de bron scheppen, op straffe van onmiddellijk met razernij geslagen te worden of een plotselingen dood te sterven. 3)

En ziet, terwijl Radboud op dit eiland vertoefde, landde ook Willebrord, na eene vruchtelooze reis naar Denemarken, daar aan. Hij verbleef er eenigen tijd om het Christendom te prediken, en had den moed, om de heilige bron te schenden, door er drie personen in te doopen, en tevens om enkele koeien van den oever voor zijn volk te slachten. De inwoners waren verwoed; zij brachten hem voor den koning. Radboud wachtte eenigen tijd op het lot, dat de rechtvaardige Fosite over den vermetelen heiligschender zou bescheren. Maar noch razernij noch plotselinge dood volgde. Fosite liet zich ongewroken. En de godsman verantwoordde zich voor den Koning met zooveel moed en ernst, dat Radboud zeide: „Ik zie dat uwe daden overeenstemmen met uwe woorden", en hem liet vertrekken. 4)

1) *Buddingh*, Eddaleer, 38.
2) *Moll*, t. a. p. 33.
Buddingh, Eddaleer, 38.
Hofdijk, Voorgeslacht I, 111.
V. d. Bergh, Ned. Mythol. op het woord *Fosite*.
3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 410.
V. d. Bergh, Ned. Mythol. op het woord *Fosite*, bl. 60, met aanhaling van *Alcuini* Vita Willebrordi bij Pertz II, 440, en op het woord *tempels* bl. 221.
4) *Alcuini*, Vita Willebrordi, t. a. p. c. 10 en 11.
Royaards, t. a. p. 190 en 191.
Winkler Prins, t. a. p. 106.

Wumkes.nl

Was Radbouds vertrouwen op zijne goden, die hem reeds tweemalen hunnen bijstand in den strijd hadden onthouden, hierdoor wellicht geschokt?

Zeker is het, dat er zich allengs eene kentering in zijn gemoedsleven openbaarde.

De edeling Ado Wursing, vroeger zoo gehaat wegens zijne bescherming der Christenen, weshalve hij den gestrengen arm van Radboud was ontvlucht, en onder de Franken tot het Christendom was overgegaan, werd in het tijdperk van Radbouds vernedering door dezen uitgenoodigd, om in zijn vaderland terug te keeren. Met eerbewijzen zou hij worden ontvangen en al zijne verbeurdverklaarde goederen terug verkrijgen. En toen Wursing, op het herhaald verzoek, zijn jongsten zoon Tyadgrim zond, deed de koning het aan den vader gegeven woord gestand. Tyadgrim kreeg de vaderlijke bezittingen weder, huwde er met Liafburch, dochter van Nithead en Adalbert, en werd de vader van den Frieschen geloofsheld *Liudger*. 1)

Het was ook tijdens Radbouds vernedering dat de Fran-

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 405 en 406. Bij de geboorte van deze Liafburg had eene bijzonderheid plaats, die de rechtsgewoonten der Oude Friezen, evenals die der Noorsche en Noord-Germaansche volken, kenschetste. De grootmoeder van Liafburg, aan het oud geloof gehecht en vertoornd dat hare dochter Adalbert slechts meisjes ter wereld bracht, liet het pas geboren wicht, vóór het nog de moedermelk had genoten, door hare bedienden grijpen om het te dooden. Een slaaf zou het in een waterton verdrinken. Maar eene buurvrouw, door medelijden bewogen, ontrukte het kind aan de handen van den slaaf, vlood er mede in hare woning en duwde het onmiddellijk wat honig in den mond. Toen de bedienden kwamen om het kind terug te halen, bleek hun, dat het nog met de lipjes aan den honig lekte. Het kind was gered, want het was niet geoorloofd een kind te dooden, dat reeds eenig voedsel gebruikt had. De buurvrouw voedde het vervolgens, met medeweten der moeder in stilte op, door het door een horen melk in het mondje te gieten. En na het overlijden der grootmoeder nam Adalbert hare Liafburg weer tot zich. Dit kind werd later de moeder van den grooten Frieschen apostel Liudger.

Wumkes.nl

kische bisschop Wulfram den tijd geschikt achtte, om aan volk en vorst van Friesland het evangelie te verkondigen. 1) In het klooster te Fontanelle, waartoe hij behoorde, had hij eenige kloosterbroeders overgehaald, om met hem den tocht derwaarts te ondernemen. Hij bleef, met verschillende tusschenpoozen, waarin hij zijn klooster nu en dan weder bezocht, verscheidene jaren in Friesland, en door zijne welsprekende taal en sommige daden, die voor wonderen werden gehouden, trok hij steeds eene grootere menigte volks tot zich. Herhaalde ontmoetingen moet hij ook met koning Radboud gehad hebben, en men wil zelfs, dat hij dezen bijna overreed had het Christendom te omhelzen. 2)

Heeft Radboud toen werkelijk reeds met den éénen voet in het gewijde water gestaan, om gedoopt te worden ? 3)

Wie zal dit thans, na zoovele eeuwen, nog met zekerheid beslissen.

Om er eenigermate over te kunnen oordeelen, moeten we de oudste berichten raadplegen.

Er bestaat eene levensbeschrijving van Wulfram, door een tijdgenoot Jonas, die tegelijk met hem in het klooster te Fontanelle moet geweest zijn. 4) Op deze levensbeschrijving volgt onmiddellijk eene zeer uitvoerige *appendix* (of aanhangsel), die volgens het opschrift uit verschillende handschriften is bijeenverzameld De eigenlijke levensbeschrijving bevat omtrent den voorgenomen doop niets,

---

1) *Moll*, Kerkgesch., I, Wulfram was waarschijnlijk omstreeks 650 geboren, in 690 tot bisschop van Sens verheven en omstreeks 695 in Friesland gekomen.

2) *Moll*, t. a. p. I, 128—232.

3) *Kluit*, Hist. Critica I, pars, II, pag. 7 en volg. heeft het bestreden, voornamelijk op tijdrekenkundige gronden, die later weerlegd zijn door *Westendorp*. Verhand. 2e klasse, Kon. Ned. Instit. VI. p. 139 en volg. en door *Delprat* in *Nijhoffs* Bijdragen II, 239.

4) *Vita Wulframi*, auctore *Jona*, in de *Acta Sanctorum Mart.* van Bolland, III, 143 en volgg. met een Commentarius praevius.

Wumkes.nl

maar vermeldt, behalve Wulframs vruchtbare evangelieprediking, tevens verschillende wonderverhalen. Eén daarvan vinde hier, met het oog op hetgeen volgt, eene plaats. Eens was de bisschop getuige van eene afschuwelijke heidensche plechtigheid. Een jongeling Onno (of Ovo) genaamd, 1) was door het lot aangewezen, om door ophanging aan de goden geofferd te worden. Wulfram kon het niet verhinderen. Maar op zijne bede werd hem beloofd, dat de jongeling aan hem zou toebehooren, indien hij hem door een wonder kon redden. En ziet, na het vurig gebed van den Bisschop brak de koord, en de jongeling, na reeds omstreeks twee uren te hebben gehangen, zooals we er lezen, viel levend ter aarde. Wulfram nam thans den jongeling tot zich en leidde hem op in den geestelijken stand.

Deze Onno werd vervolgens een ijverig aanhanger van den Christelijken godsdienst. Van hem volgt in de appendix van Wulframs levensbeschrijving een wonderlijk verhaal omtrent Radbouds tweestrijd tusschen zijn voorvaderlijk geloof en het Christendom; een verhaal, dat tegelijk een merkwaardig beeld schetst van den geest van het Christelijk geloof in die dagen. 2)

Den vorst was een geest verschenen, die hem aldus had aangesproken: „O Radboud, allerdapperste der vorsten! „Wie is hij, die u aanspoort den dienst der goden te „verlaten. Handhaaf het geloof en den godsdienst uwer „vaderen en gij zult voor eeuwig ingaan in de gouden „woning. Vraag den bisschop der Christenen, dat hij u „de woning van eeuwigen luister toone, die hij u belooft, „indien gij de Christelijke leer omhelst. Dat vermag hij

1) De *Vita Wulframi*, auctore *Jona*, p. 116, noemt hem *Ovo*, maar alle Friesche Chronieken *Onno*, een reeds toen bekende eigennaam. Vergel. *Pertz*, II, Vita Liudgeri, p. 411, waar zekere *Unno* genoemd wordt.

2) Appendix van de Vita Wulframi, t. a. p. p. 147.

Wumkes.nl

„niet. Maar ik zal u en hem het verblijf der heerlijkheid „aanwijzen, dat u door uwen god bereid is en weldra „voor u zal openstaan." Toen nu Wulfram weer bij den vorst aandrong, om zich te laten doopen, antwoordde deze: „Ik zal den doop ontvangen, indien mijn god mij misleidt, „en niet die luisterrijke woning aanwijst, welke mij be„loofd is. Zend uwen bode met den mijne, om dat te „onderzoeken!" Een diaken van den bisschop en een Fries trokken daarop uit. Nabij de stad ontmoette hen een vreemdeling, die hun aanbood den weg te wijzen naar het gouden paleis, dat voor Radboud bestemd was. Na verschillende streken te zijn doorgegaan, kwamen ze op een weg, bestraat met gepolijst marmer en zagen ze in het verschiet een gouden paleis, met edelgesteenten versierd en een prachtigen troon daarin. „Dit' — zeide de leidsman, — „is de gouden woning van Radboud, indien hij „zijnen goden getrouw blijft." De diaken stond van verbazing getroffen. Maar, tot bezinning gekomen, sloeg hij het teeken des kruises, en plotseling veranderde de leidsman in den duivel en het gouden paleis in slijk. De diaken en de Fries bleven staan te midden van een moeras en wildernis, en na een allermoeilijkste tocht van drie dagen kwamen ze in de stad terug. Maar toen ze verslag van hunne zending zouden geven, was Radboud reeds overleden.

Volgens dit van grof bijgeloof getuigend verhaal van Onno, den tijdgenoot van Radboud, was het dus niet tot den voorgenomen en mislukten doop gekomen. Er blijkt evenwel uit, dat reeds spoedig na Radbouds dood eene legende als de geschetste gereeden ingang vond.

In tegenspraak evenwel met deze legende, wordt in hetzelfde uit verschillende handschriften bijeengebrachte aanhangsel eene beschrijving van den mislukten doop ver-

Wumkes.nl

meld. 1). Maar opmerkelijk is het, dat daarin, zooals het is afgedrukt, tusschen haakjes wordt gezegd, (dat Radboud „reeds tot het doopvont was gekomen, *naar men verhaalt*") waarop dan volgt, dat hij den voet uit het gewijde water terugtrok, zeggende: „het samenzijn met de vorsten zijner „Friesche voorvaderen niet te willen ontberen, om met „een kleinen hoop arme Christenen in het hemelsch ver„blijf te worden opgenomen."

De woorden, „naar men verhaalt, (*ut ferunt*) schijnen niet slechts een reeds oudtijds bestaanden twijfel te verraden, omtrent de juistheid van het verhaal, maar tevens aan te duiden, dat het verhaal van elders is overgenomen.

Het is echter niet bekend, van welken tijd dit gedeelte van het aanhangsel is, noch waaruit het geput is.

De oudste bekende jaarboeken of annalen, waarin het verhaal zonder eenige twijfeling wordt vermeld, zijn die van Xanten, nabij Kleef aan den Rijn, die deels na 852, deels na 874, en dus omstreeks anderhalve eeuw na Radbouds dood, zijn geschreven. 2) En het is niet onwaarschijnlijk, dat hieruit het gansche verhaal in het aanhangsel van Wulframs levensbeschrijving is overgenomen. Het is althans bekend, dat de berichten van de jaarboeken van Xanten hebben gestrekt tot aanvulling van andere oude kronieken, met name van die van het klooster van Egmond. En merkwaardig is het, dat een handschrift van deze kroniek, dat in 1827 in Engeland onder de

1) Appendix van de Vita Wulframi, p. 147. „Dux incredulus (jam ad fontem perrexerat, ut ferunt), podem a sacro fonte retraxit, dicens, non se carere posse consortio praedecessorum suorum principum Frisiorum et cum pauperum parvo numero residere in illo coelesti regno."

2) *Pertz*, II, Annales Xantenses, 218 en 221.

Moll, t. a. p. bl. 129, acht het bericht in de Ann. Xantens. overgenomen uit de Vita Wulframi.

V. *Richth.*, Untersuch. II, Band I, 356, acht het veeleer waarschijnlijk, dat het in de Appendix der Vita Wilframi is overgenomen uit de Annales Xantenses.

Wumkes.nl

Cottiniaansche verzameling is teruggevonden en voor het oudste wordt gehouden, eerst aanvangt met het jaar 863 en dus niets omtrent den doop van Radboud vermeldt, 1) terwijl in de later voltooide en met vroegere feiten uit de annales van Xanten aangevulde kroniek, 2) het verhaal omtrent den doop is opgenomen.

Aan de verschillende verhalen schijnt intusschen deze waarheid ten grondslag te liggen, dat Radboud in ernstigen tweestrijd heeft verkeerd tusschen het geloof aan zijne voorvaderlijke goden en het aannemen van den Christelijken godsdienst. Dit kan aanleiding hebben gegeven tot de beeldspraak, dat hij als het ware reeds met den éénen voet in het water heeft gestaan om gedoopt te worden, toen hij op het beslissende oogenblik zich terugtrok. En deze voorstelling, tot eene legende aangegroeid en eerst in eene enkele kroniek vermeld, is wellicht, als een belangwekkend feit, in andere kronieken overgenomen. 3)

Hoe dit zij, als zeker mag worden aangenomen, dat aan Radboud niet, zooals latere kronieken vermelden, door Karel Martel de belofte is afgedwongen, om het Christelijk geloof te aanvaarden.

Al was zijne gestrengheid jegens de Christenen allengs geweken, zijne zucht naar de vrijheid en onafhankelijkheid van zijn volk was onverzwakt gebleven. In den tijd zijner vernedering had hij zich voor een nieuwen strijd gereed gehouden. Zijne krijgslieden waren geoefend. En als de dag der vergelding voor den roof op zijne landen gepleegd,

---

1) *Von Richthofen*, Unters. II, t. a. p. met aanhaling van *Pertz*, XVI, 442.
2) Vergel. *Pertz*, II, 217—219.
3) Zoo ook: *Kluit*, t. a. p. *Von Richth.*, t. a. p.
Anders *Westendorp*, t. a. p. *Delprat*, t. a. p.
Winkler Prins, in Vrije Fries, V, bl. 115.
Moll, t. a. p. *Roijaards*, Invoer. 207 en volgg,
Arend, I, bl. 326, noot 1.

Wumkes.nl

zou zijn aangebroken, zou hij niet te vergeefs zijn kracht en heldenmoed den vijand doen gevoelen.

In 714 was Pepijn, de Groot-hofmeier der Franken overleden. Bij zijne vrouw Plectrude liet hij geen zonen na. Grimoald, de schoonzoon van Radboud, was kort vóór den dood zijns vaders door het staal van den sluipmoordenaar Rangarius, waarschijnlijk een Fries, gevallen. 1) Er ligt een geheimzinnige sluier over de beweegreden tot dezen moord. Latere kloosterkronieken, die Radboud, den vervolger der Christenen, zoo gaarne als monster voorstellen, hebben hem beschuldigd daartoe te hebben aangespoord. Ondenkbaar ware dit niet, omdat het Radboud niet onbekend kon zijn, dat zijne dochter Theodesinde ergerlijk werd behandeld door Grimoald, die buiten echt met eene andere vrouw leefde. Maar er is daarvoor geen bewijs aanwezig. 2) Anderen achten dien moord veeleer het gevolg van eene samenzwering der grooten van Neustrie en Bourgondie, die vreesden, dat het rijk als een erfgoed aan het geslacht van Pepijn, den Austrasiër, zou vervallen. En nog een derde niet minder waarschijnlijke oorzaak wordt aangevoerd. Pepijn had, behalve zijn zoon Grimoald, bij zijne vrouw Plectrude, tevens een zoon Karel, later Martel bijgenaamd, bij de schoone edelvrouw Alpaïde. 3) Tusschen deze beide vrouwen bestond een onuitwisbare haat. 4) En Karel was er alles aan gelegen, om als eenige zoon en erfgenaam zijnen vader te kunnen opvolgen. 5)

Pepijn benoemde echter nog kort vóór zijn overlijden,

---

1) *Fredegarii, Scolastici Chronicon*, c. 104.

2) *Lintelo de Geer*, De strijd tusschen Friezen en Franken. Hist Gen. III, 1e stuk 1850, bl. 23 en 24.

3) *Fredeg.*, t. a. p. c. 103.

4) *Pertz*, I, Ann. Fuldens, p. 343.

5) Vergel. *Arend*, I, 322 en 323.

Wumkes.nl

Grimoalds natuurlijken zoon Theodold, pas zeven jaar oud, tot zijn opvolger, onder voogdij van Plectrude.

Dit gaf aanleiding, dat Radboud weldra weder met kracht optrad.

Plectrude had onmiddelijk de teugels van het bewind in handen genomen en Karel Martel te Keulen in de gevangenis doen werpen, terwijl Alpaïde zich in een klooster opsloot.

Maar de Neustriërs achtten het eene vernedering te gehoorzamen aan een kind en eene vrouw, en verkozen een hunner landgenooten, Ranganfried, tot hunnen Groot-hofmeier. 1) Wederom brak een burgeroorlog uit. En Ranganfried sloeg den Frieschen vorst een verbond voor, om gesamenlijk de Austrasiërs te bestrijden. 2)

Radboud was bereid. Hij verzamelde zijn krijgsbenden, trok zuidwaarts op, vernietigde overal de Christen-stichtingen der Franken en heroverde zijn vroegere landen. Ook Utrecht viel weer in zijne handen. Willebrord vluchtte, waarschijnlijk naar Epternach in Luxemburg, waar hij een klooster bezat. 3) Daarop viel Radboud zelfs de noordelijke grenzen van Austrasie aan, terwijl Ranganfried de zuidelijke grenzen daarvan aantastte. Gezamenlijk veroverden ze de landen tot aan de Maas. 4) En toen daarop Ranganfrieds tegenwoordigheid tijdelijk in Neustrie werd vereischt, om er een nieuwen koning op den troon te vestigen, zette Radboud alleen zijne zegevierende tochten voort. Hij veroverde de landen ter wederzijden van den Rijn, en, geen ernstigen weerstand meer ontmoetende, scheepte hij zelfs zijne krijgsbenden in, voer daarmede den

---

1) *Lintelo de Geer*. t. a. p. bl. 24.
2) *Fredegarius*, t. a. p. c. 104—106. p. 672.
Pertz, I, Ann. Metens, p. 322 en 323.
3) *Moll*, t. a. p. 114.
4) *Pertz*, 1, Ann. Metenses, p. 323.

Wumkes.nl

Rijn op, en zette ze nabij Keulen aan land, om de Austrasiërs in hunne hoofdstad te bevechten. 1)

Intusschen was Karel Martel uit zijne gevangenis ontsnapt. En de Austrasiërs, hun land reeds voor een belangrijk deel in de macht ziende van den vermetelen Fries en zelfs hun hoofdstad bedreigd, benoemden hem onmiddelijk tot hun hofmeier. Met spoed verzamelde deze zijne krijgskrachten. Door de dapperste Austrasische edellieden met hunne krijgsbenden zag zij zich omringd. En met stormend geweld viel hij op de Friezen aan. Maar na een hevig en bloedig gevecht, behaalde Radboud de overwinning. Karel Martel werd op de vlucht gejaagd, met verlies van een groot aantal zijner dapperste edellieden en krijgers. 2)

Thans was ook Ranganfried met zijn leger uit Neustrie door het Ardennerwoud teruggekeerd. Hij vereenigde zich met de zegepralende Friezen. Gezamenlijk sloegen ze het beleg om Keulen, dat zich nog in handen van Plectrude bevond. En Plectrude, beducht voor de gevaren, die haar dreigden, sloot een vernederend verdrag. Met groote schatten en rijke geschenken, kocht zij zich zelve en de stad vrij. 3) En daar thans de winter naderde, scheidden de bondgenooten. Wel werd Ranganfried op zijn terugtocht door het Ardennerwoud, nabij Amblef, door Karels

---

1) *Pertz*, I, Ann. Amandi, Tiliani, Petaviani, p. 6 en 7. Radbodus venit in Coloniam.

2 *Pertz*, I, Ann. Fuld., p. 343. Ille (Carolus) divinis auxiliis liberatus, primo certamine contra Radbodem regem Frisiorum, qui Coloniam usque venerat, mense Martis pugnans, dum fortiter dimicat, magnum exercitus sui damnum consequitur.

Fredegarius, t. a. p. c. 106 p. 673. Carlus .... non modicum ibidem perpessus est damnum de viris strenuis atque nobilibus, cernensque laesum exercitum terga vertit.

Arend, t. a. p. 324 en de aldaar aangehaalde schrijvers.

3) *Fredegarius*, t. a. p. c. 106, p. 673. Munera multa et thesauros a praefata Plechtrude accipientes reversi sunt.

Wumkes.nl

krijgsbenden geslagen: maar Radboud trok, met rijken buit en schatten beladen, naar Friesland terug. 1)

Radboud had zich gewroken!

Te Utrecht ontmoette hij nog Bonifacius, die pas uit Engeland was gekomen, om in Friesland het evangelie te prediken. Ongelukkiger tijdstip had deze niet kunnen treffen. Hij had overal de Christenkerken, die onder de heerschappij der Franken waren gesticht, verwoest gevonden, terwijl de predikers verjaagd waren en de heidensche tempels vernieuwd. En wegens den onwil van den zegepralenden koning, om hem de vrije prediking in zijne landen toe te staan, keerde hij voorloopig naar zijn land terug. 2)

Dit alles had plaats in de jaren 715 en 716.

En in de eerstvolgende jaren had Karel Martel in zijn eigen land, met den langdurigen strijd tegen Neustrie, de handen te vol, om in Friesland de verloren gewesten te kunnen heroveren. 3) Eerst na den dood van Radboud heeft hij er het vroeger gezag der Franken hersteld. 4) De zegevierende Friesche koning kan dus niet kort vóór zijn dood aan Karel Martel de belofte hebben ge-

1) *Fredegarius*, t. a. p. c. 106, p. 673.

Pertz, I, Ann. Metens. p. 323 en 324.

Arend, t. a. p. 324.

2) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, 338—339.

Royaards, Invoering 219.

3) De slag aan de Bordine tegen Poppo, door enkele latere kroniekschrijvers nog tijdens het leven van Radboud gesteld, had eerst plaats in 734. Zie bl. 661 en 662.

Pertz I. Ann. Amandi, Tiliani en Petaviani p. 8 en 9. Ann. Laurestramenses. Alamanici en Nazuriani, p. 24 en 25. — Chronicon Moissiacense, p. 291. — Annales Metenses p. 325 en 326.

Fredegarius, t. a. p. 676.

4) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, p. 341. Raedbodis Fresonum regis morte, etc. Carlique ducis gloriosi super Fresones *roboratum esset imperium*.

Idem II, Vita Liudgeri, p. 405. „*Extincto Radbode*" had Karel zijne heerschappij in Friesland heroverd.

Wumkes.nl

daan, zich te zullen laten doopen, en evenmin die belofte hebben geschonden.

Radboud stierf in 719. Veertig jaren had hij in Friesland geregeerd. In de laatste jaren had hij zijn heldenmoed luisterrijk gehandhaafd. Na menigen hachelijken strijd, — wij zeggen het Von Richthofen na, — liet hij zijn land vrij en onverkort aan zijne landzaten achter. 1)

Indien Radboud bij zijne heidensche tijdgenooten een geschiedschrijver had gevonden, zooals de Christenvorsten bij de kloosterlingen, ongetwijfeld was hij geroemd geworden als een onverschrokken held en een der merkwaardigste en grootste vorsten van zijn tijd. 2) Met scherpen blik voorzag hij, dat de invoering van den godsdienst der Franken, de voorbode zou zijn van hunne opperheerschappij. Met al zijne kracht verdedigde hij daarom de onafhankelijkheid en den godsdienst van zijn volk. Partijdige kloosterschrijvers der middeleeuwen hebben hem daarom vaak met vloek overladen en hem voorgesteld als een wreedaard, een monster, een vijand Gods, maar de onbevangen beoordeelaar in latere eeuwen, brengt hem rechtmatige hulde. Radboud was de verpersoonlijking van den geest zijns volks, die zich openbaarde in de zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid en in de gehechtheid aan de voorvaderlijke goden. Die te verdedigen was zijn hoogste streven. En met moed en standvastigheid volbracht hij zijn levenstaak. De nederlagen, hem door Pepijn toegebracht, konden hem niet ontmoedigen. Tegelijk held en regent, wist hij de geestdrift bij zijn volk wakker te

---

1) *Van Richth.* Untersuch II, p. 354 en 357.
Dezelfde. Inleiding, Lex. Fris. Uitgave Fr. Genootschap, p. XXIII.

2) *Winkler Prins.* Vrije Fries, V, 102.
Volgens het 39ste Jaarverslag van het Friesch Genootschap 1866/67, bl. 160, moet te Brussel een handschrift zijn, bevattende een Oud-Franschen Roman over Koning Radboud.

Wumkes.nl

houden en steeds weder welgeoefende legers op de been te brengen. Bij de meest gunstige gelegenheid, terwijl binnenlandsche oorlogen de Franken in verwarring brachten, was hij gereed. 1) Hij herwon de gewesten, die hem reeds waren ontroofd. Met zijn zegevierende Friezen drong hij zelfs door tot aan Keulen, versloeg den vermaardsten veldheer zijner eeuw, den held, die slechts eenmaal overwonnen zou worden, en keerde met groote schatten en rijken buit beladen, naar Friesland terug. Den godsdienst en de onafhankelijkheid van zijn volk en land had hij gehandhaafd. 2)

§ 4.

Aldgillis II. Uitbreiding van het Christendom onder leiding van Willebrord en Bonifacius. Verovering van het Friesche stamland tot aan de Lauwers, door Karel Martel.

Met den dood van Radboud was de grootste kracht der Friezen gebroken. Tegenover de machtige Franken was het zuidwestelijk deel van Friesland, dat tijdens Radbouds vernedering reeds gedurende een twintigtal jaren aan het Frankisch gezag onderworpen was geweest en voor den Christelijken godsdienst toegankelijk gemaakt, niet meer te handhaven.

Het kostte aan Karel Martel, naar het schijnt, geringe moeite, om er thans zijn vroeger gezag te herwinnen. Twee belangrijke historische berichten toonen aan, dat dit dadelijk na Radbouds dood is geschied. In de levensbeschrijving van Bonifacius lezen we, dat deze, toen na

1) *Lintelo de Geer.* De strijd der Friezen en Franken. Hist. Gen. III, 1e stuk, 1850, bl. 25.

2) *Arend*, I, bl. 327—329.

Van Asch van Wijk, Handelsverkeer van Utrecht, bl. 124—125.

Wumkes.nl

den dood van Radboud Karels macht in Friesland hersteld was, zich te scheep derwaarts begaf, om er het evangelie te verkondigen 1). En eveneens meldt de levensbeschrijver van Liudger, dat Karel Martel, *na den dood van Radboud (extincto Radbode)*, zijne heerschappij in Friesland, waar de heilige Willebrordus in de bisschopsstad Utrecht zetelde, had heroverd 2).

Frieslands gebied was dus toen aanmerkelijk ingekort. Holland en Zeeland met het belangrijke Utrecht waren sedert het jaar 720 aan de opperheerschappij der Franken onderworpen. Maar nog steeds was het onder de Frankische koningen van het Merovingische stamhuis de gewoonte, om bij de gedeeltelijk onderworpen volken, de regeering van hun eigen stamvorsten, onder de bedongen schatplichtigheid te laten bestaan; eerst onder de koningen van het krachtig stamhuis der Karolingers, werd daarmede gebroken. 3) Ook strekte het onafhankelijk Friesche land zich nog uit over een vrij aanzienlijk gebied. Het omvatte de geheele noordelijke kuststreek — waaronder het stamland —, van het Flie tot aan de Wezer. Daar behield dus Radbouds opvolger een zelfstandig bestuur, ofschoon de geschiedkundige feiten het waarschijnlijk maken, dat hij zich verbonden zal hebben, ook hier de prediking van het Christendom te zullen toelaten.

De vraag, wie Radboud in de regeering is opgevolgd, heeft verschil van gevoelen opgeleverd. Uitheemsche berichten melden dien opvolger niet. Alleen noemen zij, bij de beschrijving van den na te melden slag aan de Middelzee, den Frieschen aanvoerder *Poppo* als *dux*, hertog, waaruit enkele latere geschiedschrijvers schijnen te hebben afgeleid, dat deze, onder dien titel, aan het hoofd der

1) *Pertz*, Mon. Germ. II, Willebald in vita Bonifacii, p. 341.
2) *Pertz*, II, Vita Lindgeri door Altfridus, p. 405.
Verg. bl. 654, noot 4.
3) *Waitz*, t. a. p. III, 309, verg. ald. 95—108.

Wumkes.nl

regeering zou hebben gestaan 1) De Friesche kroniekschrijvers noemen echter eenparig als Radbouds opvolger zijn zoon *Aldgillis II*, die onder de raadslieden aan zijn hof onder anderen ook zijn bloedverwant, den dapperen veldheer of hertog *Poppo* telde. En de onjuistheid van de opvatting, als zou *Poppo* het hoofd der regeering zijn geweest, blijkt uit de meest vertrouwbare Frankische kroniek van den nauwkeurigen Fredegarius, die dezen Poppo niet alleen een heidensch hertog of legeraanvoerder, *gentilem ducem*, noemt, maar tegelijk een *Raadsman, consiliarium* en wel uit het Frankisch oogpunt een *trouweloos raadsman, fraudulentum consiliarium*, omdat hij de Friesche krijgslieden tegen de Franken aanvoerde 2). Er is dan ook geen reden om in deze van de Friesche kronieken af te wijken. Al mogen ze omtrent vroegere tijden veelal op vage overleveringen zijn gegrond, met Aldgillis I verkrijgt de oude geschiedenis der Friezen meer zekerheid, zegt *Arend* terecht 3). De overgang tot het Christendom had mede ten gevolge, dat de schrijfkunst meer werd beoefend. De kroniekschrijvers vonden vaak belangrijke aanteekeningen, waaruit ze hunne mededeelingen konden putten 4). Hunne vermelding van de koningen Aldgillis I en Radboud I, komt, hoe beknopt ook, in hoofdzaak met de uitheemsche oorkonden overeen. En ook de volgende geschiedenis staaft de juistheid van hun bericht, dat niet de heidensche veldheer Poppo, maar de Christengezinde

1) *Wagenaar*, I, bl. 370 en 371. — Verg. *Arend*, Alg. Ges. d. Vad. I, 330.

2) *Fredegarii Scolastici Chronicon*, p. 676. „Praefatus princeps (Carolus) „Popponem gentilem ducem illorum fraudulentem consiliarium interfecit, „exercitum Frisicum prostravit."

3) *Arend*, t. a. p. I, 308.

4) *Occo van Scarl* zou volgens het voorbericht van de naar hem genoemde, doch door anderen vervolgde kroniek, zijne berichten over dezen tijd hebben ontleend aan een geschrift van zijn oom Solco Forteman, die door Radboud II was vervolgd.

Wumkes.nl

Aldgillis II, als koning is opgevolgd. Alle latere Friesche geschiedschrijvers zijn hierin eenstemmig 1).

Aldgillis II wordt beschreven als een zachtaardig en verdraagzaam vorst, den Christelijken godsdienst genegen. Door zijne vreedzame staatkunde zag hij in de eerste jaren zijner regeering zijn volk weer tot rust en welvaart komen.

Onder zijn bestuur werd de bekeering der Friezen met grooten ijver hervat, vooral in het onderworpen deel van het land. Willebrord was na den dood van Radboud in Utrecht teruggekeerd. Daar ontmoette hij Bonifacius, die den winter van 718 op 719 te Rome had doorgebracht, en op zijn terugtocht den dood van Radboud vernemende, zich naar Friesland had gespoed 2). Thans werd tusschen beide apostelen eene onderlinge samenwerking geregeld. Karel Martel verleende hun met staatkundig doel zijnen steun. En aan Ado Wursing, den grootvader van den lateren Frieschen geloofsheld Liudger, schonk hij een landgoed in de nabijheid van Utrecht, waarschijnlijk te Zuilen aan de Vecht, om vandaar uit met zijn zoon Nothgrim het Christelijk geloof in zijn vaderland te versterken 3).

Willebrord bracht thans het Christelijk onderwijs te Utrecht tot bloei. Uit alle oorden trok hij de zonen der aanzienlijken tot zich; ook uit het Friesche stamland. Twee broeders van Liudgers moeder, met name *Wullibrat* en *Thyatbrat*, waren de eerste Friesche jongelingen, die door Willebrord in den geestelijken stand werden opgenomen 4).

1) *Winsemius*, 64 en 65. — *Schotanus*, 58. — *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 369 en 371. — Vg. *Arend*, t. a. p. 330.

Van Loon, Aloude Holl. Hist. I, 338, vermeldt een Chron. MS. Domin. de Egmond, c. 4, volgens hetwelk Aldgillis II, vader van Gondebald en Radboud II, na den dood van Poppo, koning van geheel Friesland zou zijn geworden. Gondebald wordt daar tevens verward met zijn lateren naamgenoot, die in 778 bij Roncevalles zou zijn gesneuveld.

2) *Moll*, Kerkgesch. I, 137—138.

3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, p. 405. — Verg. hier vóór bl. 637 en 645. *Moll*. t. a. p. 171 en 174.

4) *Pertz*, II, t. a. p. 406.
Moll, t. a. p. 175.

Wumkes.nl

De elf metgezellen, die met hem uit Engeland waren aangekomen, waren over verschillende oorden van Friesland en Saksen verspreid. Adalbert arbeidde voortdurend in Kennemerland, waar hij zijn hoofdzetel te Egmond had. En op het bericht van den voorspoed der zendelingen, kwamen herhaaldelijk nieuwe medewerkers uit Engeland over, die door Willebrord werden bekleed met de macht, om gemeenten te stichten en kerken te wijden 1).

Bonifacius trok predikende door het land. Hij bleef hier drie jaren en was zeer voorspoedig in het bekeeringswerk. Volgens de berichten bracht hij in dien tijd eene verbazende menigte, *ingentem populum*, tot het Christendom. Met vernietiging der heidensche tempels, stelde hij er Christenkerken voor in de plaats 2). Willebrord wenschte hem zelfs tot zijn opvolger benoemd te zien. Die wensch werd echter niet vervuld, daar Bonifacius, als *Apostel der Duitschers*, zijn zendingswerk over de meer oostelijke landen ging uitbreiden. Maar nadat Willebrord in 739, op 81-jarigen leeftijd was overleden, bezorgde hij toch diens jeugdige en bloeiende stichting te Utrecht een nieuwen voorstander in zijn leerling *Gregorius*, die aan het hoofd der priesterschool gesteld en later Herder van de Friesche kerk genoemd werd 3).

Voor zooverre de bekende berichten luiden, bepaalde zich het arbeidsveld van Willebrord en Bonifacius met hunne medehelpers in de Friesche landen hoofdzakelijk tot de provinciën Utrecht, Holland en Zeeland 4). Niet onwaarschijnlijk evenwel is het, dat ook het Friesche stamland zal zijn bezocht, waartoe van den koning vorlof en bescherming kon worden verkregen. Bonifacius toch gaf in den avond van zijn leven den wensch te kennen, nog eenmaal

1) *Moll*, t. a. p. 119.
2) *Pertz*, II, Vita Bonifacii, 341 en 342.
3) *Moll*, t. a. p., 134 en 159.
4) *Moll*, t. a. p. 109.

Wumkes.nl

hel land te bezoeken, „dat hij wel met zijn lichaam, maar „niet met zijn geest had verlaten" 1), en waar hij toen den marteldood vond. En dat ook hier het Christendom reeds aanzienlijke volgelingen telde, blijkt uit de opleiding van Wullibrat en Thyadbrat tot den geestenlijken stand.

Toch was over het algemeen hier de bevolking nog zoo zeer gehecht aan hare goden en heilige plaatsen, en aan hare godsdienstige gebruiken, die in het maatschappelijk en huiselijk leven waren ingeworteld, dat zij, wellicht opgehitst door de priesters, zich tegen de Christenpredikers schijnt te hebben verzet. De Frankische berichten althans getuigen, ofschoon zonder vermelding van feiten, van wreedheid der Friezen en van ontrouw en opstand 2)

Dit gaf den Frankischen heerscher Karel Martel, die niet vergeten was, dat hij eenmaal door den Frieschen koning Radboud verslagen was, eene welkome aanleiding, om tegen het Friesche stamland op te treden, met het dubbele doel om zijn vroegere nederlaag te wreken en op nieuw in het noorden de grenzen zijner macht uit te breiden. Niet zoodra had hij in zijn eigen land, na de verdelging der Saracenen in het zuiden van Gallie, de handen vrij gekregen, of hij rustte in 734 eene aanzienlijke vloot uit, 3) waarmede hij over de ruime zee, naar Friesland koers zette. Na eenige schermutseling, met Friesche

1) *Pertz*, II, Vita Bonif. 349.

2) *Fredegarius*, ad annum 733, p. 676, gentem dirissimam Fresonum, nimis crudeliter rebellantem.

Pertz, I, Ann. Metens. bl. 325, waar gezegd wordt „rebelles gentes", en „perfida gens Frisionum fidem quamdudum Carolo promiserat, fraudare conatur.

3) *Fredegarius*, t. a. p. „praefatus princeps audacter navali evectione „properat, certatim ad mare ingressus, navium copia adunata, Wistrachiam „et Austrachiam, insulas Frisionum penetravit, super Burdine fluvium „castra ponens: Popponem gentilem ducem illorum fraudulentum consilia„rium interfecit, exercitum Frisionum prostravit; fana eorum idolatriae „contrivit atque combussit igni. Cum magnis spoliis et praedis victor „reversus est in regnum Francorum."

Vg. *Pertz*, I, Ann. Metens., 325 en 326, waaruit tevens blijkt, dat Karel over de ruime zee, *altum mare*, was gekomen.

Wumkes.nl

schepen aan den mond der Middelzee, viel hij met zijn vloot dezen zeeboezem tusschen Ooster- en Westergo binnen. En na de talrijke schepen vereenigd te hebben, stelde hij zijn leger niet verre van den oever op.

De Friezen, op dezen onverhoedschen aanval weinig voorbereid, vlogen in allerijl te wapen. Poppo, 's konings veldheer en raadsman, stelde zich aan hun hoofd. Met groote hardnekkigheid streden de Friezen voor hunne vrijheid en onafhankelijkheid. Maar in het heetst van den strijd, sneuvelde de Friesche bevelhebber. Zijne krijgsbenden, thans van hun aanvoerder beroofd, geraakten in verwarring. Eene vreeselijke slachting onder hen volgde. Het Friesche leger werd vernietigd. De Frankische benden stroopten daarop het land af, plunderden en verbrandden de heidensche tempels, en Karel Martel keerde met onmetelijke schatten, — onder leiding van Christus, voegt een vrome Frankische geschiedschrijver er bij, — naar zijn rijk terug. 1)

Deze slag aan de Middelzee was in zijne gevolgen van groot gewicht. Hij besliste voor immer over het lot van het Friesche stamland. Sedert 734 was tot aan de Lauwers de onafhankelijkheid vernietigd. 2) De kern van het Friesche land was aan de oppermacht der Franken overgegaan. Koning Aldgillis overleefde dit verlies niet lang. Zijn dood wordt gesteld in het jaar 737.

---

1) *Pertz*, I, Ann. Metens. 326, „et cum innumerabilibus spoliis, *Christo „auspice*, ad propria est reversus.

Vergel. *Winsemius*, fol. 65 en 66.

Schotanus, Gesch. 58.

F. *Sjoerds*, Jaarb. I, 375 en 376.

2) Dat de Lauwers toen de grens was van het onderworpen land, blijkt uit het vervolg der geschiedenis. Vergel. ook *Waitz*, t. a. p. III, 25 en 109, en *V. Richth.*, Lex Fris. Uitg. Fr. Genootschap, Voorrede XXIV en XXV, met de daar vermelde geschiedbronnen.

Wumkes.nl

§ 5.

Gondebald en Radboud II. Marteldood van Bonifacius. Dokkum hoofdplaats der Christenheid in Oostergo. Willehad en Liudger, geloofspredikers.

Het grootste deel van het vroeger uitgestrekte Friesche gebied was thans aan het Frankische oppergezag onderworpen. Van een rechtstreeksch bestuur der Franken over het Friesche stamland blijkt echter tijdens het Merovingisch koningshuis nog niet. 1) Ongetwijfeld zullen hier de Friezen verplicht zijn geweest tot betaling van jaarlijksche schatting en tot vrije toelating der evangelie-prediking. Overigens was ook het land tusschen de Lauwers en de Wezer nog vrij en onafhankelijk. En nog eene halve eeuw zou het duren, vóór dat ook dit oostelijk gedeelte voor de macht der Franken moest bukken. Daarom mogen we met de Friesche en Hollandsche kronieken aannemen, dat het koningschap alhier, — zij het ook met een schaduw van macht in de onderworpen deelen des lands, — vooralsnog in stand is gebleven.

Volgens die kronieken liet Aldgillis twee zonen na, waarvan de oudste, *Gondebald*, zijn vader in geaardheid geleek, terwijl de jongste *Radboud*, van ruwer inborst, sedert zijne jeugd, aan het vermaagdschapt hof van Denemarken vertoefde. Gondebald, evenals zijn vader den Christelijken godsdienst genegen, werd toen, waarschijnlijk niet zonder invloed der Franken, tot koning verkozen. 2.) Van

---

1) Verg. hier vóór bl. 657 en noot 3.

2) *Occo Scarl*, kwarto. uitg. 51.
Winsemius, fol. 67.
Schotanus, Geschied. 59
F. Sjoerds, Jaarb. I, 377.
Arend, t. a. p. 333.
Verg. ook hier vóór bl. 659 de aanhaling bij *V. Loon* t. a. p. I, 338, waarbij Gondebald echter wordt verward met zijn naamgenoot, die later onder Karel den Groote wordt vermeld als bevelhebber van een deel van diens leger, dat in de Pyreneën bij Roncevalles werd verslagen.

Wumkes.nl

hem lezen we, dat hij bekwame en Christengezinde edelen aan zijn hof trok of in invloedrijke betrekkingen aanstelde. 1) Bij dien steun der regeering zal de ijverige en bloeiende priesterschool te Utrecht niet hebben nagelaten voortdurend hare leeraren herwaarts te zenden.

Gedurende het twaalfjarig bewind van Gondebald had de evangelisatie, vooral in Westergo, — terwijl Oostergo eerst later vooral het arbeidsveld der apostelen blijkt te zijn geweest, — zelfs zoo grooten voortgang, dat haar eerlang een vreeselijke tegenstand wachtte. De heidensche priesters, veelal woordvoerders in de volksbijeenkomsten, konden er op wijzen, hoe met het Christendom de vrijheid en onafhankelijkheid van het land verloren ging en dat daarom de Christenen moesten worden beschouwd als vijanden van hun land, die het opofferden aan de Franken 2). En toen Gondebald in 749 was overleden, barstte de reactie uit.

Daar Gondebald slechts onmondige kinderen naliet, onbekwaam om de teugels van het bewind in handen te nemen, werd zijn jongere broeder Radboud tot koning uitgeroepen 3). Radboud II verscheen. Aan het Deensche hof van de oude godenleer doordrongen, wilde hij deze ook hier herstellen. Onmiddellijk trachtte hij in het Friesche stamland het bestuur van de gewaande vijanden te zuiveren. Invloedrijke mannen, het Christendom toegedaan, en onder Gondebald met gezag bekleed, werden uit hunne betrekkingen verwijderd 4). De kracht van het inwendig bestuur, dat orde en rust moest handhaven, werd hierdoor grootendeels verbroken. De godsdienstlhaat werd gevoed. De dweep-

1) *Occo Scarl.*, 52
Winsemius, 68 en 69, waar met name de geslachten *Rodman* en *Hermana* als zoodanig worden genoemd.
2) *Moll*, Kerkgesch. I, 150.
3) *Occo Scarl*, 52.
Winsemius, fol. 67.
Schotanus, 59.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 390.
4) *Winsemius*, 69.

Wumkes.nl

zieke menigte sloeg hier en daar aan het muiten. Christenen werden vervolgd, kerken verwoest. De edelste familiën, de Rodmans, de Botnia's, de Fortemans, achtten zich genoodzaakt het land te verlaten. Anderen werden gedwongen de oude godsdienstige plechtigheden weer bij te wonen. Afgodsbeelden en tempels werden hier en daar weer opgericht. En Radboud zelf stichtte, naar men wil, op Ameland een heiligdom, aan den in het noorden hoogvereerden Fosite gewijd, den god der gerechtigheid 1).

Maar nu had de reactie haar hoogste toppunt bereikt. Radbouds macht in het Friesche stamland was van korten duur.

De Frankische Groot-hofmeier *Pepijn*, die in 741 aan *Karel Martel* was opgevolgd, had zich in 751, met goedkeuring der rijksgrooten en toestemming van den Paus, door Bonifacius tot koning laten zalven. Hiermede veranderde de buitenlandsche staatkunde der Frankische vorsten. Met de gewoonte der Merovingiërs, om aan de overwonnen volken hun eigen bestuur te laten behouden, werd gebroken. Het beginsel der Karolingische koningen, waarvan Pepijn de eerste was, bracht mede, om er het bestuur rechtstreeks aan zich te trekken. 2) Dit geschiedde thans ook in Friesland. Koning Pepijn stelde er zijn eigen gouw- en districts hoofden aan. Een voorbeeld er van leeren we in het district Dokkum kennen. Daar was omstreeks dezen tijd zekere *Abba*, van wege koning Pepijn, met het bestuur, de *praefectuur* bekleed. 3)

1) *Occo Scarl*, 52—54. *Winsemius*, 69. *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 390 en 391. *Emmius*, Rerum Fris. IV, 63. *Arend*, Gesch. des Vaderl., I 340.

2) *Waitz*, t. a. p. III, p. 309. — Ook elders handelde Pepijn aldus, zie ald. p. 85—87. Karel de Groote bracht dit stelsel tot volledige toepassing, p. 95—108.

3) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 353. Unus qui officium praefecturae secundum gloriosi Pippini regis super pagum locumque illum gerebat, nomine *Abba*. *Waitz*, III, 109, zegt, dat de *Comes*, (graaf) vroeger ook *Praefectus* werd genoemd.

Abba is een zuiver Friesche naam. Het is daarom waarschijnlijk, dat Pepijn aanzienlijke en vertrouwbare Friezen met het bestuur van gouwen en districten zal hebben belast.

Wumkes.nl

Het wettig gezag van Radboud was hiermede in het Friesche stamland vernietigd. Of hij zich toen in de oostelijke gouwen zal hebben opgehouden, is onzeker. Alleen mag met grond worden aangenomen, dat hij later, in verbond met de Saksen, getracht heeft zijn gezag te herstellen.

Thans kon de grijze Bonifacius, met goedkeuring van koning Pepijn 1), zijn wensch ten uitvoer brengen, nog eens de Friesche landen te bezoeken, om er het Christendom, door den tweeden Radboud zoo vreeselijk onderdrukt, op nieuw te versterken. In 753 trok hij herwaarts. In dertig jaren was hij er niet geweest. Het land, waar hij in de kracht van zijn leven voor de verbreiding van het evangelie had gewerkt, zag hij als grijsaard terug. Na eerst de oorden ten westen van het Flie voor een groot gedeelte predikende te zijn doorgetrokken, kwam hij met zijn vriend Eoban en verscheidene andere geestelijken, begeleid door een stoet van gewapende bedienden, over het groote meer Almere, de latere Zuiderzee, in het Friesche stamland aan. In beide gouwen Westergo en Oostergo, predikte hij met grooten voorspoed. Reeds had hij er duizenden bekeerd of in het geloof versterkt, toen hij oostwaarts van het Boerdiep of de Middelzee zijne tenten opsloeg in de nabijheid van Dokkum. En nadat hij ook hier, wijd en zijd in den omtrek, vele bekeerlingen gemaakt had, bepaalde hij den feestdag, waarop de plechtige wijding zou plaats hebben. Maar toen dit ruchtbaar was geworden, kwam er in den vroegen morgen van dien dag een woeste menigte volks opdagen, met lansen, dolken en schilden gewapend. De bedienden van Bonifacius vlogen te wapen, doch de Godsman verbood den strijd en trad met de heilige reliekenkast uit de tent. Maar dit vertoon maakte op de woestelingen geen indruk. Zij overvielen de weerlooze geestelijken en bedienden, en Bonifacius stierf

1) *Moll*, I, 143, met aanhaling van *Pertz* II, Vita Sturmi, 372.

Wumkes.nl

met 53 zijner metgezellen den marteldood. Daarop stormden de moordenaars los op de tenten, verbrandden en vernietigden de boeken en heiligdommen, plunderden de schepen, roofden de kostbaarheden en wijnkruiken en gaven zich over aan eene zoo dierlijke zwelgpartij, dat zij bij de verdeeling van het geroofde goud en zilver oversloegen tot een woesten onderlingen strijd, waarbij velen den dood vonden.

Het gerucht van dezen gruwelmoord verspreidde zich spoedig. In allerijl schoten de aanhangers van Bonifacius uit den omtrek toe, die het meerendeel der overgebleven moordenaars afmaakten. 1)

Dit bloedig tooneel had plaats in 755.

Het lijk van Bonifacius werd eerst naar Utrecht vervoerd, aldaar bijgezet, vervolgens naar Mentz overgebracht en eindelijk, overeenkomstig 'smans begeerte, begraven in zijne Abdij te Fulda, die hij in 744 had gesticht. 2)

En de Friezen toonden zoozeer hunne vereering voor den grooten Apostel, aan wien zij bovenal den Christelijken godsdienst dankten, dat zij uit alle oorden van het land eene groote menigte aanzienlijke giften aan landerijen en jaarlijksche uitkeeringen schonken aan zijne abdij, die er vervolgens de inkomsten van trok. 3)

Van nu af aan zou Dokkum het middelpunt worden, van waar uit de evangelisatie over Oostergo en de gouwen ten oosten van de Lauwers zoude plaats hebben. Een Christenkerk en woningen voor de leeraren zouden er worden gesticht. Daar echter het oord bij wijlen onder-

1) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 349—351 en vita Sturmi, 372.
Moll I, 145.
2) *Pertz*, II, t. a. p.
Moll, I, 143 en 145—147.
3) *Dronke*. Traditiones et Antiquitates Fuldenses, 42—52 en 67—68.
Schannat. Corpus Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr., 1e editie, p. 255, toont aan dat deze schenkingen in het laatst der 8e eeuw hebben plaats gehad.
Vergel. Tijdperk IV, § 8.

Wumkes.nl

hevig was aan overstrooming door hooge zeevloeden, werd vooraf, ingevolge een *volksbesluit*, *consilio plebis*, door eene verbazende menigte menschen wijd en zijd uit den omtrek, een terp opgeworpen, waarop de Christenen te allen tijde veilig konden bijeenkomen. Maar nog ontbrak er voldoend drinkwater, omdat de overstroomingen alle water zilt hadden gemaakt. En ziet, toen de Gouwgraaf *Abba*, zoo verhaalt de geschiedschrijver van het leven van Bonifacius, het werk bezichtigde en met zijne volgelingen rondom de terp over de velden reed, zakte het paard van een hunner tot aan de schenkels in den grond, en nadat het er uit was getrokken, zagen de omstanders met verbazing voortdurend zoet water uit den grond opborrelen. Natuurlijk werd dit aan een wonder toegeschreven. Een heilige bron was ontdekt. 1) De plaats had hare Goddelijke wijding ontvangen. En de bron, even buiten de stad gelegen, droeg vervolgens tot op den huidigen dag den naam van *Bonifaciusput*. 2)

Thans werd de kerk gebouwd, en de plaats verkreeg den naam van *Dokkingkerk*, *Doccingchirike*. Omstreeks het jaar 770 kwam aldaar de Angel-Saksische priester *Willehad*, die er niet alleen met belangstelling, maar zelfs met eerbetuigingen werd ontvangen. Deze werkte er eenige jaren, *multo tempore*, met vrucht aan de opbouwing van Christelijke gemeenten in den omtrek. Hij bekeerde er vele heidenen, lezen we. En aanzienlijke ouders zonden hem hunne kinderen, om ze te onderwijzen en op te voeden. Zoo voldeed

1) *Pertz*, II. Vita Bonifacii, 353.

2) Minder juist is beweerd, dat deze bron in de volkstaal *Fetseput* zou zijn genoemd naar den naam van *Bonifacius*, die in het Friesch *Goede Fetse* zou zijn. De eigenlijke *Fetseput* of *pomp* bevindt zich *binnen* de stad, op de terp, nevens de kerk. De benaming *Fetse* is in Friesland meer algemeen, als *Fetsehol*, een poel in Doniawerstal; de *Fetse* eene sate in West-Dongeradeel nabij Ternaard, met *Fetsebûrren*; de state *Fetse* te Dronrijp, en de *fetse* te Pietersbierum. *Joh. Winkler*, Fr. Volksalmanak 1894, p. 12—17 en Friesch Woordenboek, Naamlijst op het woord *Fetse*. De naam *Fetse* schijnt ook in verband te worden gebracht met den god Fosite of Foste, die op Helgoland een gewijde bron had. *Winkler* aldaar p. 16 en *Dirks*, Kooph. der Friezen, 155 en 156. Verg. hier vóór bl. 643 en 644.

Wumkes.nl

hij tegelijk aan de wijze les van Bonifacius: „*Weest de leermeesters der jeugd.*" 1)

Nadat Willehad omstreeks 775 de Lauwers was overgetrokken, om ook aan de Oostelijke Friezen het evangelie te verkondigen, werd hij weldra opgevolgd door den beroemden Frieschen edelman en geloofsheld *Liudger*, kleinzoon van Ado Wursing, zoon van Tyadgrim en Liafburg 2) en waarschijnlijk omstreeks 744 geboren op zijn vaderlijk erfgoed te Werden of Warden *(Werdina)*, later Esonstad genoemd, één dier kustplaatsen, door hem zelven als schoone en volkrijke dorpen geroemd. 3) Na aanvankelijk te Utrecht door Gregorius te zijn onderwezen, was hij tweemaal in Engeland geweest, waar hij te York de lessen van den geleerden Alcuinus bijwoonde. Maar toen een Friesch koopman daar

---

1) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 380—383. — Willehad had van koning Alachred of Alred, die van 765—775 regeerde, verlof verkregen om herwaarts te gaan, Zijn komst alhier wordt door *Moll*, I, 169 gesteld op omstreeks 770.

Veenstra, Vrije Fries XIV, Willehad, 155—189, stelt die komst op 772, omdat Radboud toen afwezig was; maar deze was reeds eerder verdwenen. Verg. hier vóór bl. 665 en 666.

2) Zie hier vóór bl. 635 en 645.

3) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 405—414. Volgens p. 412 aldaar, lag zijn vaderlijk erfgoed *Werdina*, nabij de zee, wel te onderscheiden van *Werthina*, *Werden* aan de Roer, waar hij later een klooster stichtte.

Mr. A. J. Andreæ. Vrije Fries XIV, 224—229, heeft er reeds op gewezen, dat, volgens de oude chronieken, *Ezum* of *Ezonstad* aan de Lauwerszee, oudtijds *Warden* genoemd werd en na herhaalde verwoestingen als *Ezum* of *Ezonstad* is herbouwd.

Johan Winkler, Friesche Almanak 1897, 168—173, betoogt hetzelfde op nog andere gronden. *Ward* of *Warth* was oudtijds een gebruikelijke naam voor een hoog tegen de zee beveiligd oord, als Leeuwarden, Bolsward, Holwerd, enz. (Verg. hierover ook de voorgaande bl. 502, 505 en 506.)

Nog in de vorige eeuw bestond bij Ezum een tengevolge van een doorbraak gevormde poel, onder den naam *Wartena-wiel*, welke naam nog voorkomt op den grooten gemeente-atlas van 1855.

De volksoverlevering van het *verdronken Wartena* is echter door de legende ten onrechte overgebracht op het dorp Wartena, ten zuidoosten van Leeuwarden gelegen.

Beider betoogen vinden eene nadere bevestiging door de vermelding in de levensbeschrijving van Liudger, dat diens vaderlijk erfgoed lag te Werdina, een bloeiend dorp aan de zeekust.

De geboorteplaats van Liudger, is dus door anderen, minder juist, te *Wierum* gezocht.

Zie overigens *Moll*, I, 171—185.

Wumkes.nl

den zoon van een edelman had verslagen, waardoor er de wraakzucht tegen de Friezen zoo sterk was opgewekt, dat het voor Liudgers veiligheid noodzakelijk werd geacht Engeland te verlaten, keerde hij met een Friesch handelsschap terug. Degelijk onderwezen kwam hij met eene menigte boeken weer in zijn vaderland, vanwaar hij al spoedig een tocht ondernam naar Rome. Bisschop Albric, die te Utrecht aan Gregorius was opgevolgd, wijdde hem vervolgens als priester en belastte hem met de zorg van het Christendom in Oostergo, nadat hij vooraf te Deventer de kerk van Lebuinus (*Liafwin*), welke in 778 ten tweeden male door de Saksen was verbrand, had doen herbouwen. Hij vestigde zich te Dokkum, 1) doorreisde met eenige metgezellen het land, bracht nog vele heidenen tot het Christendom, vernietigde er hunne tempels en zond de groote schatten daarin gevonden, voor twee derde gedeelten aan Karel den Groote, die toen reeds als Frankisch Koning was opgetreden, en voor één derde aan Utrechts Bisschop. Op verschillende plaatsen riep hij Christelijke vereenigingen in het leven. Elders stichtte hij kerken, onder andere op zijn vaderlijk erfgoed te *Werdina* of *Warden*, waar hij zelfs gewenscht had een klooster te stichten, indien niet de toen reeds zeer gerechtvaardigde vrees voor de invallen en verwoestingen der Noormannen hem daarvan had teruggehouden. 2) Hij bleef er tot omstreeks 782, toen hij voor een tijdelijken maar geweldigen inval van Oostelijke Friezen en Saksen moest vluchten.

---

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 488, in pago cui nomen est Ostrache, in loco ubi sanctus Bonifacius martirio est coronatus.

2) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 410 en 412. „Secus mare, in loco qui vocatur *Werdina*, ubi ipse sibi in haereditate paterna construxit ecclesiam", en voorts: „Venturae sunt a Nortmannis persecutiones magnae, et instantia bella, vastationesque immensae, ita ut haec delectabilia loca maritima, peccatis exigentibus, pene inhabitabilia remanеant."

Wumkes.nl

Dokkum was alzoo in het noorden de hoofdplaats geworden van den Christelijken godsdienst, de kweekschool voor de belijders en bedienaren van het evangelie, die zich van daar uit over het land verspreidden. De kerk bezat er vele reliquien, die aan Bonifacius werden toegeschreven, en in latere eeuwen, zelfs tot aan de Kerkhervorming, jaarlijks vele duizende bedevaartsgangers derwaarts lokten. 1)

Het Friesche stamland, in 734 door Karel Martel onderworpen, en na 752 door Koning Pepijn onder rechtstreeksch Frankisch Bestuur gebracht, werd voortaan als een Christelijk land beschouwd. Liudger schreef in zijne levensschets van Gregorius, dat tijdens het leven van Koning Pepijn, de Lauwers de grens was tusschen het Christelijk en het heidensch Friesland. 2)

§ 6.

De laatste vrijheids-oorlogen der Friezen in verbond met de Saksen tegen Karel den Groote.

Alleen de Friezen tusschen de Lauwers en de Wezer waren sedert 734 nog vrij en onafhankelijk. Tot hen was tot nog toe geen Frankisch leger doorgedrongen; de Christelijke godsdienst was er tot omstreeks 775 nog in het geheel niet verkondigd. 3) De bevolking als van ouds gehecht aan hare vrijheid en zelfregeering, aan hare godsdienst en zeden, evenaardde daarin de naburige Saksen, die thans in macht verre boven haar stond.

De Saksen hadden zich allengs uitgebreid van de Elbe en de Noordzee tot de IJssel en den Rijn. In groote afdeelingen, als *Westfalen*, waartoe ook de oostelijke streken

---

1) *Arend*, I, 342, met aanhaling van *Wagenaar*, I, 147. *Westendorp*, Jaarb. v. Groningen, I, 50.

2) *Liudger*, Vita Gregorii bij Mabillon, 298, aangehaald bij *Moll*, I, 159.

3) *Waitz*, III, p. 109.

Wumkes.nl

van ons land behoorden, *Engeren*, of het land der oude Angrivariers ter wederzijden van de Wezer, *Oostfalen*, van daar tot aan de Elbe, en de *Noord-Elbingers* of *Northliude*, ten noordoosten van de Elbe, omvatten ze nagenoeg geheel het toenmalig noordwestelijk Duitschland. Herhaalde malen waren door de Frankische vorsten reeds krachtige pogingen aangewend, om hun land te onderwerpen; meermalen waren hun schattingen opgelegd, ook door Karel Martel en koning Pepijn, maar altijd had dit heldhaftig volk het Frankische juk weer afgeschud.

Daar treedt *Karel de Groote* op het wereldtooneel: een verheven figuur, verre boven zijne tijdgenooten en de vorsten van volgende eeuwen uitblinkende. Met scherpen blik doorziet hij den onbeschaafden toestand der volkeren en met buitengewone bekwaamheid en wilskracht tracht hij dien te bedwingen en overal orde en recht te stichten.

Na den dood zijns broeders Karloman, was hij in 771 Alleenheerscher van het groote Frankische rijk geworden. Geheel Gallie lag aan zijn voeten; zuidelijk Duitschland en het grootste deel van ons land waren aan hem onderworpen. Maar Saksen en het oostelijk deel van Friesland waren nog onbedwongen. Karel zou ze aan zijn rijk hechten en er de zegeningen brengen van orde en recht en van den Christelijken godsdienst.

Wel was er reeds een begin gemaakt met de evangelisatie onder de Saksen, ook hier te lande, maar het aanvankelijk gering succes was weer geheel vernietigd. De Angelsaksische zendeling Lebuinus *(Liafwin)* was met Marcellinus *(Marchelm)* door Utrechts kerkvoogd Gregorius naar de Veluwe gezonden. Allengs hadden ze er twee kerkjes gesticht, te Wilpe en op Saksisch gebied te Deventer 1). Maar toen Lebuinus, waarschijnlijk in 772, al te stoutmoedig zich had begeven naar *Marclo* aan de

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri. 408.

Wumkes.nl

Wezer, waar toen de Saksen hunne volksvergadering hielden en daar gedreigd had met de komst van den machtigsten koning van het westen, die hun land te vuur en te zwaard zou verwoesten, indien zij zich niet bekeerden, toen had hij zoozeer de woede der Saksen opgewekt, dat hij zijn leven niet veilig was. Met moeite ontkwam hij door tusschenkomst van een aanzienlijk grijsaard het gevaar, maar in Deventer teruggekeerd, vond hij ook daar de Saksen zoo woedend, dat zij zijn kerkje in brand staken en de Christenen vermoordden, zoodat hij zich genoodzaakt zag naar Utrecht te ontvluchten 1).

Wellicht verhaastten deze feiten Karels veroveringsplannen. Nog in 772 beriep hij eene rijksvergadering te Worms, waar het besluit tot den oorlog tegen de Saksen werd genomen. Maar de uitvoering bleek niet gemakkelijk te zijn. Dertig jaren lang moest Karel kampen tegen den vrijheidszin der Saksen. Zijne maatregelen werden hoe langer zoo gestrenger. Voor geene middelen deinsde hij ten slotte terug, zelfs niet voor onmenschelijke wreedheid.

Ofschoon de uitheemsche berichten gewoonlijk spreken van den oorlog met de Saksen, blijken ook de oostelijke Friezen daarin te zijn betrokken geweest. Niet slechts toch verklaarden de Saksen zelve aan Lebuinus, dat zij herhaaldelijk gezantschappen ontvingen van de Friezen en de Denen 2), maar de evenbedoelde uitheemsche berichten maken ook meermalen melding van de bondgenooten der Saksen, en daaronder met name van de Friezen 3). Ook Radboud II, vermoedelijk vermaagschapt aan de Westfaalsche hoofden

1) *De Geer*, de Saksen, p. 11—13 en
Arend, I, p. 346 en 347; beide met aanhaling van *Hucbaldus*. Vita Lebuini, I, 475.

2) *Pertz*, II, Hucbaldus, Vita Lebuini, 380: „Nortmannorum, Slavorum „et Frisionum ad nos frequenter venerunt legati."
De Geer, de Saksen, p. 30 en 31.

3) Zie verschillende geschiedbronnen bij *Pertz*, I, 166, 221, 296, 560 en II, 195 en 410.

Wumkes.nl

Witukind en Albio 1), was er alles aan gelegen, door hunne hulp zijn verloren gezag te herwinnen 2).

Wij moeten dus enkele feiten van den beroemden oorlog der Saksen, voor zooverre ze voor de Friesche geschiedenis van gewicht zijn, in korte trekken in het licht stellen 3).

Nadat koning Karel reeds in 772 een veldtocht door het land had gedaan en er onder anderen de beroemde *Irmenzuil*, het heiligdom der Saksen, had vernield, vergolden deze in het volgend jaar die daad van heiligschennis door de verwoesting van de door Bonifacius gestichte kerken te Fritzlar, (thans in Keur-Hessen). Was hierdoor het karakter van den krijg gekenmerkt als godsdienstoorlog, tegelijk gold het de oud-Germaansche vrijheid tegenover de macht van den Alleenheerscher 4).

Van nu af aan kwam het tot een hardnekkigen oorlog. Koning Karel trok in 775 alle strijdkrachten van zijn uitgebreid rijk bijeen 5), om in éénen veldtocht geheel Saksen met het noordoostelijk Friesland te onderwerpen.

Witukind, hertog in Westfalen, waardig nazaat van den grooten Cheruskischen held Arminius, die in vroegere eeuwen

---

1) *Schotanus*, Gesch. Friesland, 55 en 61.

Winsemius, 64.

U. Emmius, Rerum Fris., IV, 63.

2) Misschien zelfs hebben de oude wegen in Oost-Friesland, waarvan de overblijfselen nog in deze eeuw als *Robberds* en *Kon-Rebberswegen*, kennelijk eene verbastering van *Koning-Radboudswegen*, bekend waren, destijds als heirbanen voor zijne krijgslieden moeten dienen.

Dirks, Kooph., 182 en 183.

v. d. Bergh, Midd. Ned, Geogr. 102.

3) Verg. hierover: *Giesebrecht*, Deutsche Kaiserzeit. I, 110—112 en 115—117.

Wirth, Gesch. der Deutschen I, Die Sachsen Kriege, 486—518.

Waitz, III, 117, met verwijzing naar *Wirth*.

4) *Waitz*, III, 118,

Giesebrecht, I, 111.

5) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, ad annum 775: „cum totis regni viribus „Saxoniam petit."

Wumkes.nl

de wereldbedwingende Romeinen had verslagen, was de ziel van den tegenstand. Aanvankelijk echter bepaalde hij zich tot zijn eigen hertogdom, waar zich de Friezen onder Radboud II met hem zullen hebben vereenigd 1).

Karel was met zijn machtig leger den Rijn overgetrokken, had allereerst de Saksische vestingen *Eresburg* en *Sigesburg* genomen en versterkt en ontmoette Witukind nabij de Wezer. Daar kwam het tot een eersten bloedigen veldslag, en na heeten strijd werd Witukinds leger verslagen. Dadelijk maakte nu de koning van zijne overwinning gebruik om verder te trekken. Met achterlating van een deel van zijn leger, trok hij zelf met de grootste afdeeling oostwaarts en noordwaarts door Engeren en Oosfalen tot aan de Oker, waar zijne zegevierende benden overal moord en verwoesting, en de bevolking tot onderwerping brachten. Maar intusschen had ook Witukind de hem overgebleven krijgsbenden weer verzameld. Door een krijgslist overviel hij de in Westfalen achtergelaten afdeeling en richtte daarin eene zoo groote slachting aan 2), dat Karel met geforceerde marschen terugkeerde 3) en andermaal met Witukind slaags geraakte. Na verwoeden strijd moest de Saksische held ten tweeden male voor de overmacht zwichten. Zijn leger werd vernietigd, maar hij zelf ontkwam. En Radboud vluchtte volgens de eenparige berichten der Friesche kronieken, na in 775 twee geweldigen nederlagen te hebben geleden, naar Denemarken. Het Friesche koningshuis nam volgens die kronieken hiermede een einde. 4)

1) *Winsemius*, 71.
U Emmius, Rer. Fris. 63.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 404 en 405.

2) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, 155. „Interea pars exercitus, quam ad Wi„suram (Karolus) dimisit, in eo loco, qui Hildbeki vocatur, castris positis, „incaute se agendo, Saxonum fraude circumventa ac decepta est.

3) Ann. *Einhardi*, t. a. p.

4) *Winsemius*, 71; — *F. Sjoerds*, 406; — zie echter aant. 2, op bl. 681.

Wumkes.nl

De Saksen en Friezen schenen bedwongen. Bij massa's lieten ze zich doopen. En Christenleeraars werden her en der in Saksen verspreid, om er na den bloedigen strijd de zegeningen te brengen van Jezus liefdeleer.

Ook onder de oostelijke Friezen.

Het was waarschijnlijk omstreeks dezen tijd, dat Willehad van Dokkum over de Lauwers trok naar de gouw Hugmerke, het latere Humsterland, waar te Oldehove nog een heidensche priesterschool was 1). Maar hier allerminst bleken de gemoederen voor het Christendom ontvankelijk. De bewoners achtten het heiligschennis, als Willehad de vereering van steenen beelden bespotte. Zij zouden hem van het leven hebben beroofd, als niet bezadigder mannen de menigte hadden overreed, om eerst de goden te raadplegen. Het lot werd over hem geworpen en was hem in zooverre gunstig, dat hij met lijfsbehoud moest vertrekken 2). Hij trok toen naar de Saksen in Drente, waar hij aanvankelijk eenige bekeerlingen maakte, die zich lieten doopen. Maar toen zijne discipelen in al te grooten ijver de heiligdommen in den omtrek verwoestten, toen brak ook daar de woede der menigte los. Met knuppels viel ze op hem aan, en een zwaardslag zou een einde aan het leven van Willehad hebben gemaakt, indien niet de slag was afgestuit op den reliekentrommel, dien hij om den hals droeg 3).

---

1) *Pertz*, II, Vita Willehadi, 381 en 381. Omstreeks 770 te Dokkum aangekomen, bleef Willehad er *multo tempore*. — Vandaar trok hij naar Groningen en Drente, en in 780 werd hij naar Wigmodi gezonden. Het is dus waarschijnlijk dat hij kort na de gebeurtenissen van 775 de Lauwers is overgetrokken.
Veenstra, Vrije Fries, XIV, Willehad, 175.
Moll, I, 169.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Geogr. 133.

2) *Pertz*, II, Vita Willehadi, 381.
Veenstra, t. a. p. 176.

3) *Pertz*, II, t. a. p. 381.
Veenstra, t. a. p. 177.

Wumkes.nl

Niet voordeeliger ging het elders in Saksen. Te nauwernood was Karel met zijn legermacht vertrokken, of de bevolking stond weer op en vervolgde er de zendelingen, heroverde de *Eresburg* en vernietigde de Frankische bezetting. Reeds in 776 moest Karel wederom met een aanzienlijk leger naar Saksen trekken, om de hardnekkige bevolking te bedwingen. En in 777 zag hij zich zelfs ten derden male daartoe genoodzaakt. Maar na dezen laatsten veldtocht achtte hij ook zijn doel bereikt. Alle Saksische edelingen onderwierpen zich te Paderborn aan de wet van Karel den Groote. Alleen Witukind verscheen niet 1).

En wederom was de onderwerping van korten duur.

Toen Karel in 778 na zijn vermaarden tocht naar Spanje, waar hij de Saracenen overwon, maar op den terugtocht over de Pyreneën, door de strijd- en roofzuchtige Basken bij Roncevalles een verschrikkelijk verlies leed 2), waarbij waarschijnlijk de legerhoofden Roland, Karels bloedverwant, en Gondebald, telg van het Friesche Koningshuis, met aanzienlijke legerafdeelingen verslagen werden, toen verscheen Witukind weer onder zijne stamgenooten. Op zijn raad en dien van zijne bondgenooten, de Friezen, werd over

---

1) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, ad ann. 777, bl. 159.
Wirth, I, t. a. p. 494.
Arend, I, t. a. p. 351.

2) *Pertz*, II, Einhardi vita Caroli 448.
Volgens een legendarisch verhaal van dezen tocht, dat voorkomt op naam van *Turpinus*, die in dezen tijd Bisschop van Reims was, maar dat geacht wordt eerst in de 11e eeuw vervaardigd en niet geheel betrouwbaar te zijn, zou ook *Gondebald*, uit het Friesche koningsgeslacht, en toen in West-Friesland, omstreeks Alkmaar en Egmond, namens de Frankische regeering met gezag bekleed, aan dezen tocht met 7000 man hebben deelgenomen en verslagen zijn. Hij werd daarna door de kerk heilig verklaard, hetgeen althans te zijnen opzichte aan het verhaal eenige geloofwaardigheid bijzet.
Verg.: *Van Loon*, Aloude Historie, II, 8.
Wagenaar, I, 423.

Wumkes.nl

het geheele land een opstand verwekt 1). Al het volk greep naar de wapenen. Franken en Christenen werden nedergesabeld, hunne bezittingen verwoest, de kerken verbrand. Ook in ons land. Het kerkje van Lebuinus te Deventer ging ten tweedenmale op in de vlammen. Lebuinus zelf ontkwam met de vlucht naar Utrecht 2). En de zegevierende Saksen trokken steeds verder zuidwaarts voort. van Duits bij Keulen tot Coblents aan de Moezel, alles op Frankischen bodem verwoestende 3).

De vrucht van Karels geweldige inspanningen was weer geheel vernietigd !

Weer volgden nog in hetzelfde jaar ontzaggelijke legertochten naar Saksen, die ook in de volgende jaren 779 en 780 noodzakelijk bleken.

Met den laatsten tocht van 780 scheen eindelijk het land voor goed overwonnen. Karel richtte er de staatsinstellingen geheel naar Frankische wijze in. Het land werd verdeeld in Bisdommen en Graafschappen. Christenleeraars werden weer over het gansche land verspreid. Saksen en Friezen werden in menigte gedoopt 4). *Willehad* werd naar Wigmodi gezonden, eene Saksische gouw aan

1) *Pertz*, I, Ann. Laurens, 158. „Cum audissent Saxones, quod dom„nus Carolus rex et Franci tam longe fuissent partibus Hispaniae, per „suasionem supradicti Witukindi vel *sociorum ejus* secundum consuetu„dinem malam iterum rebellati sunt."

Schotanus, Gesch. 61.

2) *De Geer*, De Saksen, 16.

3) *Pertz*. I, Ann. Einhardi, 159, ad ann. 778 „Quicquid a Dutia civitati „usque ad fluentem Mosellae vicorum villarumque fuit, ferro et igni depopulati sunt.

Giesebrecht, I, t. a. p. 115.

Wirth, t. a. p. 496.

Arend, t. a. p. 352.

4) *Pertz*, I, Ann. Laurens,; — 31, Chron. Moiscias, 296, waar onder de gedoopten ook de Friezen genoemd worden.

Pertz, II, Ann. Lobrenses, 195, „Karolus iterum ingreditur Saxoniam, et „Winidorum seu et *Frisionum* et Nordleudorum, multitudo credidit."

Wunker.nl

de oostelijke grens van Friesland. Saksische edelen, die zich bij Karel hadden aangesloten, werden tot Graven aangesteld. En de ingezetenen werden zelfs verplicht om deel te nemen in de Frankische legers. De oud-Germaansche vrijheid was vernietigd 1).

Maar deze instellingen grepen te diep in het vrije volksleven in. Toen Karel in 782 had besloten, om, ter beveiliging van de oostelijke grenzen, de Slavische volkstammen, de *Sorben* of *Soraben*, tusschen de Elbe en de Saale te onderwerpen en reeds drie veldheeren met hunne legers derwaarts had gezonden en eischte, dat ook de Saksen aan dien krijg zouden deelnemen, toen wekte dit van alle kanten een geweldigen tegenstand der bevolking. Witukind verscheen weer onder haar. Een algemeene opstand volgde. De Friezen sloten zich weer bij de Saksen aan 2). Een strijd op leven en dood volgde. *Willehad* zag zich genoodzaakt Wigmodi te ontvluchten ; over de oostelijkste Friesche gouw Ut-Riustringen bereikte hij de zee en voer te scheep langs Friesland, vanwaar hij een tocht ondernam naar Rome 3). En de oostelijke Friezen trokken westwaarts over de Lauwers en drongen zelfs door tot aan het Flie, overal kerken verbrandende, leeraars verjagende of vermoordende en de bevolking dwingende om aan de heidensche goden te offeren 4). Ook Liudger moest vluchten. Met

1) *Giesebrecht*, t. a. p. 115.

2) *Giesebrecht*, I, 115 en 116. De gevolgen van dezen strijd bevestigen de juistheid zijner mededeeling.

Schotanus, 61.

3) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 381 en 382.

Veenstra. Vrije Frics XIV, 178 en 179.

4) *Pertz*, II. Vita Liudgeri, 410. „Cumque (ao. 782), vir Dei Liudgerus „in eadem regione annis fere septem in doctrinae studio persisteret, con„surgit radix sceleris Widukint, dux Saxonum catenus gentilium, qui evertit „Frisiones a via Dei, combussitque ecclesias et expulit Dei famulos, et „usque ad Fleo fluvium fecit Frisones Christi fidem relinquere, et immo„lare idolis juxta morem erroris pristini.

Wumkes.nl

zijne broeders *Hildegrim* en *Gerbert* begaf hij zich naar Rome, waar hij Willehad ontmoette en er twee en een halfjaar verbleef 1).

Op het vernemen van dezen geweldigen opstand trokken de drie veldheeren met hunne legers in der haast van de Soraben naar Saksen terug. Witukind ontmoette hen bij het Sintelgebergte niet verre van de Wezer en vernietigde hunne legers. Een vierde leger, onder Diederik of Theoderik te hulp gezonden, kon te nauwernood de geringe overblijfselen redden 2).

Koning Karel was verwoed. Onmiddellijk trok hij zelf met een machtig leger naar Saksen. Daar riep hij de edelen des lands vóór zich. Zij verschenen, behalve Witukind, die de wijk naar Denemarken had genomen. Karel eischte, dat alle krijgslieden, die aan den opstand hadden deelgenomen, aan hem zouden worden uitgeleverd. Vier duizend vijfhonderd man werden ongewapend voor hem gebracht. En de groote Karel ontzag zich niet, om al de 4500 weerloozen op éénen dag te laten onthoofden. 3)

Die onmenschelijke wreedheid schreeuwde om wraak. Eene algemeene ontzetting voer door het land. Geheel de bevolking kwam in opstand. Witukind kwam uit Denemarken terug en stelde zich weêr aan het hoofd van het Saksisch leger. De oostelijke Friezen sloten zich weêr bij

1) *Pertz*, II, t. a. p.

Veenstra, t. a. p. 179, met aanhaling van *Adam van Bremen*, I, 12.

Winsemius, 78.

2) *Giesebrecht*, t. a. p., 116.

Wirth, t. a. p., 497—499.

De Geer, de Saksen, 17 en 18.

3) *Pertz*, I, *Einhardi Annales*, ad annum 782, „usque ad quatuor millia quingenti traditi et super Alaram fluvium, in loco, qui Ferdi vocatus, jussu regis, uno die decollati sunt."

Giesebrecht, t. a. p., 116.

Wirth, t. a. p., 499.

De Geer, 18.

Wumkes.nl

hem aan. 1) Maar Karel, door spionnen van den toestand onderricht, daagde nog in 783 met een machtig leger op, om den nieuwen opstand in zijne geboorte te bedwingen.

Twee vreeselijk bloedige veldslagen volgden: eerst bij Detmold, daarna aan de Hase, nabij Osnabruk. De Saksische en Friesche jongelingschap viel onder de geweldige slagen der Franken 2). Witukind echter hield aanvankelijk nog stand. Maar Karel zette ook nog gedurende 784 en 785 zijn verdelgenden oorlog voort. Alles werd verwoest, zelfs de oogst op het veld. Zoo hoog steeg zelfs het gebrek, dat Karel genoodzaakt was om in den winter levensmiddelen voor zijne legers uit Gallië te laten komen 3). Het gansche land werd uitgeput; alle weerstandsvermogen vernietigd. En Witukind, ten slotte geen kans meer ziende om de vrijheid van zijn volk te redden, liet zich op uitnoodiging van Karel overhalen tot een verdrag. Nadat hem gijzelaars waren gesteld, verscheen hij voor den koning. Met alle eerbewijzen aan zijn vaderlandsliefde en heldenmoed verschuldigd, werd hij ontvangen en met groote plechtigheid gedoopt 4).

Tien volle jaren had hij met heldenmoed, in verbond met de oostelijke Friezen, voor de oud-Germaansche vrijheid gestreden. Maar eindelijk had hij voor eene alles verdelgende overmacht moeten zwichten.

Saksen was voor eene reeks van eenige jaren bedwongen.

---

1) *Pertz*, I. Ann. Laureshamenses. 166, et cum eis pars aliqua Friseonum. Idem. Ann. Titiani, 221.

2) Indien niet de Friesche kroniek- en historieschrijvers eenparig de vlucht van Radboud II, na twee geweldige nederlagen, op het jaar 775 hadden vermeld, zou ik veeleer geneigd zijn, die te stellen op 783. De Friesche kronieken zijn meermalen verward in de tijdrekening.

3) *Pertz*, I. Einhardi, Ann. ad annos 784 en 785.

4) *Giesebrecht*, t. a. p. 116 en 117. — *Wirth*, t. a. p. 504. *Wirth*, t. a. p., 502—505. *Arend*, I, 355 en 356.

Wumkes.nl

Het laatste onafhankelijke gedeelte van Friesland, van de Lauwers tot de Wezer, was voor altijd onderworpen.

Toch vinden we, in verband met de later weer opgestane Saksen, nog tweemalen ook van Friezen melding gemaakt, waarop we ten slotte nog met een enkel woord de aandacht moeten vestigen.

Nadat de Saksen allengs eenigermate van de uitputting waren hersteld, herhaalden zij na 793 gedurig hunne opstanden, voornamelijk in het noorden des lands aan de zeekusten tusschen de Wezer en de Elbe. De Saksische gouw Wigmodi, onmiddellijk ten oosten van de Wezer, was veelal het brandpunt der onlusten, die zich vandàar verder oostwaarts tot over den mond der Elbe uitbreidden 1). Dàar, ter wederzijden der Elbe, hadden zich in vroegere eeuwen ook Friesche volkplantingen neergezet, die toen en veel later nog altijd als Friezen bekend stonden, maar staatsrechtelijk tot het land der Saksen behoorden 2). En toen nu in 797 Karel de Groote wederom met een leger in Saksen was verschenen, en na verwoesting van Wigmodi, verder was doorgedrongen tot de uiterste grenzen aan de zee en uit alle hoeken tusschen de Wezer en de Elbe de bewoners tot zich had laten komen, toen nam hij, zoo lezen we verder, „zooveel gijzelaars als hij verkoos en van de Friezen eveneens 3)." Uit deze nauwkeurige aanwijzing

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 183, 185, 191.
Idem, Chron. Moiss. 203.
Pertz, II. Einhardi vita Caroli, 447.

2) Vergel. § 2 van het tweede tijdperk aan het slot bl. 561.
Wiardi, Ost Fries. Gesch., 48 en 49. — Bijv. en Aanm. op Wagenaar, 1e stuk, 101.

3) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 183. Ao. 797, (Carolus) „nec prius destitit, „quam omnes terminos peregrasset. Nam usque ad ultimos fines ejus, quae „inter Albim et Wisuram oceano alluitur accessit."
Idem, Chron. Moiss. 203. Ao. 797, „introivit Karolus cum exercitu suo „in Saxonia et pervenit in pagum qui dicitur Wihmodi ..... vastavit et „incendit pagum illum, et tunc denuo venerunt ad eum omnes Saxoni de „universis finibus et angulis ubi habitabant, et tulit inde obsides, quantum „ipse voluit, et de *Frisionibus* similiter."

Wumkes.nl

van de landstreken, waar toen de tuchtiging en onderwerping plaats hadden, blijkt dat hier onder de Friezen geene andere kunnen worden verstaan dan die, welke tusschen de Wezer en de Elbe woonden, en alzoo, daar de Wezer de oostelijke grens van Friesland was, tot de Saksen behoorden.

Dit leidt ons mede tot een juist begrip van een tweede merkwaardig bericht van eenigszins lateren tijd.

De levensbeschrijver van Karels opvolger Lodewijk den Vrome meldt, dat deze, aan Saksen en Friezen het recht op het vaderlijk erfdeel, dat „zij onder zijn vader wegens „ontrouw wettelijk verloren hadden, door zijne keizerlijke „welwillendheid terug gaf" 1). Welke Saksen en Friezen hier bedoeld zijn, blijkt uit dit korte bericht niet. Ten onrechte is het evenwel voorgesteld alsof de Friezen in het algemeen, of althans de noordelijke, met het verlies, van hun recht op het vaderlijk erfrecht zouden zijn gestraft 2). Bepaaldelijk de Friezen tusschen Sincfal en het Flie, lang vóór Karel den Groote aan de Franken onderworpen, waren hem steeds trouw gebleven. Ook tusschen Flie en Lauwers blijkt onder koning Karel van geen verzet, maar integendeel van vervolging door de oostelijke naburen. En van de oostelijke Friezen tot aan de Wezer is, na hunne onderwerping in 785, zooals zoo even is gebleken, almede geen bericht van ernstigen opstand bekend. Daarenboven beschikten alle Friezen, ook de oostelijke, tijdens het einde van Karels regering vrij over hun vaderlijk erfgoed, zooals reeds is gebleken uit de talrijke schenkingen van landerijen, kleine

1) *Pertz*, II. Thegani Vita Hludowici Imp. (vervolgd door een anonymus) p. 619. „Quo etiam tempore Saxonibus atque Frisionibus jus paternae hereditatis, quod sub patre ob perfidiam legaliter perdiderunt, imperatoria „restituit clementia."

2) *Bilderdijk*. Vaderl. Gesch. I, 85. Verg. *Arend*, t. a. p. I, 356.

Wumkes.nl

en groote, uit alle oorden en vooral uit de noordelijke gouwen van het Friesche land, aan de Abdij van Bonifacius te Fulda 1).

De evengemelde berichten omtrent de laatste oorlogen der Saksen geven hier licht. Dáár, in het noorden tusschen de monden van de Wezer en de Elbe woedden de opstanden nog steeds voort. Bijna jaarlijks moest Karel met zijne legers derwaarts trekken, om ze te dempen 2). Eerst in 804 gelukte het hem door een geweldigen maatregel, daaraan voor altijd een einde te maken. Uit Wigmodi en de oostelijker streken aan beide zijden van de Elbe verbandde hij niet minder dan 10.000 mannen met hunne vrouwen en kinderen, die hij elders over Gallie en Germanie verspreidde 3).

Maar vóór hij tot dezen uitersten maatregel was overgegaan, zegt zijn geschiedschrijver, had hij herhaaldelijk „de ontrouw gewroken en den trouweloozen een gerechte straf opgelegd" 4).

Welke de straf was, die Karel de Groote steeds op trouwbreuk toepaste, is bekend. Zij bestond in verbeurdverklaring van het vaderlijk erfgoed, of zooals hier schijnt

1) Zie bl. 667 en de aanhalingen ald. van: *Dronke.* Traditiones et Antiquitates Fuldenses, 42—51 en 67; — en:

Schannat. Corpus Tradit. Fuld. 312—316.

V. d. Bergh. Midd. Ned. Geogr., 1e edit. 255. Verg. Tijdp. IV, § 8.

2) *Pertz.* I. Ann. Einhardi, 183—191.

3) *Pertz,* I. Ann. Einhardi 191. Ao. 804, „Imperator .... in Saxoniam „ducto exercitu, omnes qui trans Albiam et in Wihmodi habitabant Saxones „cum mulieribus et infantibus transtulit in Franciam, et pagos transalbianos „Obodritis dedit."

Pertz, II. „Einhardi vita Caroli 447, (Carolus) usque dum, omnibus „qui resistere solebant, profligatis et in suam potestatem redactis, decem „milia hominum ex his qui utrasque ripas Albis fluminis incolebant, cum „uxoribus et parvulis sublatos transtulit, et huc atque illuc per Galliam „et Germaniam multimoda divisione distribuit."

4) De aanhef der laatst voorgaande aanhaling luidt: „Magnanimitas „regis ..... perfidiam ulciscerctur et dignam ab iis exiguit poenam."

Wumkes.nl

te hebben plaats gehad in het verlies van het erfelijk recht op dat goed 1). Die straf zal Karel dus ook hebben toegepast op de herhaaldelijk opgestane Saksen en de onder hen wonende Friezen aan de Noordzee tusschen de Wezer en de Elbe. En voor zooverre deze niet onder de latere verbanning waren begrepen, was die straf op hen blijven kleven. Die straf hief Lodewijk de Vrome eenige jaren later op, en hij smaakte de voldoening, dat hij daardoor die volken meer aan zich verbond, want, zoo vervolgt de berichtgever, „later achtte hij hen altijd het meest aan hem gehecht" 2).

Wij mogen dus met voldoende zekerheid aannemen, dat de straf van het verlies van het erfrecht op het vaderlijk goed alleen die Saksen en Friezen heeft getroffen, die tusschen de monden van de Wezer en de Elbe gevestigd waren en zich aan herhaalden opstand hadden schuldig gemaakt 3).

§ 7.

Vestiging der Christelijke Kerk in Friesland tusschen de Lauwers en de Wezer onder Liudger en Willehad.

De onderwerping der oostelijke Friezen omvatte hunne verplichting om den Christelijken godsdienst aan te nemen. Zij verklaarden zich daartoe genegen, indien hun leeraren werden gezonden, wier taal ze konden verstaan 4). Karel

1) *Waitz*, III, 141, 142 en 265.

2) *Pertz*, II. Vita Hlodowici l.l. 619, „post haec easdem gentes semper „sibi devotissimas habuit."

3) Zoo ook de Bijv. en Aanm. op het 2e deel van Wagenaar, bl. 14—21, aangehaald bij *Arend* I, noot 5, bl. 356 en 357.

4) *Moll*, I, 224, met aanhaling van Anon. in Vita S. Liudgeri, bij Mabillon, Saec. IV, 1e. p. 38: „Si erudiendis eis aliquis daretur, cujus „loquelam intelligere possent."

Ledebur. Munst. Gaue, p. 2, noot 3.

Wumkes.nl

zond hun toen den Fries *Liudger* en den Angelsaks *Willehad*, die beide reeds lang onder de Friezen hadden gepredikt. *Liudger* werd belast met de zorg over de vijf Friesche gouwen Huchmerchi, Hunusgo, Fivelgo, Emisgo, en Federitgo, waarvan de twee laatste het westelijk gedeelte van Oost-Friesland uitmaakten 1). *Willehad* kreeg de zorg over de meer oostelijk gelegen Friesche gouwen, Astergo, Wangerland en Riustringen, waaraan de Saksische gouwen Wigmodi, Laras en Nordende werden toegevoegd 2). Beiden arbeidden er met gunstig gevolg.

Liudger bleef tot omstreeks 793 in oostelijk Friesland. Te Helwerd (*Helewirt*), thans een gehucht in de provincie Groningen, 3) ontmoette hij een Frieschen bard, *Bernlef* genaamd, die de feiten en heldendaden der oude Friesche koningen zoo schoon kon bezingen, maar sedert drie jaren met blindheid was geslagen 4). Misschien bezat Liudger, zooals meermalen de Christenzendelingen, eenige medische kennis, die ze vaak met goed gevolg onder de heidenen aanwendden 5). Het gelukte hem den blinden zanger in in zooverre te genezen, dat deze in het naburig dorp Warfum, (*Werfhem*) zelfs de boomen en huizen met name kon aanwijzen, en te Uskwerd (*Wiscwerd*) waar een bedehuis gesticht was, God dankte voor zijn herstel 6). Bernlef

1) *Pertz*, II. Vita Liudgeri. 410.
Moll, I, 181.
Ledebur, t. a. p. 4 en noot 4.

2) *Pertz*, II. Vita Willehadi, 383.
Veenstra. Vrije Fries XIV, Willehad 181.

3) *Helewirt* wordt te onrechte door Moll I, p. 181 voor Holwerd in Oostergo gehouden, zooals uit de omliggende dorpen blijkt.
Verg. *Westerhoff* in Gesch. en Oudh. van Groningen, deel VI, Oude Geografie, no. 37.

4) *Pertz*, II. Vita Liudgeri, 412, „qui antiquorum actus regumque cer„tamina bene noverat psallendo promere."

5) *Veenstra* t. a. p. 169.

6) *Pertz*, II, t. a. p. 412.

Wumkes.nl

werd vervolgens medewerker van Liudger, leerde van dezen de psalmen zingen en kreeg de bevoegdheid, om kinderen die op het sterfbed lagen, na overtuiging der moeders, door den doop onder de Christenen op te nemen.

Niet altijd echter was Liudgers werkkring ongestoord. Eenmaal althans had hij met ernstig verzet te kampen, waarbij twee hoofden *Unno* en *Eilrad*, als aanvoerders genoemd worden. Kerken werden verbrand en leeraren verjaagd; maar na verloop van een jaar had Liudger er den vrede en de Christelijke kerk hersteld 1).

Na een ruim achtjarig verblijf in deze gouwen had hij er de kerkelijke inrichting geregeld. Hij trok toen naar zuidelijker Saksische oorden, stichtte eene kerk te Zutphen en omstreeks 796 een klooster te *Werden* aan de Roer. En zoozeer stelde de keizer zijn ijver op prijs, dat deze hem omstreeks het jaar 802 verhief tot bisschop van Munster, onder welk bisdom ook de door hem tot het Christendom gebrachte vijf Friesche gouwen werden begrepen. In deze waardigheid stierf hij in 809. Hij werd in zijn klooster *Werden* begraven, van waar zijn lijk later naar *Munster* werd overgebracht 2).

De oostelijker gelegen Friesche en Saksische gouwen, die aan Willehad waren toevertrouwd, waren reeds in 787 met andere tot het bisdom *Bremen* verheven, waarover Willehad tot bisschop was aangesteld. En nadat deze te *Bremen* een schoone kerk had gesticht en ingewijd, stierf hij weinige dagen daarna in het jaar 789 3).

Willehad en Liudger waren de laatste apostelen onder de Friezen 4). Zij hadden de verovering van Karel den

1) *Pertz*, II, t. a. p. 411.
2) *Pertz*, II, t. a. p. 414.
Moll, I, 183—185.
Richth. Untersuchungen, I, 380.
3) *Veenstra.* Vrije Fries XIV, 181—187.
4) *Moll*, I, 185.

Wumkes.nl

Groote bekroond door er de Christelijke kerk te vestigen. En *Alcuinus*, vroeger bisschop van York, maar sedert 781 door koning Karel aan zijn hof getrokken en somtijds zijn metgezel op de tochten naar Saksen, schreef vervolgens in een zijner brieven, niet zonder toevoeging van hoofsche vleitaal: „De oude Saksen en alle Friesche volken zijn „nu, gedrongen door koning Karel, sommigen door ge„schenken, anderen door bedreigingen, tot het geloof van „Christus bekeerd" 1).

1) *Wagenaar*, I, 432, met aanhaling van fragm. Epist. Alcuini apud Du Chesne II, 222.

Moll, I, 155 en 156, met aanhaling van Epist. 3, ed. Migne I, 142.

Wumkes.nl

Vierde Tijdperk.

FRIESLAND DEEL VAN HET FRANKISCH-GERMAANSCH KEIZERRIJK ONDER KAREL DEN GROOTE EN DE LATERE KAROLINGERS TOT AAN HET EINDE VAN DE INVALLEN DER NOORMANNEN, VAN HET JAAR 785 TOT OMSTREEKS 1000.

§ 1.

De Friezen in Karels legers.

Karel de Groote was een buitengewoon groot veldheer. Bijna jaarlijks bracht hij zijne legers in het veld. Altijd noodzaakte hij de bestreden volksstammen tot volledige onderwerping. Achtereenvolgens had hij de oostelijke Friezen en de Saksen in het noorden, de Beijeren in het zuiden van Germanië, de Longobarden en de steden in het noorden van Italië en de Spaansche mark aan zijne landen gehecht. Hij zwaaide toen zijn scepter over Gallië, Spanje tot aan de Ebro, het noorden van Italië en alle volken van Germaanschen oorsprong tusschen de Noordzee, de Eider en de Elbe. En toen hij in het jaar 800 op het Kerstfeest, te Rome in de Sint Pieterskerk, plechtig door Paus Leo tot keizer was gekroond, toen was er een Germaansch-Romaansch keizerrijk tot stand gekomen, dat herinnerde aan den glans en de macht van het vroegere Romeinsche wereldrijk. Het keizerschap was voortaan het middelpunt van de geheele regeering. Eene tot nog toe ongekende centralisatie van bestuur legde aan de onderdanen in alle landen van het groote rijk gelijke staatsplichten op. Ook tot den krijgsdienst. Voortdurend toch waren nieuwe oorlogen noodzakelijk. Herhaaldelijk werden de grenzen door naburige volksstammen ernstig verontrust,

Wumkes.nl

aanvankelijk aan de landzijde, eerst in het noordoosten, daarna in het zuidoosten, en vervolgens ook langs de zeekusten, in het noorden en westen door de Noormannen, in het zuiden door de Saracenen. Herhaalde legertochten werden daartegen vereischt. Ook de Friezen moesten sedert hunne onderwerping daaraan deelnemen. Enkele voorbeelden vinden we daarvan in bijzonderheden opgeteekend, die den Frieschen volksstam tegelijk kenschetsen in zijn bijzondere bedrevenheid op het water, ook in den krijg.

Met wijze staatkunde had Karel ter beveiliging van de grenzen van zijn uitgestrekt gebied reeds bondgenootschappen gesloten met de oostelijke naburen van het veroverde Saksen, zooals met de Obodriten, die in het noorden en met de Sorben of Soraben, die meer zuidelijk tusschen de Elbe en de Oder gevestigd waren. Maar de Obodriten werden voortdurend verontrust door de Wilten of Welataben, een uitgebreiden volksstam, die vroeger reeds tot aan de kusten der Oostzee en thans zelfs tusschen de Elbe en de Eider was doorgedrongen 1). Koning Karel zag zich daarom verplicht om zijne bondgenooten te hulp te komen en de Wilten te tuchtigen. In het jaar 789 trok hij daarom met een leger van Franken en Saksen naar de Elbe, waar zich ook de Obodriten en Soraben bij hem aansloten, terwijl de Friezen bij dezen tocht in de waterrijke oorden hunne diensten te scheep hadden te bewijzen. Waarschijnlijk zijn hier die Friesche volkstammen bedoeld, die, zooals wij reeds meermalen hebben opgemerkt, in het land der Saksen, ter wederzijden van den mond der Elbe waren gevestigd 2), en dáár, evenals de Obodriten, veel nadeel van de invallen der Wilten zullen hebben moeten verduren. Het is toch weinig aannemelijk, dat in dezen strijd tot beveiliging van de grenzen van Saksen, ook de be-

1) Vergl. hier vóór bl. 567.

2) Zie hier vóór bl. 561 en 682—685.

Wumkes.nl

woners van het Friesche land, westwaarts van de Wezer, zullen zijn opgeroepen 1). Ook vervalt bij deze beschouwing de twistvraag, hoe het mogelijk zou zijn geweest, dat de Friezen met eene vloot, waarmede ze de golven der Noordzee zouden hebben getrotseerd en de Elbe zijn binnengeloopen, ook de bochtige Havel, een zijtak der Elbe, zouden hebben kunnen bevaren, om het land der Wilten binnen te dringen 2). Alles schijnt er voor te pleiten, dat hier alleen de Saksische Friezen met hunne talrijke schepen kunnen bedoeld zijn.

Nadat Karel nu aan de Elbe zijn krijgsmacht had vereenigd, liet hij twee bruggen over de rivier slaan, die hij, als ervaren veldheer, ter wederzijden met houten sterkten en aarden wallen liet bevestigen, teneinde na den overtocht in den rug gedekt te zijn. Hier voegden zich nu de Friezen met hunne schepen bij hem, waarmede zij, vermeerderd met eenige Franken, waarschijnlijk als krijgsbevelhebbers, langs de Havel het binnenland indrongen, terwijl Karel zelf met zijn leger landwaarts voortrukte. Deze dubbele krijgstocht toonde Karels schrander beleid. De oorlog was voorspoedig. Karel drong zelfs door tot aan de rivier de Peene in de tegenwoordige provincie Pommeren. De Wilten van twee kanten in het nauw gebracht, konden niet verhinderen, dat hun land te vuur en te zwaard werd verwoest en zagen zich weldra genoodzaakt vrede te

---

1) *Dirks*, Vrije Fries, V. 36, zegt, met aanhaling van de Ann. Einhardi, *Pertz*, I, 175, dat tot den tocht besloten werd mede *op aanraden van de Friezen*. Ware dit juist, het zou een grond te meer zijn voor de hier uitgesproken meening, omdat alleen de bedoelde oostelijke Friezen daarbij belang hadden. Ter aangehaalde plaatse vind ik echter niet de *Friezen* maar de *Saksen* genoemd.

2) Zie over deze strijdvraag *Dirks* t. a. p. 38—42 en het daar vermelde betoog van *L. von Ledebur*, Kritische Beleuchtung einiger Punkte in den Feldzüge Karels d. Gr. gegen die Sachsen und Slaven. 111—117.

Wumkes.nl

sluiten en gijzelaars te stellen 1). In éénen veldtocht waren ze tot onderwerping gebracht. Met behulp ook van de Friezen, waarschijnlijk de noordoostelijke, was de grens beveiligd.

Van grooter gewicht voor de Friezen in het algemeen was, twee jaren later, hunne deelneming aan Karels krijgstochten tegen de vèrafwonende Avaren, in het tegenwoordig Hongarije.

Herhaaldelijk waren vroeger reeds ernstige moeilijkheden gerezen met den hertog van Beijeren, Tassilo, Karels bloedverwant. Wederom was deze tegen hem opgestaan, zelfs met behulp van de Avaren, een woesten volksstam, die Beijeren aan de oostzijde begrensde En nadat Karel den hertog in een klooster had opgesloten en het land, zooals wij reeds zagen, aan zijn rijk had gehecht, keerden thans de Avaren hunne wapenen tegen de Franken en vielen er de grenzen aan. Karel greep opnieuw naar het zwaard. Met indrukwekkende macht zou hij de woeste Avaren tuchtigen. Uit alle deelen van zijn rijk verzamelde hij de beste troepen met veel leeftocht. Ook uit geheel Friesland. Dáár bracht een graaf *Theoderik* of Dirk een legerafdeeling op de been, die in vereeniging met de Ripuarische Franken, zich voegde bij die der Saksen en Thuringen onder den Camerarius *Meginfried*. Beide bevelhebbers voerden in 791 hunne legers, dwars door Boheme, tot aan den Donau. Dáár was ook Karel zelf met zijne Franken en Allemannen verschenen. Hij verdeelde er zijn geheele leger in drie afdeelingen. Een deel der Friezen, als ervaren schippers, werd vereenigd met de Beijeren, om op de schepen, die tevens met levensvoorraad waren

1) *Dirks.* Vrije Fries V, 34 en volg.

Pertz, I. Einhardi Ann. Lauriss. 174 en 175, waar bij de beschrijving van den tocht wordt vermeld: „Frisiones per Habola fluvium, cum quibus Francis, ad eum conjunxerunt.

Verg. *Pertz*, I, Ann. Fuld. 350, en Reginonis Chron. 561.

Wumkes.nl

geladen, de rivier af te zakken. Het overig deel van het Friesch-Saksische leger trok langs den noordelijken oever voorwaarts, terwijl Karel zelf met zijne Franken en Allemannen den zuidelijken oever volgde 1). In deze orde viel de vereenigde krijgsmacht, aan de Inn, — de grens tusschen Beijeren en de Avaren, — het land der laatsten binnen. Dit dubbele leger, met een vloot in het midden, maakte op dezen een overweldigenden indruk. De schrik sloeg hun zoo erg om het hart, dat ze, zelfs zonder hunne sterkten en verschansingen te verdedigen, de vlucht namen. En Karel trok, met zijn zegevierende legers overal het land verwoestende, tot aan de Raab toe door, van waar hij met onmetelijken buit en tallooze gevangenen terugkeerde, waarop ook de Friezen en Saksen, wederom door Boheme, huiswaarts togen 2).

De Avaren waren getuchtigd, maar niet overwonnen. Reeds in 793 zou Karel andermaal een tocht tegen hen ondernemen, om ook in Pannonië door te dringen. Wederom had Graaf Dirk (Theodorik) in Friesland eene legerafdeeling bijeengebracht en tot de oostelijkste gouw Riustringen geleid, om zich vandaar met de Saksen in verbinding te stellen, toen hij daar, bij een nieuwen opstand van de bevolking in de noordelijke Saksische gouwen, onverhoeds door deze werd aangevallen en geheel verslagen. Het bericht van dit feit, in dubbele mate noodlottig, trof den koning zoo

1) *Pertz*, I. Ann. Fuld. 350. „Frisionibus vero et qui cum ipsis de pu „tati sunt, navali evectione per alveum cuntibus, Pannoniam ingressus," cett.

Pertz, I. Ann. Einhardi, 177. „Bajoariis cum commeatibus exercitus, „qui navibus devehebantur, per Danubium secunda aqua descendere jussis."

Pertz, I. Ann. Laurens 176. „Princeps de australi parte Danubio iter pera„gens, Saxones autem cum quibusdam Francis et maxime plurimi Frisio„num de aquilinali parte similiter iter peragentes."

Pertz, I. Reginonis Chron., 561, item.

2) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 177. „Saxones et Frisones cum Theodorico „et Meginfrido per Behaimos, ut jussum erat, regressi sunt. — Ann. Laurens. 176, item.

Wumkes.nl

sterk, dat hij, hoewel het gewicht er van in stilte verkroppende, zegt de geschiedschrijver, zich genoodzaakt zag, om den tocht tegen de Avaren uit te stellen 1). Eerst later werden ze in zes herhaalde tochten grootendeels verdelgd en overigens tot onderwerping gebracht.

Nog eenmaal vinden we vervolgens uitdrukkelijk melding gemaakt van de oproeping der Friezen in Karels legers. Thans was het in het belang van Friesland zelf, tegenover nieuwe vijanden, die van over de zee kwamen opdagen, de Noormannen. En ook daarbij zou van hunne bekwaamheid in de scheepvaart partij worden getrokken. De volgende paragraaf zal van beide doen blijken.

§ 2.

De strijd der Noormannen.

Een nieuwe gevaarlijke vijand doemde telkens uit het noorden op, om met steeds woester kracht de kustlanden te overvallen. Reeds in de voorgaande eeuwen hadden de Noormannen herhaaldelijk de Friesche en Frankische kusten verontrust en geplunderd. Als plotseling opgekomen onweerswolken, vielen ze met hunne lichte doch welbemande schepen de zeegaten binnen, plunderden er de dorpen, vermoordden of roofden mannen, vrouwen en kinderen en keerden niet zelden met grooten buit terug. Zeekoningen heetten hunne aanvoerders, die vaak geen enkele landstreek als hun grondgebied kenden, maar immer met hunne roofbenden op zee zwierven. „Slechts hij" zingen hunne skalden, „is dien eerenaam waardig, die

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 179. „Allatum est, copias quas Theodoricus „comes per Frisios ducebat, in pago Hriustri juxta Wisuram fluvium a „Saxonibus esse interceptas atque deletas. Cujus rei nuntio accepto, magni„tudinem damni dissimulans, iter in Pannoniam intermisit."

Verg. ook over deze tochten: *Dirks*. Vrije Fries V, 43 en volg.

Wumkes.nl

„nimmer aan den haard den drinkbeker ledigt, noch onder „een berookt dak zijn hoofd ter ruste legt." Geen grooter roem kenden deze zeeschuimers, dan „hunne schilden te „verwen met het bloed der vijanden en een gastmaal te „bereiden voor de roofdieren 1)."

Vooral in de laatste jaren der achtste eeuw waren de invallen der Noormannen menigvuldig en staatsgevaarlijk geworden. De onverzadelijke begeerte naar buit, die hen als hun rechtmatig eigendom deed beschouwen, wat ze met hun zwaard konden bereiken ; de roemzuchtige trek naar heldendaden, die door hun godsdienst verheerlijkt werden, en de onverzoenlijke wrok tegen de Franken, die dezen godsdienst vernietigden, waren krachtige prikkels voor hun woest bedrijf 2).

De Friesche kusten met de talrijke zeegaten, als de Eems en de Lauwers, de Middelzee en het Flie, en de monden van den Rijn, de Maas en de Schelde, boden daarvoor ruime gelegenheid.

Vooral de noordelijke kusten lagen het eerst voor hunne aanvallen bloot, De Friesche kronieken geven daarvan in dezen tijd menigvuldige berichten. De bloeiende en volkrijke kustdorpen, vroeger door Liudger als zoodanig geroemd, waren herhaaldelijk der plundering ten prooi. De vrees, reeds toen door Liudger geuit, dat ook zijne geboorteplaats *Warden* een gelijk lot zou ondergaan, werd maar al te zeer bewaarheid 3). Deze plaats, aan den samenloop van Ee en Lauwers gunstig voor scheepvaart en handel gelegen, en na herhaalde verwoesting en herbouwing, meer als *Ezum* en *Esonstad* bekend, lag voor de invallen der

1) *Van Bolhuis.* De Noormannen, 12, 13, 15.

2) *Van Bolhuis*, 46—48.

3) Zie omtrent den vroegeren en lateren naam dezer plaats hier vóór bl. 669 en 670, en *Pertz* II. Vita Liudgeri, 410 en 412, waar zij *Werdina* genoemd wordt, alsmede:

A. J. Andreæ. Vrije Fries XIV, 224—233,

Johan Winkler. Fr. Volksalm. 1897, p. 168—173.

Wumkes.nl

Noren open. Reeds waren er handelsschepen van deze plaats, met graan en hout geladen, door de Noormannen buit gemaakt. De kooplieden van *Ezum* en *Staveren*, dus in hunnen handel bedreigd, rustten schepen uit, om den vijand het binnenvallen in de zeegaten te beletten of hem daaruit te verjagen. Herhaaldelijk slaagden ze daarin, maar de onverwachte invallen waren niet te voorzien. *Ezum* werd plotseling besprongen, geplunderd en grootendeels aan de vlammen opgeofferd. Westerwierum en Dijkshorne ondergingen een gelijk lot. En als de omwonende bevolking, opgeschrikt door den rossen gloed der in vlammen opgaande dorpen, ter hulpe snelden, was veelal de vijand reeds met zijn buit op de wijde wateren 1).

De geloofwaardigheid van deze feiten blijkt eensdeels uit de Frankische oorkonden en anderdeels uit de krachtige maatregelen, die keizer Karel tegen de telkens herhaalde invallen noodig achtte. Hij zag den toestand onheilspellend in. Overal langs de kusten beval hij vaste wachten aan te stellen 2). Geregelde kustseinen werden opgericht, om onmiddelijk het naderen van den vijand heinde en verre bekend te maken 3). Op het eerste bericht moesten alle vrije mannen en zelfs de onderhoorige liten welgewapend ten strijde optrekken. Gestrenge straffen werden tegen nalatigheid bedreigd 4). Zelfs werden bijzondere Frankische

1) *Occo Scarlensis*, kwarto uitg., 57 –71,
Winsemius, fol. 80—83.
Schotanus. Historie, 64.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 456—461.
2) *Pertz*, I, 311, „praesidia posuit in litore maris, ubi necesse fuit.
3) *Idem*, II, 664, et ut perfacile dignosceretur, quo in loco adjutorium praeberi debuit, more maritima signa in locis congruis atque custodiam deputavit.
4) *Pertz. Legum*, I, 98 en II 16. Capit. miss. 802. „De liberis hominibus, qui circa maribus habitant, si nuntius venerit, ut ad succurrendum „debeant venire, et hoc neglexerunt, unusquisque sol 20 componat, medietatem in dominico, medietatem ad populum; si litus fuerit, sol. 15 componat ad populum et fredo dominico in dorso accipiat." Waarbij in deel II, 16, nog gevoegd wordt: „si servus fuerit, sol. 10, ad populum et fredo „dorsum."

Wumkes.nl

Hertogen aangesteld, die in tijden van gevaar boven de Graven met de macht waren bekleed, om de leiding van den strijd in handen te nemen 1). Zoo gevaarlijk zelfs achtte keizer Karel de invallen, dat hij zijne voorschriften nog verscherpte en vermeerderde. Zelfs de slaven werden gelast mede op te komen in den strijd 2). En om het landen der Noormannen te beletten, gelastte hij het bouwen van zeeschepen, om met behulp van de zeevaartkundige Friezen, voegt *Giesebrecht* er in zijn gezaghebbend werk bij, de Noorsche zeekoningen te bestrijden op hun eigen element, waarop de Franken zich minder thuis gevoelden 3). Geheel in overeenstemming hiermede gewagen ook de Friesche kronieken van opvolgende Frankische krijgsoversten, terwijl ze almede berichten, dat Staveren, Bolsward en Dokkum, „met consent van den lande," een aantal schepen uitrustten, waarmede ze op zee de Noren vervolgden, hunne kusten plunderden en, na het doorstaan van een hevigen storm, voor het meerendeel met belang-

1) *Pertz*, I, 565, „duci, qui Frisiam providebat."

De Lex Frisionum, XVII, 2 en 3, stelde deze hertogen onder bijzondere bescherming der wet.

Giesebrecht. Kaiserzeit I, 142.

Occo Scharl, 64 en *Winsemius*, 84 en 87, maken ook uitvoerig melding van opeenvolgende Frankische krijgsoversten.

2) Vergl. *Pertz*, *Legum* I, 98 en II, 16, aan het slot in de op bl. 696, 4 gemelde aanhaling opgenomen.

Pertz, *Legum*, I, 152. Capit. Noviomag. duplex, 808. 8) „De marcha „nostra custodienda terra mariquc; 9) De navibus quae facere jussimus; „10) Ut ea quae constituta sunt, a fidelibus nostris observentur et jussio„nes nostrae impleantur."

3) *Pertz*, II. Script. 452. Einhardi vita Karoli, c. 17. „Molitus est et „classem contra bellum Nordmannorum, aedificatis ad hoc navibus juxta „fluminibus quae et de Gallia et de Germania Septentrionali influunt ocea„num, et ..... per omnes portus et hostia fluminum, quae naves recipi „posse videbantur, stationibus et excubiis depositis, ne hostis exire potuis„set, tale munitione prohibuit."

Vg. *Giesebrecht* t. a. p.

Wumkes.nl

rijken buit terug kwamen 1). Maar weerwraak bleef niet uit. Weldra daagden de Noren met veel geduchter vloot weder op, en plunderden Ezum en Dokkum op verschrikkelijke wijze. Zelfs leidden hunne plundertochten tot veroveringszucht der Noorsche vorsten. De Deensche koning *Godfried* liet in snorkende taal zich uit, dat geheel Friesland en Saksen hem zou behooren en dat hij den grijzen Karel in de keizerstad Aken zou bestrijden 2). Groote maatregelen werden daartoe voorbereid. Van twee kanten zou hij het noorden van Karels land binnen vallen 3). Reeds in 807 trok hij met een aanzienlijk leger in het land der Obodriten, bondgenooten der Franken aan de oostelijke grens van Saksen, om van dien kant die provincie binnen te dringen. Tegelijkertijd beval hij de uitrusting van een geduchte vloot, waarmede zijn zoon *Olaus* de Friesche kusten zou overvallen. Nauwelijks had de keizer, die in den avond van zijn leven de krijgstochten veelal aan zijne zonen overliet, bericht ontvangen van den inval onder de Obodriten, of hij zond zijn zoon Karel met een leger van Franken en Saksen derwaarts, om de grenzen te beschermen 4). Ook de Friezen werden daartoe opgeroepen. Bij capitulare van 807 beval hij: 5) „Van de Friezen willen „wij, dat onze graven en vassallen, die leenen bezitten en

1) *Occo Scharl*, 70.
Winsemius, 80 en 81.

2) *Pertz*, II. Script. Einhardi vita Karoli, 450.
Bolhuis, Noorm. 28.

3) *Giesebrecht*, I, 143.

4) *Pertz*, I. Ann. Einhardi 195.
„ Ann. Fuldens 354.
„ Reginonis Chron. 564.

5) *Pertz, Legum*, I, 149. Capit. Aquense 807. „De Frisionibus volumus, „ut comites et vassali nostri, qui beneficia habere videntur et caballarii „omnes generaliter ad placitum nostrum veniant bene praeparati. Reliqui „vero pauperiores sex septimum praeparare faciant ac condictum placitum „bene praeparati hostiliter veniant.

Wumkes.nl

„alle ruiters wel gewapend ter legerplaats opkomen en dat „van de lageren elke zes man den zevende zullen uitrusten." En in overeenstemming hiermede melden ook de Friesche jaarboeken, dat zich toen de Friezen mede in Karels leger bevonden 1). Reeds had Godfried de Abodriten grootendeels onderworpen, en ook de Wilten aan zijne zijde gebracht, toen hij in 808 bij het voortrukken tot aan de Elbe op Karels machtig leger stuitte. Intusschen was zijn zoon Olaus met zijne vloot op de Friesche kust geland, waarschijnlijk tusschen de Lauwers en de Eems 2). De Friezen, ofschoon toen van vele weerbare mannen ontbloot, trokken onder hunnen Frankischen Hertog, in de Friesche kronieken *'s konings „overste, regeerder* of *stadhouder*" genoemd, tegen hem ten strijde op. In het eerste verwoed gevecht vielen omstreeks 700 mannen, aan wederzijden nagenoeg de helft, waaronder dappere Friesche edelingen. Een tweede veldslag dunde wederom beider gelederen, maar bleef evenceus onbeslist. Toen eischten de Noren vrijen doortocht, onder belofte van niet te zullen plunderen, indien ze voldoende geapproviandeerd werden. Dit werd geweigerd. En nadat de Friezen met versche hulptroepen uit de gouwen tusschen Flie en Lauwers waren versterkt, sloegen ze de Noren op de vlucht, waarbij Olaus werd verwond en gevangen genomen, en omstreeks 170 mannen werden omgebracht. En Godfried, thans van deze zijde van alle hulp verstoken en met zijn eigen benden niet tegen Karels leger bestand, zag zich genoodzaakt terug te trekken, en bevestigde de

1) *F. Sjoerds.* Jaarb. I, 458.
Bolhuis. Noormannen, 30 en 31.
2) *Winsemius*, 84 en 85.
Occo Scharl, 64—67.
F. Sjoerds. Jaarb. I, 459.
Arend, I, 370 en 371.

Wumkes.nl

zuidelijke grens van zijn land door het later beroemde *Danewerk* 1).

Het dreigend gevaar was dus voor het oogenblik geweken, maar de macht der Denen niet gebroken. Reeds het volgend jaar liet Godfried, door tusschenkomst van den *Hertog*, die toen in Friesland het krijgsbestuur in handen had, 2) den keizer tot eene bijeenkomst van afgezanten verzoeken, die evenwel tot niets leidde. Daarop landde hij in 810 weer met een geduchte vloot van 200 schepen op de Friesche kust. Alles werd te vuur en te zwaard verwoest en geplunderd. De Friezen moesten zich zelfs eene schatting van 100 pond zilver getroosten. Karel doorzag al het gevaar, dat op nieuw zijne landen dreigde. Zelf stelde zich de grijze keizer nog eenmaal aan het hoofd van een machtig leger, om tegen Godfrieds benden op te trekken. En reeds was hij den Rijn overgestoken, toen hij bericht ontving, dat de Noren met hunnen buit waren teruggekeerd en dat Godfried door zijn eigen lieden was vermoord 3).

Was alzoo ook thans weder het grondgebied des keizers behouden gebleven, het gevaar van het Noorsch geweld was van jaar tot jaar geklommen. Meer dan ooit was de noodzakelijkheid gebleken van de strenge militaire maatregelen omtrent de kustwachten en seinvuren en de verplichting van alle weerbare mannen zonder onderscheid, om op het eerste bericht onder hunnen krijgsoverste ten strijde op te trekken. Te allen tijde moesten ze daartoe

---

1) *Pertz*, I. Ann. Einhardi, 185.
Giesebrecht, Kaiserzeit. 143.
Bolhuis, t. a.p., 31.
2) *Pertz*, I. Reginonis Chron. 565. „Duci qui Fresiam providebat."
3) *Pertz*, I. Ann. Einhardi 197.
Idem. Ann. Fuld. 354.
Bolhuis, t. a. p. 33—36.

Wumkes.nl

gereed zijn 1). En het onmiddelijk gevolg daarvan was, dat de Friezen destijds ontslagen waren van de verplichting, om buiten hunne landpalen in Karels legers te dienen. De geleerde Duitsche geschiedschrijver Giesebrecht, vermeldt dit in zijn gezaghebbend werk over den keizertijd beslist als een geschiedkundig feit 2).

Dit leidt tot eene opmerking omtrent eene belangrijke staatsrechtelijke bepaling in het volgende Friesche volksrecht.

De oude Friesche wetten verklaren als een recht van keizer Karel verkregen: „Dat de Friezen niet verder „ter heirvaart behoefden te trekken dan oostwaarts tot „de Wezer en westwaarts tot het Flie en zuidwaarts „niet verder dan uit met de ebbe en terug met den vloed, „opdat zij de kust zouden verdedigen, des daags en des „nachts, tegen den Noorschen koning en tegen den wilden „zeeroover, met zwaard en met schild, met spade en vork „en met de spits van de speer" 3).

De juistheid van deze dichterlijk getinte bepaling is meermalen bestreden, op grond zoowel van de herhaalde krijgstochten der Friezen in Karels legers, zelfs verre buiten de grenzen, als van het reeds vermelde capitulare van 807 4).

---

1) *Pertz*, Legum, I, 151. Cap. Noviomag, duplex, 808. „De marcha ad „providendum, unus quisque paratus sit, illuc festinanter veniro, quando- „cumque necessitas fuit."

Waitz IV, 484 en 485, met aanhaling van: Edict. Pist. 864, c. 27 p. 494, „ad defensionem patriae, omnes sine excusatione veniant." Ingelh. „807, c. 4, p. 151. „De placito condicto ad marcum necesse est, ut omni- „modis ex omni parte, sicut ordinatum fuerit, unusquisque conveniat."

Pertz, *Legum*, I, 98, II, 16. Capit. miss. 802; Zie hier vóór bl. 696, noot 4, met de zware straffen op nalatigheid.

2) *Giesebrecht*, t. a. p. 142.

3) *V. Richth.*, Rechtsqu., 17—19 en 441.

4) *Dr. Prinz*, Jahrb. für Bild. Kunst und Vaterl. Altherth. zu Emden. Band V, 2e Heft, 14.

Verg. ook *Wierdsma*, O. F. W. 116, 117 in § 5 en p. 136, § 10.

Wumkes.nl

De vermelde deelnemingen der Friezen in Karels legers waren echter, zooals is gebleken, aan de gevaarlijke invallen der Noormannen voorafgegaan 1) en het capitulare van 807 strekte juist tot oproeping der Friezen tegen de Noormannen. Deze gronden kunnen dus aan de juistheid der aangehaalde bepaling geen afbreuk doen. En Giesebrechts stellige verklaring is zoozeer het noodwendig gevolg van de bijzondere en strenge militaire maatregelen, dat de juistheid er van moet worden erkend. De bepaling van het Friesche volksrecht schijnt dus werkelijk in zooverre op historischen grondslag te rusten, dat zij, al is zij niet toegekend als een bijzonder voorrecht, waarmede de legende haar heeft omkleed, door en tijdens de gedurige en gevaarvolle invallen der Noormannen noodzakelijk was geworden 2).

En keizer Karel had zijne ernstige maatregelen niet te vergeefs voorgeschreven. Spoediger dan men had kunnen verwachten, zou het blijken, dat de verdediging tegen de Noormannen aan de Friezen zelven werd overgelaten.

§ 3.

Vervolg van den strijd tegen de Noormannen. Friesland onder de Lotharingsche- en Duitsche Vorstenhuizen.

Karel de Groote was in 814 gestorven.

Zijne verschijning op het wereldtooneel in de middeleeuwen was gelijk geweest aan het schijnsel van een hel schitterende planeet aan den donkeren hemel. Zoolang hij regeerde, was alles door zijn licht bestraald. Door zijne albeheerschende wilskracht werden orde en veiligheid meer dan ooit gehandhaafd; maar met zijn verdwijnen keerden allengs wanbestuur en barbaarschheid terug.

1) Zie bl. 690—694.

2) Ook *Schotanus*, Hist. 79, zegt, dat ten gevolge van de invallen der Noormannen, de Friezen niet buitenlands ten oorlog mochten worden gevoerd.

Wumkes.nl

Zijn zoon en opvolger *Lodewijk de Vrome*, ontwikkelde niet meer de energie zijns vaders. Nauwelijks drie jaren aan het bewind, was er reeds oneenigheid ontstaan tusschen hem en zijne zonen. Hij gaf toen aan *Lotharius*, als den oudste, aandeel in de rijksregeering en aan *Pepijn* en *Lodewijk* elk een bijzonder gebied. En toen hem in zijn tweede huwelijk met de schoone en listige *Judith* nog een zoon was geboren, met den naam van *Karel*, wien ook een deel van het rijksgebied werd toegekend, toen woedden weldra heftige broeder- en burgeroorlogen, waarin elk der partijen een aanhang vond onder de bisschoppen en grooten des rijks. De keizer zelf werd eerst eene wijle in een klooster opgesloten; later zelfs door de bisschoppen afgezet en door Lotharius gevangen gehouden. En al werd hij daarna ook weer in zijne waardigheid hersteld, toch was de glans van het keizerrijk reeds geheel getaand en alle kracht der regeering gebroken 1).

Friesland ondervond daarvan alle nadeelen.

De Noormannen lieten niet na van dien toestand partij te trekken. Hunne rooftochten in geheel het Friesche land namen voortdurend in stoutheid toe. Lodewijk hield in den aanvang nog wel zijn zwakke hand aan de instelling der kustwachten, maar na daartoe bevel te hebben gegeven, zoo lezen we, ging hij jagen in het Ardennerwoud of maakte hij een tocht naar Rome 2). Een andermaal bestrafte hij nog de kustwacht in Zeeland, wegens plichtverzuim 3). Maar overigens is zelfs van de krachtige maatregelen zijns vaders, door de aanstelling van *Hertogen* in Friesland, om de plunderende Noren te bestrijden, noch in inheemsche, noch in uitheemsche oorkonden, eenig spoor

1) *Wirth*, Gesch. der Deutschen, I, 547—566. *Giesebrecht*, t. a. p. 147.
2) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 429 en 430.
3) *Pertz*, I, t. a. p. 430 en 431.

Wumkes.nl

te vinden. Integendeel sloot hij reeds nadeelige verdragen met de Doensche vorsten. Op hunne enkele belofte om Christen te worden, gaf hij hun zelfs aanzienlijke gedeelten van zijn rijk in leen. Zoo ontving *Heriold* reeds in 826 de oostelijkste Friesche gouw Riustringen 1). Diens bloedverwant *Roruk* kreeg leenen in Kennemerland en beide gezamenlijk zelfs de rijke koopstad Dorestad 2). De krachtig regeerende hand van het vroeger machtige rijk was geheel verslapt.

Niet beter ging het na Lodewijks dood in 840. Onmiddellijk ontvlamde weer de binnenlandsche oorlog, die drie jaren duurde. In 843 kwam het echter te *Verdun* tot een verdrag tusschen Lodewijks zonen. Het groote rijk werd tusschen hen verdeeld. Karel verkreeg het westelijk deel of *Frankrijk*, Lodewijk, de Duitscher bijgenaamd, het oostelijk deel of *Duitschland*, en Lotharius de breede strook van landen, van de Noordzee tot de Middellandsche zee, tusschen de westelijke en oostelijke deelen gelegen. De juiste grenzen van ieders rijk zijn onzeker. Maar uit het feit, dat bij de volgende verdeeling van het gebied van Lotharius, na diens dood, geheel Friesland (*tota Frisia*) aan zijn zoon Lotharius II overging, volgt, dat ook reeds bij de verdeeling te *Verdun*, geheel Friesland onder het gebied van Lotharius I was gekomen 3). Dit rijk werd

1) *Pertz*, I, Ann. Einhardi, 214.
Bolhuis, t. a. p. 95.
2) *Pertz*, I, Ann. Fuld., 366, junctis 396 en 397.
Pertz, II, Vita Hludowici, 597.
Idem, Vita Anskarii. 694—699.
Bolhuis, t. a. p. 70.
3) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 449.
Idem, Ann. Fuld, 363.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch., IV, 591 en V, 11.
Giesebrecht, t. a. p. I. 135.
Wynne, Handb. der Algem. Gesch. II. 34.
Lintelo de Geer, N. Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg., Nieuwe Reeks, IV, 1878, p. 612 en noot 5 op p. 613 en 614, neemt echter met de oudere Ned. Gesch. schrijvers aan, dat geheel het noordelijk Friesland toen, tot aan den Rijn bij Katwijk, bij Duitschland is gevoegd, doch acht dit onzeker.

Wumkes.nl

naar de namen dier vorsten *Lotharingen* genaamd. En tot dit rijk bleef Friesland behooren, totdat Lotharius II in 869 zonder wettige mannelijke erfgenamen was overleden. Bij de verdeeling van Lotharingen in 870 te *Meersen*, werd het Friesche land gesplitst. Twee deelen er van, de noordelijke, waaronder het Friesche stamland, kwamen toen aan Duitschland, waartoe ze vervolgens bleven behooren, en het zuidelijk gedeelte, (*ultima pars*) kwam een tijdlang bij Frankrijk 1).

Friesland maakte dus van 843 tot 870 deel uit van Lotharingen. En de Lotharingsche vorsten bekommerden zich niet om de kustverdediging der uiterste noordelijke landen 2). De Noorsche roofbenden deden toen herhaaldelijk hunne plundering gelden. Zoowel de Friesche als vooral ook de uitheemsche jaarboeken zijn in dezen tijd weer vol van de berichten hunner invallen. In 846, zoo lezen we dáár onder vele andere, hadden ze weer *„volgens hunne „gewoonte in Oostergo en Westergo"* op vreeselijke wijze gewoed. Bijna geheel Friesland hadden ze toen geplunderd 3). In 850 was *Roruk*, neef van den Noorschen koning *Orik*, met een leger in deze landen gevallen, en koning Lotharius, hem niet kunnende verdrijven, had hem zelfs begiftigd met Duurstede en andere graafschappen. In 851 en 852 volgden nieuwe invallen; in het laatstgenoemde jaar zelfs met 252 schepen. De Noren hieven toen een brandschatting zoo hoog als ze maar wilden 4). De Lotharingsche vorsten lieten de Friezen aan hun lot over.

1) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 488—490.
Waitz, t. a. p. V, 16 en 17.

2) *Arend*, Alg. Gesch. des Vaderl. I, 401 en volg.

3) *Pertz*, II, Ann. Xantenses, 228. „*Consueto* Normanni Ostraciam et „Westraciam vastaverunt."
Pertz, 1, Ann. Fuld, 364,
Arend, t. a p. I, 403.

4) *Pertz*, I, Ann. Bertin, 436, 445, 446 en 448.

Wumkes.nl

Zelfs zoo zwak toonden ze zich tegenover de Noorsche geweldenaars, dat *Roruk*, die wegens verraad tegen Lotharius gevangen was genomen doch ontsnapt, en vervolgens gedurende vele jaren het zeerooversbedrijf had nitgeoefend, en als zoodanig den Rijn was opgevaren en Duurstede weer had veroverd, toch door Lotharius weer in trouw werd aangenomen, omdat hij geen kans zag hem te weerstaan. Roruk behield niet alleen Duurstede, maar verkreeg toen zelfs het grootste gedeelte van het Friesche land, waaronder wij Kennemerland (*Kinhem*) met name genoemd vinden 1).

De zwakke Lotharingsche vorsten trachtten, meer nog dan Lodewijk de Vrome, herhaaldelijk de plunderende Noren te bevredigen, door hun aanzienlijke landstreken in leen af te staan. Van de aanstelling van *Hertogen* in Friesland, om tegen den vijand, evenals onder den grooten Karel, geheel het krijgsbestuur in handen te nemen, was al evenmin sprake meer. De Friezen waren verplicht, om op eigen gezag en met eigen kracht zich tegen de gedurige invallen te verdedigen. Volgens hunne kronieken benoemden ze daartoe zelve hunne aanvoerders 2). En eene uitvoerige beschrijving van een belangrijk wapenfeit, in verschillende uitheemsche oorkonden voorkomende, bevestigt dit 3).

In 875 was de Noorman Rudolf, van koninklijken bloede,

---

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. 366 en 396.
Idem, Ann. Bertin, 445—449.
Arend, t. a. p. 1, 404.

2) *Occo Scharl*, 64. 65, 72, 75, 77 en 78.

3) *Pertz*. I, Ann. Fuld, 386 en 387, waar dit feit uitvoerig wordt beschreven als voorgevallen in het graafschap van *Albdag*.
Pertz, II, Ann. Xantenses, 235, volgens welke dit graafschap *Ostrachia* was.
Vergel. ook:
Pertz, I. Ann. Bertin, 496.
Occo Scharl, 78.
Schotanus, Hist. 69.
Bolhuis, 122 en 123.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 69, die echter zonder grond aanneemt, dat graaf *Albdag* de Friezen in den krijg zou hebben aangevoerd.

Wumkes.nl

met een geduchte vloot in Oostergo gevallen, waar graaf *Albdag* toen van wege den Duitschen koning Lodewijk het bestuur uitoefende. De Noorman eischte een zware schatting, maar de Friezen antwoordden, dat ze aan niemand schatting schuldig waren, dan aan hunnen koning Lodewijk. Die fiere taal ontstak den Noorman zoozeer in woede, dat hij zwoer, alle mannen te zullen ombrengen, en de vrouwen en kinderen, met have en goed, gevangen met zich voeren. Maar de Friezen — zegt het bericht van Fulda, — riepen den Heer aan, die hen reeds zoo dikwijls (*saepius*) van den vijand bevrijd had. Krachtig gewapend boden ze een dapperen tegenstand. Rudolf sneuvelde met 500 (volgens andere berichten met 800) der zijnen. De overigen, van den terugtocht naar hunne schepen afgesneden, wierpen zich in een gebouw, waarin ze zich verdedigden. Toen kwam het tot een verdrag. Op aanraden van den *bevelhebber, die de Friezen in den strijd aanvoerde*, en, volgens het Fuldasche bericht, zelf een Noorman van afkomst zou zijn geweest, maar reeds lang onder de Friezen had gewoond en den Christelijken godsdienst had aangenomen, werd aan den vijand, tegen afstand van den rijken buit, dien hij reeds in zijne schepen verzameld had, en op den eed, dat hij nimmer weer in Lodewijks landen zou vallen, vrije aftocht toegestaan.

Dit bericht is merkwaardig. Het zegt niet alleen, dat de Friezen reeds meermalen de Noormannen hadden verslagen of terug gejaagd: het leert tevens, dat toen noch een Hertog, noch de Graaf aan het hoofd der Friesche krijgers stond, maar dat zij toen door een eigen krijgsoverste werden aangevoerd.

De Friesche kronieken noemen in dezen tijd den edeling *Hessel Hermana* van Minnertsga, als met het algemeen krijgsbestuur belast, en melden vóór en na hem verschillende edelingen, die achtereenvolgens met gelijke macht

Wumkes.nl

bekleed waren. Zij betitelen deze buitengewone machthebbenden met den Latijnschen naam van *Potestates*. In de paragraaf over het krijgsbestuur in Friesland, zullen wij de juistheid daarvan trachten te onderzoeken 1).

Van nu af aan schijnt het reeds zoo vaak uitgeplunderde noordelijk Friesland, gedurende langen tijd van de verwoestende invallen verschoond te zijn gebleven. Maar het zuiden des lands zuchtte nog immer onder het Noorsch geweld. Utrecht werd voortdurend bezet gehouden. Daar heerschte het Noorsche heidendom in de grijze Bisschopstad. De Christenkerkvoogden waren genoodzaakt hunnen zetel te verplaatsen naar Deventer 2). En de vroeger zoo bloeiende koopstad Duurstede ging, na de herhaalde verwoestingen, omstreeks dezen tijd nagenoeg geheel te niet 3).

De rijke kooplieden, vooral naar het schijnt uit dit gedeelte van het toenmalig Friesland, hadden zich hooger op langs den Rijn in de voornaamste Duitsche handelsplaatsen gevestigd. Maar ook de Noormannen trokken steeds dieper de Fransche en Duitsche landen in, om er òf belangijke streken voor altijd in bezit te nemen, òf na plundering en brandschatting, met grooten buit terug te keeren. Vooral op de Friesche handelskoloniën was hunne onbegrensde roofzucht gericht. In 880 waren ze den Rijn opgevaren, dorpen en kloosters langs de boorden plunderende en verwoestende, totdat ze de kroon op hun vernielingswerk zetten, door de bloeiende handelsplaats *Birthen*, niet verre van Bingen, tusschen Xanten en Rheinberg, dat grootendeels door Friesche kooplieden bewoond werd, na geheele plundering aan de vlammen op te offeren. Met

1) Zie § 5 hierna volgende.

2) *Asch van Wijck*, Handelsverkeer van Utrecht, II, 181. *Arend*, Alg. Gesch. d. Vaderl. II, 6, 31 en 32.

3) *Arend*, I, 433.

Wumkes.nl

grooten buit teruggekeerd overwinterden ze te Nijmegen, waar ze zich in den keizerlijken burg van Karel den Groote achter grachten en wallen versterkten. Koning Lodewijk zag geen kans hen met geweld te verdrijven; hij beloofde hun vrijen aftocht, en de Noren verbrandden het kasteel 1). Weinige jaren later kwamen ze zelfs tot Maintz, waar almede de voornaamste wijken, die door Friesche kooplieden waren ingenomen, na verschrikkelijke plundering aan de vlammen ten prooi werden gegeven 2).

Intusschen had een gewichtig feit plaats gehad, dat voor een groot deel van Friesland rampzalige gevolgen na zich sleepte. In 881 waren de Noormannen met groote macht, onder hunne aanvoerders *Godfried* en *Siegfried*, deze landen binnen gevallen. Na de Zeeuwsche eilanden te hebben geplunderd, zetten ze hunne verwoestende rooftochten voort tot Maastricht, Luik, Aken, Keulen en Trier. Karel de Dikke was toen keizer van Duitschland. Na overleg met de rijksgrooten, te Worms, trok hij met een aanzienlijk leger, uit alle deelen van het land samengesteld, tegen den vijand op. Friezen en Saksen namen mede aan dezen tocht tegen de Noormannen deel 3). De krijgsoversten brandden van verlangen naar een beslissenden slag. Maar vóór het daartoe kwam, ontzonk den loggen Karel de moed. Godfried beloofde Christen te worden. Dit was den keizer voldoende. Hij sloot in 882 een smaadvollen vrede met hem. Siegfried kreeg vrijen aftocht met een onmetelijken schat van goud en zilver. En Godfried werd begiftigd met de landen, die de Noorman Roruk vroeger hier te lande had bezeten. Tevens werd hem de prinses Gisela, dochter

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 394.
Idem, Regin. Chron. 592.
2) *Pertz* I, Ann. Fuld, 403.
3) *Pertz*, I, Regin. Chron. 592.

Wumkes.nl

van den overleden koning Lotharius tot vrouw gegeven, met eene gift van 2400 pond goud en zilver, die de keizer uit de rijke kassen der geestelijken lichtte 1).

De uitgestrektheid van grondgebied, die Godfried toen hier te lande onder zijne heerschappij verkreeg, is niet geheel zeker. Roruk had, gelijk wij vroeger zagen, behalve Duurstede, ook andere graafschappen in zijn bezit gehad en later nog een groot gedeelte van het Friesche land verkregen, waaronder Kennemerland (*Kinhem*) met name wordt genoemd 2). Het gebied van Godfried moet dus eene aanzienlijke uitgestrektheid hebben gehad. Zeker omvatte het grootendeels geheel het noordwestelijk Friesland. En naar de algemeene bewoordingen, waarmede we zijn land en zijn gezag uitgedrukt vinden, als de Friesche heerschappij (*regnum Frisionum*), Friesland (*Frisiam*), en het koninklijk gezag over de provincie Friesland (*munere regis Frisia provincia*) 3), schijnt zijn gebied zich over nagenoeg geheel Friesland, ook oostwaarts van het Flie, te hebben uitgestrekt, en althans het Friesche stamland mede te hebben omvat. Dit is te meer aannemelijk, omdat de verschrikkelijke verdrukking van Godfried, zoowel ten oosten als ten westen van het Flie, nog lang daarna in huiveringwekkende herinnering is gebleven. Godfried, niet te vreden met zijne koninklijke inkomsten, plunderde de rijke schatten der kerk, die de geestelijkheid uit voorzorg verborgen had gehouden, en beval om ieder, die zich hiertegen met geweld

---

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 395—397.
Idem, Ann. Bertin, 514.
Idem, Ann. Vedastini, 520.
Idem, Regin. Chron, 593.

2) Zie bl. 704 en 706.

3) *Pertz*, I, Ann. Bert., 514.
Idem, Ann. Vedast., 520.
Idem, Regin. Chron. 593.

Wumkes.nl

verzette, in een houten halsjuk te slaan (*jugulare*) of de oogen uit te steken 1). De legende heeft aan deze straf-oefeningen, die waarschijnlijk alleen de trouwe wachters van de geestelijke gestichten zullen hebben getroffen, eene uitbreiding gegeven, als ware ze op het geheele volk toegepast. De Hollandsche kroniekdichter vermeldt, dat de Friezen zoozeer hunne vrijheid hadden verloren, „dat si „strop droegen om den hals" 2). En ook oostwaarts van het Flie vinden we in de legenden en de toevoegselen aan de oude Friesche wetten der eerstvolgende eeuwen vermeld, dat de Friezen, na weer aan de „grimma herna" te zijn ontkomen, ontslagen werden van de *eiken banden* en hunnen *vrijen hals* terug kregen 3).

De verdrukking was echter niet van langen duur. Godfried werd den keizer ontrouw.

Hugo, natuurlijke zoon van koning Lotharius en als zoodanig schoonbroeder van Godfried, die met zijne zuster Gisela getrouwd was, hield steeds een begeerig oog gevestigd op Lotharingen, het rijk zijns vaders. En nu Karel de Dikke, log van lichaam en traag van geest, intusschen keizer was geworden van het geheele Frankisch-Germaansche rijk, trachtte Hugo zijn schoonbroeder over te halen om den zwakken keizer te beoorlogen en het groote rijk onder hen beiden te verdeelen. Godfried zocht daarop naar een voorwendsel. Hij zond twee zijner Friesche graven *Gerolf* en *Gardorf* naar den keizer, om van dezen voor hem een gebied aan den Rijn in de omstreken van Andernach te vragen, waar overvloed van wijn was, terwijl zijn eigen land daarvan was verstoken. Ware hem dit verzoek toegestaan, dan had

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 896 en 897.

2) *Melis Stoke*, I, vs. 246.

3) *V. Richth.*, Rechtsquellen, p. XXIV, 10, 11, 440 en 539.
In die legenden wordt echter deze bevrijding, als gewoonlijk aan keizer Karel den Groote toegeschreven.

Wumkes.nl

hij vasten voet in het midden van het rijk gehad, en ware het hem geweigerd, dan zou hij zich gerechtigd geacht hebben, openlijk tegen den keizer op te staan. Maar de keizer, door zijne raadgevers omtrent dit sluwe plan ingelicht, ontweek een beslissend antwoord, en wist door eene list van Gerolf *(astu Gerolfi)* zich van hem te ontslaan. Godfried werd in eene samenkomst met een graaf Eberhard, dien hij gewelddadig uit zijne bezittingen had verdreven, na wederzijdsche heftige verwijtingen, door dezen om het leven gebracht 1). Dit geschiedde in 885. Na eene vreeselijke onderdrukking van omstreeks drie jaren, ademde Friesland voor het grootste deel weer vrij.

Alleen Utrecht bleef nog langen tijd door de Noormannen bezet. Eerst omstreeks 937 gelukte het den bisschop Balderik de stad aan hunne macht te ontwringen 2).

Nog eenmaal, tegen het einde der 10e eeuw, had het noordelijk gedeelte van Friesland weer vreeselijk van de Noormanen te lijden.

Keizer Otto I had den Deenschen koning genoodzaakt, den Christelijken godsdienst in zijn land in te voeren. Deze, zelf reeds Christen geworden, deed zijne belofte zooveel mogelijk gestand. Maar den Denen viel dit ondragelijk. Velen verlieten weer het land en hernamen hun oud bedrijf. Geheele zwermen landden weer van tijd tot tijd op de Friesche kust 3). Verschillende kustplaatsen werden toen verwoest. Ook de rijke koopstad Staveren aan het Flie, 4) werd in 991 op vreeselijke wijze geplunderd.

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld, 402.
Idem, Regin. Chron. 595.
Idem, Ann. Vedastini, 522.
Verg. *Verwijs*, Abdij van Corvey, 33 en noot 74.
Lintelo de Geer, t. a. p., 617.

2) *Arend*, t. a. p., II' 6, 31 en 32, met de daar aangehaalde geschiedbronnen.

3) *Arend*, II, 48.

4) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. „Piratae enim Staverun depredando vasta„verunt aliaque in litore loca perdiderunt."

Wumkes.nl

In die jaren van nieuwen strijd schijnen sommige edelingen van de noordelijke kusten, door hunne dapperheid te hebben uitgemunt. Op grond van bijzondere aanteekeningen melden latere kronieken, dat in het jaar 1391, te Britsum, nabij de grondslagen van een ouden burg aan den mond der Middelzee, een viertal grafsteenen zijn opgedolven, waarvan de Latijnsche inschriften getuigden, dat de gebroeders *Britso*, *Ilsta*, *Jiltso* en *Hotsa* van het heldhaftig geslacht *Joulsma*, tegen het einde der 10e eeuw de Noormannen met groote kracht hadden bestreden. De laatste had de havenplaats Utgong, die reeds herhaaldelijk aan plundering had blootgestaan, in 992 onder zijne bijzondere bescherming genomen 1).

Sedert dien tijd vinden we geene berichten meer van ernstige invallen der Noormannen in Friesland. Maar het eerbiedwaardig oude Friesche volksrecht der volgende eeuw, waarvan sommige bepalingen tot hoogere oudheid opklimmen, herinnert nog aan den afschuwelijken menschenroof, die dikwijls met de plundering gepaard ging. Het recht moest met de daardoor ontstane toestanden rekening houden.

Verschillende bepalingen zijn daaraan ontleend.

Mocht b. v. eene moeder het erf van haar minderjarig kind niet verkoopen, als uitzondering daarop vinden we vermeld: „Indien een kind in zijne jeugd gevangen is „genomen en noordwaarts weggevoerd over de zee of zuid„waarts over de bergen, dan mag de moeder het erf haars „kinds verpanden of verkoopen, om het kind te lossen en „zijn leven te bewaren."

„Wanneer een Noorman iemand neemt en tegen wil en „dank bindt en uit het land voert, en deze terugkomt in „zijn land, en zijn eigendom en erf en zijns ouders hof en

1) *Winsemius*, fol. 178.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 154 en 155.

Wumkes.nl

„heem herkent, dan mag hij vrij weer op dat goed trekken, „zonder boete aan het volk en zonder bevel van den rechter."

„En wanneer de Noorman een gevangen man weer mee- „neemt in dit land en deze daar een dorp aanvalt, een „huis verbrandt, een man doodt, eene vrouw verkracht, of „eenige andere euveldaad verricht, en daarna vlucht of „verlost wordt en weder tot de zijnen komt, en wegens „zijne daden wordt aangeklaagd, dan bekenne hij vrijelijk dat „het alzoo is, want daarmede heeft hij noch des schouten „ban, noch des rechters bevel, noch des konings vrede, „noch de volkswetten overtreden, omdat hij handelde zoo- „als zijn heer hem gebood, terwijl hij diens slaaf was" 1).

Waar dergelijke bepalingen noodig werden geacht, getuigen ze krachtiger dan vele verhalen, hoe menigvuldig zelfs de afschuwelijke menschenroof met de plundering en verwoesting der Noormannen gepaard ging.

§ 4.

Inwendig Bestuur.

Karel de Groote was niet alleen een buitengewoon groot veldheer geweest, ook als staatsman was hij verre verheven boven alle vorsten van zijn tijd en van eeuwen daarna. Met scherpen blik had hij de nog heerschende barbaarschheid der volken van zijn machtig rijk doorzien, en hij gevoelde zich geroepen die te bestrijden en overal orde en recht te vestigen. Met schranderen geest beraamde hij daartoe de middelen, en met krachtige hand voerde hij ze in. Éénheid van bestuur in al zijne landen, ongekende centralisatie van macht, onderworpen aan zijn albeheerschenden wil, en de beschavingwekkende geest van het

1) *V. Rkchth.*, Rechtsqu. 44—47, 48 en 49, 70 en 71. *Wierdsma.* O. F. W., 151, 153 en 175.

Wumkes.nl

Christendom: ziedaar in het kort de ideale schepping van zijn grooten geest.

De eenheid van bestuur en centralisatie van macht, duldde geene zelfstandige regeering van eigen vorsten over eenig deel van het groote rijk. Vroegere koningen en hertogen verloren hunne macht 1).

Karel verdeelde zijn rijk zooveel mogelijk naar de natuurlijke of historische grenzen, in gouwen (*pagi*), en stelde over ieder daarvan een graaf aan, om er als zijn ambtenaar, naar zijne inzichten en bevelen, het bestuur uit te oefenen 2). De zorg voor den geregelden krijgsdienst, voor recht en rechtspraak, voor 's keizers goederen en inkomsten, voor de belangen der kerk en van weduwen en weezen, was in hoofdzaak den graven opgedragen. Ten aanzien van den krijgsdienst werd echter in de grensgouwen van zijn onmetelijk rijk veelal eene bijzondere regeling gemaakt, waarop wij zullen terugkomen. Om de graven te meer aan zich te verbinden, beleende hij hen veelal met aanzienlijke onroerende goederen, die hij overal in zijn rijk, deels vooral door toeeigening van onbeheerde gronden, deels door verbeurdverklaring van de bezittingen van trouweloozen, als domein bezat. Die ter leen verstrekte goederen waren beneficiën, waarvoor de ambtenaren, vooral in den krijg, als zijne dienstmannen, *vassallen*, verplicht waren op te komen. En teneinde er voor te waken, dat het binnenlandsch bestuur steeds naar zijne inzichten werd uitgeoefend, zond hij herhaaldelijk bekwame mannen, als zijne zendboden, of koningsboden, (*missi dominici*), om op

1) *Waitz*, Deutsche Verfass. Gesch. III, 309, 319.

2) *Waitz*, t. a. p. III, 313, met aanhaling van Monach. Singall I c. 13, p. 736: „Providentissimus Karolus nulli comitum, nisi his, qui in con„finio vel termino constituti erant, plus quam unum comitatum aliquando „concessit."

Wumkes.nl

het bestuur en de rechtspleging toe te zien, of daarvan zelven tijdelijk de regeling op zich te nemen 1).

Volgens deze grondbeginselen werd ook het bestuur hier te lande ingericht.

Herhaaldelijk vinden we van Friesche graven melding gemaakt. Reeds in 791 werden de Friezen bij den krijgstocht in Karels leger tegen de Avaren, aangevoerd door hunnen graaf *Dirk (Theoderik)*, waarschijnlijk van westelijk Friesland. Bij den krijg tegen de Noormannen beval Karel bij het gemelde capitulare van 807 onder meer: „Van de Friezen willen wij dat de graven welgewapend „ter strijdplaats opkomen" 2). En bepaaldelijk in het Friesche stamland leeren we de oude gouwen Oostergo en Westergo als graafschappen met daarin voorkomende graven kennen. De lijst der schenkingen van de Friezen aan de abdij van Bonifacius te Fulda, welke op goede gronden geacht worden in het laatst der achtste eeuw, en alzoo tijdens Karels regeering te zijn geschied, meldt niet alleen de dorpen en de gouwen (*pagi*), waarin de geschonken landerijen lagen, maar ook enkele graven, als de schenkers. Volgens die lijst schonk graaf *Gerhard* landerijen te Hieslum in Westergo, (*in pago Westeriche in loco Hasalon of Heselun);* graaf *Reginbert* onder andere een deel van zijne erfenis, waartoe verschillende gronden in Westergo behoorden, en graaf *Diterik* of *Deodred*, (als *Ditericus* en *Deodredus* vermeld), aanzienlijke goederen onder Ferwerd of Feerwerd en andere plaatsen, waarschijnlijk in de Groninger of Oost-Friesche gouwen gelegen 3). Daar

1) *Waitz*, t. a. p. 309—403; VII, 1—5.

2) *Pertz*, Legum I, 149. Capitulare Aquense, ao. 807: De Frisionibus volumus, ut *comites* et vassalli nostri, qui beneficia habere videntur, „et caballarii omnes generaliter ad placitum nostrum veniant bene prae„parati. Reliqui vero pauperiores sex septimum praeparare faciunt et sic „ad condictum placitum bene praeparati hostiliter veniant."

3) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldenses, 42—51; nos. 62, 100, 101, 103, 123. *Schannat*, Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Aardrijksk., 1e uitgave, 255.

Wumkes.nl

graaf *Gerhard* enkel goederen in Westergo schonk, is het zeer waarschijnlijk, dat hij dáár als graaf gevestigd geweest is. Omtrent de graven *Reginbert* en *Diterik*, wier geschonken goederen vermoedelijk ook voor een deel in andere gouwen lagen, is hun graafschap meer onzeker. Deze genoemde graven blijken hier dus aanzienlijke grondbezitters te zijn geweest, en daar ook hunne namen en de later voorkomende gravennamen *Gerolf* en *Albdag*, zoowel Oud-Frieseh als Oud-Germaansch zijn 1), schijnt hieruit te mogen worden afgeleid, dat keizer Karel, evenals zulks ten aanzien van Saksen bekend is, ook hier in Friesland bij voorkeur machtige edelingen uit het land zelf tot graven zal hebben aangesteld, die door hun aanzien gezag hadden onder de bevolking. Karel wist daardoor tegelijk de machtigsten des lands aan zich te verbinden 2).

De opeenvolgende graven zijn, als 's keizers rechtstreeksche ambtenaren, in dit tijdperk, hier evenmin als elders bekend. Eerst later, toen ze als eigenmachtige vorsten optraden, kwamen ze in de geschiedenis meer op den voorgrond. Toch leeren we in Westergo, behalve graaf *Gerhard*, later onder keizer Lodewijk, ook graaf *Gerolf* kennen, wien in 839 door den keizer het landgoed of dorp *(villa) Cammenga-hunderi*, dat hij vroeger in leen had gehad, maar hem wegens zekere troebelen was ontnomen, in eigendom werd teruggegeven 3). En in Oostergo had, gelijk wij mede reeds zagen, graaf *Albdag*, namens keizer Lode-

1) De naam *Albdag* komt als *Albtag* ook voor in de lijst van schenkingen der Friezen aan de Abdij van Fulda.

Vg. overigens omtrent deze namen de *Lijst der Friesche eigennamen* van *Johan Winkler* in het Friesch Woordenboek.

2) *Waitz*, III, 328.

3) *Verwijs*, Abdij van Corvey, 24—26 en 62, waar in noot 48, met aanhaling van Erhard, Regesta I, 11. no. 13, de giftgraaf in zijn geheel is medegedeeld.

Vergelijk hierover de *Bijlage*, over honderdschappen en Camminga-hunderi aan het einde van het 2e tijdperk, bl. 616—623.

Wumkes.nl

wijk van Duitschland, het bestuur in handen, toen in 873 de Friezen onder een eigen gekozen aanvoerder, een geduchten aanval der Noormannen afsloegen 1).

Behalve Oostergo en Westergo was hoogstwaarschijnlijk ook de zuidwestelijke gouw van het Friesche stamland, waarin Staveren lag en toen nog eene aanzienlijke uitgestrektheid bezat, door Karel tot een afzonderlijk graafschap verheven. Reeds in 845 komt zij, nevens *Westrachi*, als afzonderlijke gouw voor, onder den naam *Sutrachi*, in eene oorkonde, waarbij eenige in die gouw gelegen goederen werden geschonken aan de door Liudger gestichte abdij te Verden 2). En aan het einde der 10e en in de 11e eeuw blijkt Staveren de hoofdplaats te zijn geweest van een afzonderlijk graafschap van dien naam 3). Daar toen echter wel graafschappen met elkander werden vereenigd, maar niet meer voor het eerst pleegden te ontstaan, moet de oorsprong er van waarschijnlijk aan Karel den Groote worden toegeschreven.

Minder zeker is het, of er ook in het boschrijk zuidoosten van dit gewest een afzonderlijk graafschap zal zijn ontstaan. Wel komt de gouw onder den naam *Waldahi* voor, in het meergenoemde register van schenkingen aan de abdij van Fulda, en onder den naam van *Waldern*, met de plaatsnamen *Fenkega* en *Hessiga*, (Finkega en Haske), onder de schenkingen aan de abdij van Corveij, maar het bestaan als afzonderlijk graafschap blijkt niet 4).

1) Zie hiervóór bl. 706 en 707.

2) *Colmjon*, Oorkonden, 3, no. 13. *Hooft van Iddekinge.* Friesland in de Middeleeuwen, 70 en 71.

3) *Dirks*, Vrije Frics, VIII, 296. Graaf Arnoud van Holland noemde zich o. a. graaf van Ooster- en Westergo, Staveren en Islego. Die graafschappen kwamen toen aan het Saksisch-Brunswijksche Huis der Bruno's. — Vg. ook *Dirks* Kooph. 154, en Fr. Charterb. I, 67.

4) *Dronke*, t. a. p. en Schannat, t. a. p *Ledebur*: Fünf Münst. Gaue und Sieben Selande Frieslands, 62 en 63, acht *Waldahi* gelijk met den *pagus forestinus*.

V. d. Bergh, t. a. p., bestrijdt dit, omdat die pagus het noordwestelijk gedeelte van Overijssel uitmaakte.

Hooft van Iddekinge. Friesl. in de Middeleeuwen 71, houdt het voor een afzonderlijk graafschap. Het is dan bevreemdend, dat het niet onder de graafschappen van graaf Arnoud wordt opgenoemd; Verg. noot 3.

Wumkes.nl

De graven in Friesland genoten, even als elders, ook het beneficie van leengoederen. Niet alleen lezen we in het gemelde capitulare van 807, dat de graven en allen die beneficien bezaten, ten strijde moesten opkomen 1), maar ook zagen we reeds, dat graaf Gerolf in Westergo het landgoed *Cammenga-hunderi* aanvankelijk in leen had bebezeten. En nog in het latere volksrecht blijkt de koning domeinen in Friesland te hebben gehad. De Fries toch, lezen we aldaar, was verplicht, in de hemmerk, waarin hij geërfd was, des konings goed en der heiligen goed aan te wijzen en te eerbiedigen 2). Maar al was dus ook hier een eerste beginsel van het leenrecht aanwezig, nooit heeft dit er zich kunnen ontwikkelen tot het eigenlijk leenstelsel, waarin later in de meeste Germaansche landen, de kracht der oppermachtige graven en hertogen en andere leenheeren was gelegen. De invloed van het volkselement is hier nimmer geheel vernietigd geworden.

Eindelijk kwamen ook hier des konings zendboden voor. Volgens de Friesche wet, *(Lex Frisionum)* genoten ze bijzondere bescherming, door bedreiging van zware straffen tegen aanranding 3), en zelfs het latere volksrecht kent nog de machtige boden als „*waldige bota*" 4).

Het inwendig bestuur van Friesland was dus geheel overeenkomstig de algemeene beginselen van Karels staatsinrichting geregeld.

Deze staatsinrichting, geheel gegrond op den krachtigen wil van den grooten Karel, kon echter in het uitgestrekte rijk niet duurzaam gehandhaafd worden. Onder de slappe

---

1) *Pertz*, Legum I, 149. Capit. Aquense 807, Zie hier vóór, bl. 716, noot 1.

2) *Wierdsma*, Oude Fr. Wetten, 23 no. 5.

3) *Lex Fris*, XVII, 3. Zijn weergeld was negenvoudig. Volgens *Waitz* III, 379 was dit driemaal het reeds tot het drievoud verhoogde weergeld.

4) *Richth*,, Rechtsqu. 15 en 27.

Wumkes.nl

regeering zijner opvolgers, matigden zich vele graven allengs een zelfstandig bestuur aan, dat zij als erfelijk gezag aan hunne zonen nalieten. Zij trachtten zelfs voortdurend hun gebied en hun gezag uit te breiden. De zwakke keizers waren niet in staat hen daarin tegen te gaan. De erfelijkheid, aanvankelijk stilzwijgend toegelaten, werd allengs wettelijk door hen erkend, om daardoor de steeds machtiger wordende graven weer aan zich te verbinden en zich van hunnen steun in de voortdurende binnenlandsche oorlogen te verzekeren. De vorsten van het Lotharingsche rijk, waartoe voor een groot deel het latere Holland behoorde, gaven het eerst aan dien algemeenen aandrang toe 1).

Deze erfelijkheid schijnt, volgens sommige geschiedschrijvers, aan Hollands graven aanleiding te hebben gegeven, om hunne aanspraken ook op Friesland ten oosten van het Flie te doen gelden. Graaf *Gerolf* door wiens list het tusschenbestuur van den Noorman Godfried in 885 was vernietigd 2), wordt gehouden voor een kleinzoon van den graaf *Gerolf*, die in 839 het bestuur van Westergo in handen had. Deze tweede *Gerolf* moet dan zijn gebied reeds verre buiten Westergo, ook westwaarts van het Flie, hebben uitgebreid, want toen hem, in 889, wellicht ter belooning van zijne diensten, door Keizer Arnulf verschillende goederen in Holland werden geschonken, behoorden daartoe eenige gedeelten, die in den giftbrief werden aangeduid als gelegen *„in zijn graafschap"* (*in ipsius comitatu*) 3). En daar hij de vader wordt geacht te zijn van *Dirk I* 4), die gewoonlijk sedert 922 de eerste Hollandsche graaf wordt genoemd, zouden deze graaf en zijne opvolgers wel-

1) *Waitz*, VII, 5 en 6.
2) Zie hier vóór bl. 711 en 712, en *Arend*, II, 15, 16.
3) *Arend*, II, 19, met aanhaling der geschiedbronnen waarin deze giftbrief is opgenomen.
4) Prof. *Blok*, Gesch. van het Ned. Volk, I 126 en 127.

Wumkes.nl

licht hun beweerd erfelijk recht op Friesland ten oosten van het Flie, aan hunne voorvaderen Gerolf I en II kunnen hebben ontleend 1).

De juistheid van dezen rechtsgrond is bij gebreke van voldoende en betrouwbare bescheiden niet met zekerheid uit te maken. Het is echter niet waarschijnlijk, dat de Friezen ten oosten van het Flie zich dat twijfelachtig recht zullen hebben laten welgevallen. Zij behoorden rechtens tot het rijksgebied der Duitsche Keizers, wier oppermacht zij toen en later steeds hebben erkend. Zelfs vindt men vermeld, dat deze Friesche graafschappen onder Koning Otto III, door zijne moeder-voogdes Theophanu, in 985, aan den Markgraaf Echard van Meissen zijn geschonken, die waarschijnlijk het bestuur aan ondergeschikten zou hebben overgelaten 2). Ook is het niet aannemelijk, dat Hollands graven, die reeds met zooveel moeite hun gezag in West-Friesland trachtten te handhaven, ook ten oosten van het Flie, dat toen reeds een wijde zeeboezem moet geweest zijn 3), belangrijke inspanningen zullen hebben gewaagd, om er hunne aanspraken te verdedigen. Er blijkt althans uit niets, dat zij in de 10e eeuw hier eenig gezag hebben uitgeoefend. Alleen hunne beweerde rechten blijken ze bewaard te hebben als hun rechtmatigen titel. Graaf Arnoud, de derde graaf in Holland, in 998 in den slag bij Winkel tegen de West-Friezen gesneuveld, betitelde zich onder andere als graaf van Oostergo en Westergo, Staveren en Islego 4). Maar Friesche en Hollandsche kro-

---

1) *Arend*, II, 18, 19 en 28.
Verwijs, Abdij van Corvey, 33-37.
2) *Lintelo de Geer*, Nieuwe Bijdr. v. Rechtsgel. en Wetg. N. Reeks, IV, 626, met aanhaling van *Giesebrecht*, Kaiserzeit. I, 603, en *Bondam*, 77.
3) *V. d. Bergh*, Midd. Nederl. Geografie, 58.
4) *Dirks*, Vrije Fries III, 26-66: VIII, 269 en volgg. met aanhaling der geschiedbronnen. Graaf Dirk III volgde echter zijn vader Arnoud niet op in die graafschappen. Deze kwamen vervolgens aan de Brunswijksche graven uit het beroemd geslacht der Bruno's.

Wumkes.nl

nieken melden in bijzonderheden, dat hier toen te Staveren Gosse Ludigman als Potestaat gevestigd was 1).

Met het begin der 10e eeuw was dus de staatsrechtelijke toestand hier zoowel als elders reeds geheel veranderd. De graven streefden steeds naar uitbreiding van hun gebied. Velen hunner bezaten reeds meerdere graafschappen, waarvan ze somtijds enkel de inkomsten genoten, terwijl ze het bestuur er van geheel overlieten aan lagere ambtenaren 2). En daar niet blijkt, dat er in de 10e eeuw, duurzaam of tijdelijk, eenig graaf in Friesland ten oosten van het Flie gevestigd is geweest, is het hoogst waarschijnlijk, dat ook hier toen het inwendig bestuur door lagere ambtenaren, zooals de districtshoofden, werd waargenomen en dat overigens dit gewest destijds eene groote mate van zelfregeering zal hebben genoten.

De vrijheidlievende Friezen waren van ouds gewoon hunne algemeene belangen in volksvergaderingen te regelen en Karel de Groote had die volksvergaderingen in stand gelaten. Slechts had hij ze beperkt tot drie in het jaar (*tria placita generalia*) 3). En ook later blijken de Friezen zich aan 's keizers ordening te hebben gehouden. Nog onder hun volksrecht waren ze verplicht de drie volksvergaderingen *(thria liûd thinga)* bij te wonen, „die hun van 's koningswege waren geboden te houden." Alle vrije mannen van de gouw of van de districten kwamen dan te zamen op de *liûda warf*, de volksvergaderplaats. Dáár namen ze hunne besluiten, dáár vaardigden ze hunne keuren uit. Herhaaldelijk lezen we in hun volksrecht van *liûda*

---

1) Zie bl. 732 en 733.

2) *Waitz*, VII, 18 en 27.

3) *Waitz*, IV, 308. Een capitulare Aquisgran, van Keizer Lodewijk van 817 bepaalt, dat deze instelling zijns vaders zou blijven gehandhaafd.

Wumkes.nl

kest, liûda wilker en *liûda orlof* 1). Dáár ook kozen ze de Asega's, het volksorgaan bij de rechtspraak: „geen Asega „mocht een vonnis wijzen, tenzij het volk hem gekozen „had" 2). En ongetwijfeld zullen ook dáár de heldhaftige edelingen gekozen zijn, om in dien tijd van beroering, het volk tegen elken vijandelijken aanval ten strijde te voeren.

Voor de handhaving van orde en recht zorgden overigens hoofdzakelijk de districtshoofden. Zooals we reeds vroeger hebben gezien, waren hoogst waarschijnlijk reeds vóór het Frankisch tijdperk de Friesche gouwen verdeeld in districten, die eenige overeenkomst hadden met de honderdschappen in de meeste andere Germaansche landen. Westergo omvatte de districten *Franeker*, *Woldense of Wildinge* en *Wymbregge*. Oostergo bestond waarschijnlijk uit de districten *Doccinga* in het noordoosten, *Wininge* in het noordwesten, *Borndego* of *Bornferd* in het midden en *Waldahi*, ook *Waldern* of *Waldago*, in het zuiden 3). De frana's of franen oefenden van ouds in de districten een hoog gezag uit 4).

Met het Frankisch oppergezag zullen de districten, overeenkomstig Karels gewoonte, om de oude landsverdeeling zooveel mogelijk te volgen, nagenoeg gelijk zijn gebleven 5). Slechts werden de eigen gekozen Frana's vervangen door grafelijke ambtenaren, die toen of later *skelta's* of schouten werden genoemd. Overigens schijnt zoowel in de uitgestrektheid van het district als in de ambtsbetrekking van den skelta zoo groote overeenkomst te hebben bestaan

1) *V. Richth.* Wörterb. op de woorden: liuda thing, liuda warf, liuda kest, liuda wilker.

Wierdsma, Oud Fr. Wetten, 69, 149, 157, 176, 197.

Heck, Alt fries. Gerichts verfass. 30.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 124—125.

Heck, t. a. p., 65.

3) Zie hier vóór, bl. 611—615.

4) Zie hier vóór, bl. 607—611.

5) *Waitz*, III, 323.

Wumkes.nl

met die van den frana, dat beide namen frana en skelta nog langen tijd door de Friezen zelve in hun volksrecht, als van gelijke beteekenis, door elkander werden gebruikt, en eerst langzamerhand de oude naam Frana in onbruik geraakte 1).

Uit dit volksrecht, dat in de elfde eeuw in geschrift is gebracht, maar gedeeltelijk van hoogeren ouderdom getuigt, leeren we den skelta nader kennen. Als vertegenwoordiger van den graaf in zijn district, wordt hij des graven voogd genoemd. Aan dezen ontleende hij het recht van ambtelijk bevel met de macht om daaraan uitvoering te geven, *den ban*. Wanneer, zoo lezen we, de graaf zelf een geding wilde houden, dan moesten de Skelta's hem den ban overgeven, van wien ze dien ontvangen hadden 2). De ban van den skelta was van kracht over het district, waarvan hij aan het hoofd stond en daarnaar werd ook dit district zelf *zijn ban*, *des skelta ban*, genoemd. Zoo lezen we: de skelta's moeten, *elk in zijn ban*, des Graven komst aankondigen; alle skelta's moeten, *elk in zijn ban*, de veroordeeling bekend maken van een weerspannige, en de huisschatting moet de skelta ontvangen *in zijnen ban* 3). Ook onder eene andere benaming dan *ban* komt, althans later, zijn district voor. De skelta bande „*frede*" in zijn district, die bij Asega vonnis moest worden gehandhaafd. Bij letterverwisseling werd *frede* in de Friesche taal *ferd* genoemd, en dit woord werd tevens gebezigd voor het district waarover de gebannen vrede zich uitstrekte. Zoo leeren we in Westergo kennen *Hemmelra olde ferd*, *Wymbritsera*

1) Zie hier vóór, bl. 609—611.
2) *V. Richth.*, Rechtsqu., 291, 414.
Wierdsma, O. F. W., 37, 287.
3) *V. Richth.* Wörterb. in voce *bon*.
Wierdsma, O. F. W., 36, 281—287.
Heck, t. a. p. 23.

Wumkes.nl

ferd of dele, en de Prelaten *des ferdes ende delis*, en in Oostergo *Bornferd*, dat weer gesplitst schijnt te zijn in de *ferd* van Utingeradeel en de vier *oude ferden*, waaronder waarschijnlijk met Utingeradeel ook Ængwirden, Haskerland en Doniawerstal werden verstaan 1).

De betrekking der skelta's in hunne districten was van veelzijdigen aard. Orde en veiligheid was hun eerste zorg. Misdrijven onderzochten ze. Heerwegen, dorp- en kerkewegen stonden onder hunne hoede. Het onderhoud van stroomen en waterkeeringen, in dit waterrijke gewest van zoo groot belang, was aan hun toezicht onderworpen. Vooral bij de rechtspleging, zooals nader zal blijken, oefenden ze groot gezag uit. Zij leidden de gewone gedingen, brachten de uitspraken ten uitvoer, inden de boeten. Daarenboven waren ze belast met de invordering der belastingen. Zij ontvingen de *vredepenningen* en de huisschattingen, *huslaga* genoemd, die ook voorkomen als *hushlota* en *hovescot*, woorden waarin wij nog ons *schot* en *lot* herkennen. In één woord, zij stonden in hun district aan het hoofd der policie, der justicie en van het beheer der financiën 2).

§ 5.

Krijgsbestuur.

Had keizer Karel overal in zijn uitgebreid rijk zooveel mogelijk naar eenvormigheid in het bestuur gestreefd, zijn

1) *V. Richth.* Rechtsqu. 492, 502, 535, 568.
Hettema, O. F. W. II, 2e stuk, 185, 295, 319.
Wierdsma, O. F. W., 8 in nota.
Acker Stratingh II, 2e stuk, 93.
Petrus van Thabor, in het archief van Visser en Amersfoordt, III, 283.
2) *V. Richth.* Rechtsqu. 15, 389, 390, 406, 415, 416, 417, 419.
Idem, Wörterb. in voc. *Frana* en *Skelta*.
Wierdsma, O. F. W, 29, 32, 235, 236, 286—290, 291—294, 302 en 303.

Wumkes.nl

scherpe blik had, ter bescherming van de grenzen van het rijk tegen de invallen van omwonende volken, eene afwijking van den regel noodig geacht. Dáár werden veelal verschillende gouwen tot ééne provincie te zamen gevoegd met een grensgraaf of markgraaf (*Marchio*) aan het hoofd, die met groote militaire macht bekleed was 1).

Waar de zee de grenzen dekte, waren echter aanvankelijk geene bijzondere voorzorgen genomen. Maar ook daartoe bleek weldra de noodzakelijkheid, toen in het noorden de Noormannen en in het zuiden de Saracenen herhaaldelijk de kustplaatsen plunderden, hoe langer zoo stoutmoediger hunne invallen herhaalden, dieper landwaarts indrongen en spoedig staatsgevaarlijk werden.

Toen werden ook hiertegen bijzondere en belangrijke maatregelen genomen, zooals wij reeds bij de oorlogen tegen de Noormannen hebben opgemerkt. Eene korte herinnering zij hier dus voldoende.

Keizer Karel stelde hier in het noorden over enkele gouwen te zamen bijzondere Frankische krijgshoofden aan, onder den titel van *hertogen*, die in tijden van gevaar, boven de graven, de hoogste macht in handen hadden. Vaste en duurzame kustwachten werden op de meest geschikte plaatsen opgesteld en doelmatige kustseinen aangewend, om bij het onverhoedsch landen der Noorsche roovers onmiddelijk de inwoners van heinde en verre ten strijde op te roepen. Alle weerbare mannen, niet alleen vrijen en edelen, maar ook de onderhoorigen, als liten en eindelijk zelfs slaven, moesten onverwijld opkomen. Gestrenge straffen tegen nalatigen werden vastgesteld. Om immer ten strijde gereed te zijn, werden de weerbare mannen toen niet

1) *Waitz*, t. a. p., III, 313 en 314.
Idem, VII, 63—79.

Wumkes.nl

meer buiten hun eigen landpalen in 's keizers legers opgeroepen. Ook werd den Friezen bevolen schepen uit te rusten, om den vijand op zijn eigen element te bestrijden 1).

Karel had zijne maatregelen goed genomen en ze met krachtige hand ten uitvoer gebracht. Zoo lang hij regeerde, wist hij de Noormannen in bedwang te houden. Maar zijne energieke maatregelen, onder leiding van Frankische *Hertogen*, waren van betrekkelijk korten duur.

Zooals mede reeds uitvoerig is gebleken, had Friesland onder de zwakke opvolgers van den Grooten Karel voortdurend op vreeselijke wijze van de Noormannen te lijden. Bijna de geheele 9e eeuw herhaalden deze hunne verwoestende plundertochten; somtijds zelfs jaren achtereen. De Duitsche en Lotharingsche vorsten bekommerden zich om de verdediging van het vèrafgelegen Friesland niet. Van bijstand was geen sprake. En ook van de aanstelling van een bijzonder *Hertog*, om de krijgszaken onder de Friezen te leiden, is zelfs geen spoor meer te vinden 2).

De Friezen alzoo voortdurend aan zich zelven overgelaten, moesten zich op eigen gezag en met eigen kracht verdedigen. En zij deden het. Onder de levendige herinnering aan de doeltreffende maatregelen van keizer Karel, trachtten ze zelve die zooveel mogelijk op te volgen. Eén man met het hoogste krijgsgezag belast, eigen aanvoerders en vaste kustwachten: dat voorbeeld volgden ze na. Het uitvoerig bericht in de jaarboeken van Fulda, omtrent den geweldigen inval in 873 in Oostergo, van den Noorman Rudolf, waartegen noch een Frankisch hertog, noch graaf Albdag, maar een eigen gekozen hoofdman de Friezen aanvoerde, is daarvan een bewijs. En meermalen (*saepius*),

1) Zie hier vóór bl. 696 en 697.
2) Zie § 3, bl. 702—708.

Wumkes.nl

zegt hetzelfde bericht, sloegen ze de Noormannen met groote verliezen op de vlucht 1).

De Friesche kronieken noemen in dezen tijd een reeks van edelingen, die tijdens de invallen der Noormannen, boven de graven, met de hoogste macht in krijgszaken waren bekleed: bijzondere *machthebbenden* dus, die ze betitelen met den Latijnschen naam van *Potestates*.

De aanstelling van eigen krijgshoofden wordt niet betwijfeld. Maar de titel van *Potestates* heeft in de laatste tijden ernstige bestrijding gevonden.

Een zoogenaamde privilegebrief van Karel den Groote, waarin de oorsprong der Potestaten zou zijn gelegen, is bij nauwgezet onderzoek gebleken een verdichtsel te zijn van veel lateren tijd 2). En dit heeft aanleiding gegeven, om ook het bestaan van Potestaten in Friesland te eenenmale te ontkennen 3).

In de hierachter gevoegde bijlage trachten wij aan te toonen, dat de privilegebrief omstreeks het jaar 1247 is gemaakt, om de eerzucht der Friezen te prikkelen bij de opwekking tot deelneming aan een kruistocht naar het Heilige Land. In opgeschroefde taal wordt daarin hoog opgegeven van de legendarische heldendaden en groote verdiensten door de Friezen aan Karel den Groote bewezen, waarvoor deze hun, ter duurzame belooning verschillende staatsrechtelijke vrijheden en voorrechten toekende.

Het is echter opmerkelijk, zooals wij in de bijlage aantoonen, dat juist die voorrechten en vrijheden, — wanneer wij die der Potestaten vooreerst buiten beschouwing laten, — in het midden der 13e eeuw, toen de privilegebrief ver-

---

1) Zie bl. 706 en 707.

2) *Kluit*, Hist. der Holl. Staatsregeling, V, 42—59.

3) *V. Richth.*, Unters. II, Band I, 145—315.
Bolhuis van Zeeburgh. Kritiek der Friesche Geschiedschrijving, 9.

Wumkes.nl

scheen, alle werkelijk bestonden: niet als een toegekend privilege, maar in Friesland, waar het leenstelsel zich niet had ontwikkeld, langs historischen weg ontstaan.

Wij hebben dus te onderzoeken, of het aannemelijk is, dat de stellers van den brief daarnevens eene hier tot nog toe ongekende waardigheid van Potestaten zouden hebben verzonnen.

Behalve op de reeds gebleken noodzakelijkheid voor de Friezen, om in de 9e en de 10e eeuw geheel het krijgsbestuur in handen te nemen en zelve hunne hoofdmannen aan te stellen, hebben we daarbij nog een enkelen blik te werpen op de toenmaals geheel ontredderde en verwarde inrichting van het groote rijk.

Het voorheen zoo krachtige Karolingische stamhuis was geheel verslapt en neigde snel tot den ondergang. Binnenlandsche oorlogen verbrokkelden de eenheid des lands. Vele graven handelden als erfelijke en onafhankelijke vorsten en bestookten elkander. Groote leenheeren kwamen op. Den koningen en keizers bleef slechts een schaduw van macht. Reeds in 919 nam in Duitschland het Karolingische stamhuis een einde.

In dezen tijd van algemeene verwarring bestond niet meer eene gelijkmatige inrichting van het bestuur, veelmin eene ordelijke beschrijving er van. De toenmalige staatkundige inrichtingen kunnen slechts uit de her en der verspreide geschiedkundige berichten worden vernomen. En opmerkelijk is het, dat juist in den tijd van het verval der Karolingers, nevens groote opkomende staatsmachten, zoovele destijds reeds bestaande plaatselijke machten voorkomen, die met den Latijnschen naam van *Potestates* worden aangeduid.

De Duitsche geleerde *Waitz* brengt in zijn standaardwerk over de Oud-Duitsche regeeringsgeschiedenis, in dit tijdperk uit verschillende geschiedbronnen van allerlei oor-

Wumkes.nl

den des rijks, eene menigte van korte aanhalingen bijeen, waarin van *Potestates*, deels als machthebbenden, deels als aanduiding van hunne macht, melding wordt gemaakt, en wel hoofdzakelijk in Lotharingen, waartoe Friesland in dien tijd bijna 30 jaren had behoord. Die voorbeelden laten we hier onder in eene noot volgen 1). En ook reeds vroeger was door *Mr. Beucker Andreæ*, in zijne geleerde Dissertatie, de aandacht gevestigd op enkele oude oorkonden, waarin eveneens van Potestates gewag wordt gemaakt. Zoo was er in Keulen, nevens een graaf der stad, *(comes urbis)* tevens een *Potestas civitatis*. Een document houdt in, dat het was opgemaakt voor den Potestaat *(coram Potestate civitatis)*, waarbij een der rechters als getuige was opgetreden. Zelfs vond hij vermeld, dat ook de omstreken, evenals de stad, destijds hunne eigen *Potestates* of *Gewälte*

---

1) *Waitz*, t. a. b., VII, 305, vermeldt:

1e. Otto II, Mon. B. XXVIII. I, s. 207: Colonos quacumque ejusdem potestatis terra positos; — Otto III, W. U. B. 199, I, s. 233; lectis praeceptis in praesentia potestatis; — Heinrich IV, Stumpf. Acta 314, s. 425: in potestate U Marchionis sitos; — Thietmar VII, 39, s. 858: In B. Marchionis potestate; — v. Altm. c. 25, s. 268: de sua potestate expellit; — Bern, 1090, s. 458: principes ejus quisque in sua potestate justitiam facere non cessaverit; — G. Lietb. Camer, c. 12, s. 494: extra potestatem; — Calmet V, s. 189: in potestatem redíre oportebat; — Ann. Pegav, s. 240: ex ecclesiarum et potestatum reditibus; — Vgl. Urk. Arnolds von Köln. Sloet, s. 271: qui X et suprad, B nostrae potestatis, nostri prorsus juris erant.

2e. Calmet II, s. 183, v. J. 936: homines de potestate quae dicitur L; — Hist. de Metz, IV, s. 100: super potestatem Amellae; — Chron. S. Hub. c. 16 s. 576: totius Gabeliensis potestatis; — Laur. C. Vird. c. 12, s. 498: Briacensem potestatem; — Trad. S. Modoaldi, c. 10, s. 298: diversarum potestatum administratorii; — Auch Calmet V, s. 127; — Gall. chr. XIII, s. 560; — Seherus, II, s. 342; — Es heisst auch Calmet II, a. 325: 25 mansos, 12 infra potestatem et 13 extra; Baur V, s. 1: Sunt tibi iufrapotestatem 10 mansi; — Vergl. G. Lietb. Camer, c. 12 in no. 2. In ganz anderem Sinn steht Duvier, s. 504, v. J. 1112: quatuor villarum potestates adunari fecit, d. h. nur die Angesehenster der Dörfer.

Wumkes.nl

hadden 1). En ook in de noordelijke stad Bremen, in de onmiddellijke nabijheid der oude Friesche kustlanden, kwamen in dien tijd Potestaten voor. De bisschop Adaldagus aldaar, geprezen om zijne verdiensten voor het algemeen welzijn, vond bij zijn optreden in 936, zoo lezen we, die stad *sedert langen tijd* onderdrukt door de *Potestaten* en den gerechterlijken arm, en schafte ze in genoemd jaar, overeenkomstig 's keizers bevelen af 2).

Uit dit tal van voorbeelden blijkt, dat bij het tenietgaan van de grootsche constitutie van Karel den Groote, zelfs vele plaatselijke machten, onder den naam van Potestates opkwamen, weliswaar voornamelijk in de steden, waar de vrije poorters het minst aan de heerschappij der leenheeren waren onderworpen: maar het is bekend, dat de Friesche gouwen, met hun democratischen geest, in zooverre met de steden overeenkwamen, dat ook hier de heerschappij van het leenstelsel zich nimmer heeft kunnen ontwikkelen.

In dit licht der geschiedenis van dien tijd is het niet meer bevreemdend, dat de Friesche kronieken in hun gewonen kroniekstijl, — wanneer wij ze ontdoen van de blijkbaar later tusschengevoegde legende van den privilegebrief en de sage van Magnus Forteman. — ons vermelden, dat *Focko Ludigman*, uit hoog edel Friesch geslacht, Po-

---

1) *Mr. Beucker Andreæ.* De origine juris municipalis Frisiae, p. 378 en in noot 1 aldaar, waar hij bij de opsomming van nieuwe opkomende machten en ambtenaren, verwijst naar *Warnkönig*, Flandri Ges. en naar *Clasen*, Schreinpraxis, p. 28, 48. „Ibi legitur documentum perantiquum: „Actum coram *Potestate civitatis*, hujusque rei testis fuit Henricus advo„catus, qui eo tempore judex erat." — „Ex eodem scrinio p. 71, adfertur „hoc: Habebant igitur viciniae singulae sicut civitas suum potestatem „sive *gewelte*."

2) *Idem* p. 380, Zie *Pertz*, t. a. p., VII, Adam von Bremen II, c. 2: Adaldagus primo ut ingressus est episcopatum, (ao 936) Bremam, longe prius tempore potestatibus ac judiciaria manu compressam, praeceptis regibus absolvi, et instar reliquarum urbium immunitate simulque libertate fecit donari.

Wumkes.nl

testaat was in Friesland, toen in het laatst van de regeering van Lodewijk den Vrome, diens regeeringskracht reeds geheel was gebroken; dat hij tijdens het Lotharingsch opperbestuur was opgevolgd door *Adelbrik Adelen*, van Sexbierum, die de Noormannen nabij Kollum versloeg, en een broeder of neef moet geweest zijn van Utrechts beroemden bisschop Frederik, uit hetzelfde Friesche dorp afkomstig; dat na hem als Potestaat is benoemd *Hessel Hermana*, tijdens wiens bestuur, ook volgens uitvoerige uitheemsche berichten, de Denen onder hun aanvoerder Rudolf in 873 met een geduchte macht in Oostergo vielen, waar toen niet de graaf *Albdag*, maar een afzonderlijk veldheer hen dermate versloeg, dat ruim 500 Denen op het slagveld sneuvelden 1); dat deze *Hessel Hermana* in 876 aan de in een gevecht bekomen wonden is overleden en toen is opgevolgd door *Igo Galema*, wien het bevel aan de kustwacht te Esonstad wordt in den mond gelegd:

„Houdt goede wacht tegen het noorder oord,
„Want uit de grimma herne komt alle kwaad voort";

woorden, die, ofschoon door de overlevering berijmd, kennelijk doelen op de kustwachten, door Karel den Groote ingesteld en door de Friezen onder hunne Potestaten in stand gehouden 2).

Waar achtereenvolgens zoodanige machthebbenden, met de titels waaronder zij optraden, en de krijgsbedrijven, die onder hun bestuur voorvielen, alles geheel in aansluiting aan de van elders bekende geschiedenis, vermeld worden, daar is de geschiedschrijver niet gerechtigd, ze als louter verdichtselen te verwerpen.

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. 386 en 387. — *Pertz*, I, Ann. Bertin. 496. — *Pertz*, II, Ann. Xantens, 235. — Fr. V. Alm. 1889, bl. 183.
2) *Occo Scarl.*, 75, 77 en 78.
Winsemius, 105, 109, 111, 115.
Schotanus, 77.

Wumkes.nl

Behalve in de Friesche kronieken vinden we ook in de Hollandsche van Friesche Potestaten melding gemaakt.

Toen de Noormannen het uitgeplunderd Friesland in de 10e eeuw gedurende langen tijd met rust hadden gelaten, maar tegen het einde dier eeuw, vooral omstreeks de jaren 989—991 hier hun woest bedrijf met nieuwe woede kwamen hervatten en onder vele weer opluikende kustplaatsen, vooral *Utgong* en *Staveren* op vreeselijke wijze plunderden, 1) toen was hier, volgens de Friesche kronieken *Gosse Ludigman* als Potestaat te Staveren gevestigd. En uit de Hollandsche kroniek van Egmond, door Johannes van Leiden uitgegeven, leeren we hetzelfde 2). Bij de opgave der zonen van den Hollandschen graaf *Arnoud*, vermeldt deze kroniek, behalve diens oudsten zoon en opvolger *Dirk III*, als tweeden zoon *Syfridus*, die gehuwd was met *Thetburga*, dochter van *Goswinus*, Potestaat te Staveren, *(filia Goswini, Potestatis Stauriensis)*. Genoemde *Syfridus*, volgens die kroniek Heer van Brederode in Kennemerland en bij de Friezen *Sicco* genoemd, had belangrijke landgoederen aan het klooster te Egmond geschonken, welk voorbeeld, na zijn overlijden in 1030, door zijne weduwe *Thetburga*, tot zijn zieleheil, was nagevolgd door de schenking van een gouden kastje met reliquiën. Deze mededeeling in verband met de bezittingen van het klooster te Egmond zal bezwaarlijk kunnen worden geloochend. En geheel in aansluiting hieraan lezen we in de Friesche kronieken, dat genoemde *Syfried* of *Sicco*, na manslag van een hoveling,

---

1) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. 68.
Arend, Alg. Gesch. des Vaderl. II, 48—50.
Ubbo Emmius, Rer. Fris. Hist. VI, 86.
V. Bolhuis, Noormannen, 190.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 154.
Schotanus. 78 en 79.

2) Chroniek van Egmond, auct. Joannis a Leidis, cap. XIV, p. 13.

Wumkes.nl

uit vrees voor den toorn zijns vaders, gevlucht was naar *Gosse Ludigman*, Potestaat te Staveren, daar gehuwd was met diens dochter *Tetta*, en, na verzoening met zijn vader, zich in Kennemerland had gevestigd, waar hij de stamvader werd van het geslacht der *Brederodes* 1).

Van zoo algemeene bekendheid blijken zelfs de Potestaten ook nog later te zijn geweest, dat in eene belangrijke oorkonde van twee Oost-Friesche gouwen, *Astringen* en *Wangie*, van omstreeks 1270 tot 1280, in de Fransche Archives Nationales gevonden, herhaaldelijk van Potestaten melding wordt gemaakt. De overheden dier gouwen betuigen daarin bij een aanzoek om handelsbetrekkingen met Frankrijk, wegens vijandelijkheden der Vlamingen, den Franschen koning met zijne hertogen, graven, baronnen, baljuwen en *Potestaten* hunne hulde, terwijl zij verklaren, zelve toen aan geene wereldlijke heerschappij, noch van den Duitschen koning, noch van de *Potestaten* van eenige natie onderworpen te zijn, maar zelve jaarlijks hunne overheden te kiezen en alleen in het geestelijke den bisschop van Bremen te gehoorzamen 2).

Deze onwraakbare getuigenissen versterken en bevestigen zoozeer de Oud-Friesche berichten, dat aan hunne betrouwbaarheid omtrent de instelling van Potestaten bezwaarlijk getwijfeld kan worden. Niet aan een voorrecht van Karel den Groote, zooals eene latere legende het in den verdichten privilegebrief doet voorkomen, maar aan de historische toestanden en den drang tot zelfverdediging, in over-

1 *Occo Searl*, 30.
Winsemius, 118.
Schotanus, 78.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 149, 150.
Arend, t. a. p., 1e stuk, 52.

2) *Dr. P. J. Blok.* Oorkonden (mij welwillend in afdruk toegezonden) betrekkelijk Friesland en zijne verhouding tot Frankrijk, thans opgenomen in Vrije Fries XIX, 322 en 323.

Wumkes.nl

eenstemming met hetgeen elders geschiedde, dankt zij haar ontstaan.

„De Friesche geschiedenis is tot haar groot ongeluk „meestal gevallen in handen der ultra's", zegt Dr. Halbertsma 1). En terecht: de oude overleveringen worden somtijds òf lichtvaardig als volle waarheid aangenomen, òf roekeloos in haar geheel als louter verzinselen verworpen. „Moge nu deze behandeling der geschiedenis" — voegt hij er bij, — „al niet de grondigste zijn, zeker is zij de „gemakkelijkste: want beide de wijzen sluiten de moeite „van alle onderzoek buiten." — Inderdaad, bij nauwgezet onderzoek blijkt in die overleveringen meermalen een kern van waarheid, in een minder betrouwbaar kleed gehuld 2).

---

1) *Dr. Halbertsma.* Vrije Fries, XI. De Friesche kerk te Rome, 156 en 157.

2) Behalve de oudere Friesche en Oost-Friesche geschiedschrijvers, neemt onder de jongere geschiedschrijvers, ook *Wenzelburger*, in zijn belangrijk werk: Geschichte der Niederlande, 1879, deel I, p. 535. het bestaan van Potestaten, ofschoon den oorsprong er van duister achtende, als zeker aan. „Zij werden — zegt hij — voor een bepaalden tijd, namelijk bij „krijgsgevaar, en ook in dit geval niet voor het geheele land, maar voor „enkele gouwen aangesteld, zoodat in denzelfden tijd in verschillende land-„schappen meerdere Potestaten konden voorkomen."

Mijn betoog, in hoofdzaak met de vorenstaande paragraaf en de volgende Bijlage overeenkomende, geplaatst in den Frieschen Volksalmanak van 1899, heeft bestrijding gevonden bij *Mr. J. A. Feith*, Groningen, Januari 1899, opgenomen in den Nederlandschen Spectator, 1899, no. 6. De toon dier critiek en de insinuatie, als zou ik zijn uitgegaan van een vooraf vasttaand geloof in het bestaan der Potestaten, weerhoudt mij van anticritiek.

Wumkes.nl

BIJLAGE II.

De Privilegebrief en de Potestaten.

De Privilegebrief, waarbij door keizer Karel den Groote, omstreeks het jaar 800, aan de Friezen verscheidene vrijheden en daaronder de bevoegdheid om eigen Potestaten aan te stellen, zouden zijn geschonken, is onbetwistbaaar valsch.

In de uitvoerige inleiding daarvan wordt hoog opgegeven van de groote diensten, die de Friezen door hunne buitengewone dapperheid den keizer zouden hebben betoond. Toen de keizer, lezen we er onder meer, met een leger was opgetrokken tegen Rome, dat hem trotseerde, hadden de Friezen, ongeroepen, zich met groote macht mede derwaarts begeven en geheel alleen de Romeinen, die 's keizers leger weerstonden, verslagen, de Romeinsche edelen gevangen genomen en de stad in 's keizers handen overgeleverd.

Dit geheele verhaal, geschiedkundig onwaar, is eene legende, waarop wij terug komen.

En aan het slot van den brief worden, ter bevestiging van de plechtige schenking der vrijheden, vele getuigen vermeld, koningen en hertogen, die in keizer Karels tijd niet bestonden en, voor een deel althans, eerst in de eerste helft der *13e eeuw* regeerden 1).

Bovendien is ons reeds uit de voorafgaande paragraaf gebleken, dat door Karel den Groote het bestuur in Friesland geheel

---

1) *Kluit*, Holl. Staatsregeling V, p. 42.
V. Richth. Untersuch. dl. II, Band I, p. 251.
E. Sjoerds, Jaarb. I, p. 467 en volg.
Van Wijn, Bijv. en Aanm. op Wagenaar I, 107.

Wumkes.nl

was ingericht als in de overige deelen van zijn uitgebreid rijk. De voorrechten en vrijheden in den Privilegebrief vermeld, zijn daarmede in volstrekte tegenspraak.

Van Karel den Groote kan de Privilegebrief dus niet afkomstig zijn.

Opmerkelijk is het voorts, dat die Privilegebrief eerst sedert het midden van de *13e eeuw* in de geschiedenis bekend is. Het oorspronkelijk stuk bestaat niet meer. Maar verschillende afschriften er van zijn bewaard gebleven. Het oudst bekende afschrift in de Latijnsche taal is opgenomen in de oude Friesche volksrechten, achter het Landrecht van Hunsego, dat, volgens het slot er van, in 1252 is overgeschreven, waarna nog eene zeer vrij berijmde vertaling in de Oud-Friesche taal volgt 1). Van andere afschriften, met mindere of meerdere afwijkingen, was er één te Arnhem, dat uit Sneek zou zijn overgebracht en voorts te Brussel en elders, te zamen omstrecks een twaalftal 2).

Waaraan heeft die Privilegebrief zijn oorsprong te danken?

Von Richthofen vermoedt, dat het stuk moet worden toegeschreven aan een valschaard, die zich in 1287 te Neuss uitgaf voor keizer Frederik en bij den bisschop van Utrecht tegen graaf Floris V, in het belang der Friezen zou zijn opgetreden, maar, nadat zijn bedrog was gebleken, door den bisschop van Keulen tot den brandstapel zou zijn gedoemd 3).

Met veel meer waarschijnlijkheid houdt Professor *Heck*, op het voetspoor van den Groninger geleerde *Van Halsema*, den brief voor een vroom bedrog van Frankische kruispredikers, die hier in 1247 de Friesche edelen tot een nieuwen kruistocht kwamen opwekken 4).

Geschiedkundige nasporingen wijzen in bijzonderheden de gegrondheid hier van aan.

---

1) Oude Fr. Wetten, Uitg. *Hettema* I, 25—29 en 78—83.

2) *Von Richth.*, t. a. p., 147—164.

3) *Von Richth.*, t. a. p., 246.

4) Prof. *Heck*, Alt-Fries. Gerichts-Verfassung, Beilage VII, p. 431—449. *Van Halsema*, Verhandelingen Pro Excolendo, II, 416.

Wumkes.nl

De tijd, waarin de Privilegebrief in de geschiedenis bekend is geworden, valt in dien der kruistochten. Bijna twee eeuwen aaneen, van 1095 tot 1270, bracht de geestdrift om het Heilige Land aan de Saracenen te ontwringen, geheel Europa in beroering. Op de roepstem des keizers van Duitschland, waaraan Friesland toen nog met lossen band was verbonden, en aangewakkerd door vurige kruispredikers hadden ook de Friezen reeds meermalen aan die tochten deelgenomen. Hunne tochten en krijgsbedrijven in de jaren 1096, 1099, 1109, 1147, 1197 en 1217 zijn nauwkeurig beschreven door den Frieschen geleerde *Mr. Dirks* 1).

Tegen 1248 was wederom een kruistocht uitgeschreven. Maar thans was het niet de Duitsche Keizer, die er de Friezen toe aanspoorde: Frederik II was door den Paus in den ban gedaan. De oproeping ging uit van den Franschen Koning. Maar hoe zouden toen de Franschen, waarmee de Friezen door geen enkelen staatkundigen band waren verbonden, hier met eenig gezag kunnen optreden?

Een geloofwaardig tijdgenoot geeft het antwoord en hoogstwaarschijnlijk tegelijk den sleutel voor de oplossing van het raadsel omtrent het ontstaan van den Privilegebrief.

De abt *Menco*, die in dezen tijd aan het hoofd stond van het beroemde klooster te Wittewierum, in de tegenwoordige provincie Groningen, toen nog Friesland, teekent op het jaar 1247 aan, dat de kloosterbroeder Wilbrand naar Rome was gereisd, om er eene aanzienlijke som gelds als bijdrage van de Christelijke kerk aan den Paus over te brengen, en, omdat hij bovendien nog belangrijke bijdragen uit Friesland beloofde, aldaar met veel gratie was ontvangen. Terwijl hij daar aan het Hof vertoefde, was er ook de koning van Frankrijk, die zich verbonden had tot een tocht naar het Heilige Land. Deze smeekte toen den Paus, om kruispredikers naar Friesland te zenden, teneinde ook de Friezen op te wekken, om met hem den kruistocht mede te maken. De Paus gaf daaraan gaarne gehoor. Al dadelijk werd de zaak aan Broeder Wilbrand opge-

1) *Mr. J. Dirks*, Vrije Fries, II, 135 en volg. en XVI, 51—58.

Wumkes.nl

dragen. Maar hoofdzakelijk werd Albertus, aartsbisschop van Lijfland en Estland, die zich toen mede te Rome bevond, aanbevolen om, op zijne terugreis met zijn gevolg door Friesland, de prediking van Wilbrand krachtig te steunen. En daarop vervolgt de abt Menco zijn verhaal met deze merkwaardige woorden: *„zij kwamen te Groningen, gesterkt met vele brieven „en machtigingen tot ontheffing of vrijstelling* (voor de kruis-„vaarders) **alsmede met Privilegiën omtrent de vrijheden „der Friezen"** 1).

En met de bijeengeroepen Friesche abten en prelaten, gezworenen, edelen en kruisdragers werd, op vertoon dier brieven, voorloopig de tijd voor de uitrusting eener vloot bepaald 2).

Die brieven waren dus in Rome vervaardigd.

En de uitdrukkelijke en afzonderlijke vermelding, dat zij *Privilegiën omtrent de vrijheden der Friezen* bevatten, wijst zoo duidelijk op den Privilegebrief der Friezen, die vijf jaren later, bij het vervaardigen van een afschrift van het Hunsegoër Landrecht, daaraan werd toegevoegd, dat nauwelijks betwijfeld kan worden, dat hier de oorsprong van den verdichten Privilegebrief wordt gevonden. De inhoud bevestigt deze meening.

Er werd daarbij op de eerzucht der Friezen gewerkt. De lof van vroegere wapenfeiten, de vrijheden die ze genoten, moesten tot nieuwen heldenroem prikkelen. En al was de verovering van Rome door de Friezen en de overdracht er van aan Karel den Groote historisch onjuist, er was te dezen opzichte onder de Friesche pelgrims, te Rome en in het vaderland, allengs eene legende ontstaan, waarvan gretig gebruik was gemaakt.

Sedert de bekeering der Friezen tot het Christendom hadden

---

1) Venerunt autem post Exaltationem Sancte Crucis Groninge, muniti multis litteris et auctoritatibus dispensationum, *nec non et privilegiis super libertatibus Frisonum*. Zie de *Kronieken van Emo en Menco*. Uitgave van Feith en Acker Stratingh, p. 191 en 192.

2) De toen voorgenomen tocht naar Palestina is echter, overeenkomstig den wensch van den Paus, veranderd in dien naar Aken, waar de Friezen met gunstig gevolg den pas gekozen Roomsch-koning *Willem* van Holland, behulpzaam waren bij de belegering van genoemde stad.

Wumkes.nl

zich steeds talrijke scharen van pelgrims naar de heilige stad begeven, waar de Stedehouder van Christus zetelde. Reeds in 799 vormden ze er, evenals die van andere gekerstende landen, eene afzonderlijke vereeniging, eene *scola*. Waarschijnlijk hadden ze er toen ook reeds een eigen gebouw van samenkomst, een burcht. Weinige jaren later althans blijkt die te hebben bestaan. In genoemd jaar, toen Paus Leo III, na zijne bijeenkomst met koning Karel wegens beleedi'ging hem door de Romeinen aangedaan, in de stad terugkeerde, werd hij plechtig ingehaald door de geestelijken, den Senaat, de aanzienlijken en door de *Scholen* van vreemdelingen, als Franken, *Friezen*, Saksen en Longobarden, allen met hunne vanen en onderscheidingsteekenen. Onder het zingen van geestelijke liederen voerden ze den Heiligen Vader naar de sint Pieterskerk.

De burchten der vreemdelingen stonden in de onmiddellijke nabijheid van de luisterrijke st. Pieterskerk en met deze toen nog buiten de eigenlijke muren der oude stad. Gezamenlijk werden ze ook de *burcht van st. Pieter* genoemd. Eerst in de jaren 849 tot 853 werden ze door den lateren Paus Leo IV door muren omringd. De geheele wijk kreeg toen, naar 's Pausen naam, dien van *Civitas Leonina*. Omstreeks 850 hadden de Friezen er ook zelfs eene kerk, die op een heuvel gebouwd en aan den heiligen Michaël gewijd was, alsmede een gasthuis, een en ander door rijke fondsen begiftigd, om er ook arme pelgrims kostelooos te kunnen huisvesten en verplegen. En de pelgrimstochten bleven steeds voortduren, ook in de volgende eeuwen. De oude Friesche wetten bevatten zelfs verschillende bepalingen ten behoeve der Rome-vaarders (*Rum fara*). Tijdens den abt Menco hadden jaarlijks nog vaste tochten plaats 1). Zelfs de Friesche kerk, in 1750 herbouwd, bestaat nog heden ten dage.

Zoolang de wijken der vreemdelingen met de st. Pieterskerk niet ommuurd waren, stonden ze herhaaldelijk aan de invallen der woeste Saracenen bloot, en de bewoners dier wijken uit de dappere vreemde natiën verdedigden de *„burcht van st. Pieter"* met waren heldenmoed. Met ophef zullen ze vervolgens aan

1) Kronick van Emo en Menco, p. 190.

Wumkes.nl

de nieuw aangekomenen hunne heldendaden hebben vermeld. Zeker is het althans, dat er allengs onder die vreemdelingen verschillende legenden ontstonden, die steeds in verband werden gebracht met den hoogvereerden keizer Karel, die hun de zegeningen van het Christendom had gebracht.

Eéne dier legenden vinden we vereeuwigd in den marmersteen, die nog in de Friesche kerk aanwezig is. „In den tijd", zoo lezen we er in het kort, „toen Leo IV Paus was en Karel de Groote regeerde, 1) werd de kerk van st. Pieter door de Saracenen ingenomen. De geheele wereld was ontroerd wegens den benarden toestand van het hoofd der wereld. Geheel Gallië stond op met den grooten Karel aan het hoofd, om de kerk des Heeren tegen de vijanden te beschermen. Daarbij sneuvelden verscheidene Friezen, die in de onderaardsche kapel *(crypt)* werden begraven. Paus Leo en koning Karel bouwden er toen eene kerk overheen, ter eere van den aartsengel Michael. Toen koning Karel daarop zijn krijgstocht tot aan Apulia (nabij de Adriatische zee) had voortgezet en deze provincie aan den Paus en Rome had onderworpen, vonden een drietal met name genoemde Friezen uit zijn leger, op den terugtocht, het lijk van den Frieschen held, den heiligen Magnus Forteman. Zij wilden dit lijk medevoeren naar hun vaderland. Maar drie nachten aaneen verscheen Magnus voor hen en gelastte hun, hem in de crypt te begraven. Slechts zijn arm mochten ze medevoeren. En zoo geschiedde het!" Volgens eene andere Friesche sage, werd die arm met Magnus' heilig vaandel in de kerk te Almenum, dat later bij Harlingen is getrokken, ingemetseld 2).

Waar zelfs zulk een legende, in strijd met geschiedenis en tijdrekening en opgesmukt door mirakelen, in een marmersteen der kerk werd gegrift, kan eene legende, als waarvan de Privilegebrief gewaagt, nauwelijks verwondering wekken.

---

1) Reeds dit is onjuist. Karel de Groote was in 814 overleden en Leo IV was eerst Paus sedert 847, toen ook de plundering van de st. Pieterskerk met groote verwoestingen door de Saracenen plaats had.

2) Vergel. omtrent de Friezen en de Friesche kerk te Rome. *Mr. W. B. S. Boeles*, Vrije Fries, deel XIII, 1—16 en *Dr. J. H. Halbertsma*, deel XI, 145 en volg.

Wumkes.nl

En inderdaad blijkt in de *13e eeuw* de legende van de verovering van Rome door de Friezen onder Karel den Groote, te hebben bestaan. Volgens mededeeling van *Bolhuis van Zeeburgh* werd in 1225 in Neder-Saksen eene kroniek geschreven, bekend onder den naam van *Repgausche kroniek*, waarin omtrent de verovering dier stad voorkomt: „Men zegt dat de Friezen „er het eerst in geweest zijn. Daarom gaf koning Karel, dat „zij immer vrij zouden wezen" 1).

Van die legende had de Privilegebrief gebruik gemaakt, om de Friezen tot den kruistocht op te wekken.

Hij kan dus, vooral in verband met den overigen inhoud, niet wel anders beschouwd worden, dan als het product van een *vroom bedrog*.

Hoogst opmerkelijk is het, dat nevens de opgeschroefde loftuitingen over de heldendaden der Friezen in de *inleiding*, de eigenlijke privilegiën, of voorrechten met zooveel omzichtigheid waren gesteld, dat daarin de staatsrechtelijke toestand van Friesland, zooals die omstreeks het midden der 13e eeuw bestond, niet kan worden miskend. Van daar dat de Privilegebrief vertrouwen wekte, niet alleen bij de Friezen. maar, althans later, ook door de Duitsche keizers als echt en geloofwaardig erkend werd.

De Friezen zouden, zoo lezen we er in 't kort: 1) ontheven zijn van eene jaarlijksche schatting aan het Rijk; 2) voor altijd vrije mannen zijn, zonder persoonlijke dienstbaarheid *(servitute proprietaria absoluti)*; 3) geene bestuurders behoeven te dulden, dan met eigen wil en goedvinden aangesteld; 4) zelve hunne rechters *(consules)* benoemen, en 5) door hunne bestuurders en rechters een algemeen bestuurshoofd kiezen, met den titel van *Potestaat*, die ook de macht zou hebben om uitstekende en aanzienlijke krijgslieden tot ridder te slaan.

Dit was, indien wij de instelling van Potestaten voorloopig buiten beschouwing laten, in hoofdzaak eene bevestiging van den in het midden der 13e eeuw bestaanden toestand. Van eene

---

1) *Bolhuis van Zeeburgh*, Kritiek der Friesche geschiedschrijving, p. 36.

Wumkes.nl

jaarlijksche schatting aan het Duitsche rijk was sedert lang geen sprake meer. In voorgaande eeuwen hadden de Duitsche keizers nog alleen omtrent de aanstelling van graven, (zooals nader zal blijken) een hoogheidsrecht uitgeoefend. Ook hadden de Friezen onder wie, zooals algemeen erkend wordt, het leenstelsel niet tot ontwikkeling was gekomen, in tegenstelling met andere Germaansche volken, hun volle persoonlijke en staatsrechtelijke vrijheid bewaard. Niet aan eenig leenheer onderworpen, waren ze als zoodanig *vrije mannen* gebleven 1). Voorts waren hier in de eerste tientallen jaren van de 13e eeuw, tengevolge van de afschudding van het *grafelijk gezag*, door de ingezetenen zelve, in de verschillende districten eigen gekozen rechters en bestuurders aangesteld. De Groninger districten hadden sedert omstreeks het begin dier eeuw als zoodanig hunne *redjeva's*, rechters, ook *consules* genaamd. In 1215 vinden we er de *consules terrae* als de gewone rechters genoemd 2). En in Friesland tusschen Flie en Lauwers had slechts weinige jaren later mede eene gewichtige wijziging in den staatsrechtelijken toestand plaats gehad. Omstreeks 1235 was er het bestuur van Hollands graven te niet gedaan. De grafelijke Schouten (*Skelta's*) waren er door eigen gekozen Grietmannen vervangen. Reeds in 1242 vaardigden de Grietmannen van Oostergo eene keur of verordening uit over de nieuwe landen van de dichtgeslibde Middelzee. En de Grietmannen met hunne *Eheeren* (Wetheeren of Wethouders), gezamenlijk *judices* genoemd, oefenden de rechtspraak uit in de rechtsdistricten of *Gretanien* 3).

---

1) *Dr. Blok*, Bedr. Vad. Gesch. en Oudh. Reeks III, deel VI, 39—42.
Fr. Volksalm. 1892, bl. 108—115.
Kroniek, *Emo en Menco*, 96.
Gedenksch. Abdij Mariengaarde. Uitg. Fr. Gen. 169 en 170.
Wirth, Geschied. der Deutschen, I, 157.
Gaupp, Germ. Ansiedl. 120, 428.

2) *Emo en Menco*, Uitg. Feith, bl. 78 en 79.
Verg. *Heck*, Alt-Fries. Gerichts-Verfassung, p. 131 en 149 (noot).

3) Vrije Fries, XIV, p, 385—392 en Bijlage p. 483.
Heck, t. a. p., bl. 142 en 181 (noot).

Wumkes.nl

In zooverre kwamen dus de privilegiën met den toen bestaanden toestand overeen.

Uiterst bevreemdend zou het geweest zijn, indien de stellers van den Privilegebrief daarnevens een geheel onbekende waardigheid van *Potestates* zouden hebben verdicht.

Maar in de voorafgaande paragraaf hebben wij reeds trachten aan te toonen, dat de Friezen in de 9e en 10e eeuw, tijdens de verschrikkelijke en telkens herhaalde invallen der Noormannen, zelve hunner krijgshoofden kozen, die boven de graven met het hoogste krijgsbestuur belast waren, en dat zij deze bijzondere *machthebbers* betitelden met den Latijnschen naam van *Potestates*, geheel in overeenstemming met hetgeen in vele streken van het groote rijk geschiedde, waar, tijdens de verbrokkeling van het staatsgezag, nevens opkomende groote leenheeren, zoovele plaatselijke machten, als *Potestates*, gevonden werden.

En ook in de volgende eeuwen, toen, zooals uit eene authentieke oorkonde is gebleken, in de Oost-Friesche gouwen de herinnering aan de Potestaten nog levendig was 1), is in het Friesche gewest tusschen Flie en Lauwers, de instelling van Potestaten herhaaldelijk gehandhaafd.

Hoogst opmerkelijk is het, dat de Friesche kronieken juist *dan* en *dan alleen* van de aanstelling van Potestaten en van hunne bedrijven melding maken, wanneer, blijkens de van elders bekende geschiedenis, *een wettelijk erkende graaf ontbrak en gevaar van buiten dreigde.*

Niet altijd bestonden hier dus Potestaten. De 11e eeuw kent ze hier niet: het Brunswijksche huis, uit het beroemd geslacht der Bruno's, heerschte hier tot 1089 2). Evenmin komen hier Potestaten voor, toen daarna de Duitsche keizer Hendrik III de graafschappen Oostergo, Westergo en Staveren aan den reeds machtigen bisschop van Utrecht had geschonken 3).

---

1) Zie bl. 734.

2) *Mr. Dirks*, Vrije Fries VIII, 294 en volg.
Dr. Blok, Gesch. van het Ned. volk, I, 133.

3) Fr. Charterb. I, 67—71.

Wumkes.nl

Maar toen weinige jaren later, in 1126, keizer Lotharius dezelfde graafschappen 1) ten behoeve van den Hollandschen graaf *Dirk VI* had weggeschonken, toen ontstond er een langdurige strijd tusschen den bisschop en den graaf, die buiten het Friesche grondgebied werd gestreden, en eerst in 1167 door tusschenkomst van keizer Frederik door een verdrag werd beëindigd 2). Gedurende dien langen strijd was er dus geen graaf in Friesland. En het is juist in dien tijd, dat de Friezen, volgens hunne kronieken, zelven in het algemeen bestuur voorzagen door de aanstelling van den algemeen geachten *Sake Reinalda* tot hunnen Potestaat. De berichten der kronieken zijn dus ook hier weder geheel in aansluiting met de van elders bekende geschiedenis. En zoozeer werd door dien Potestaat tot algemeen genoegen het bestuur van 's lands zaken waargenomen, dat hij ten tweeden male tot dezelfde waardigheid werd gekozen en die bleef waarnemen tot aan het sluiten van evengenoemd verdrag 3).

Volgens dit verdrag zouden de bisschop en de graaf gezamenlijk een waarnemenden graaf of stadhouder in Friesland aanstellen en zelve jaarlijks den landdag houden, om beurtelings de kerkelijke en crimineele zaken af te doen 4). Tengevolge van deze regeling was er wederom voor de aanstelling van een Potestaat geene aanleiding. Wij vinden er dan ook in de kronieken geen melding van. Integendeel blijken de Friezen zelfs zóózeer ingenomen te zijn geweest met het bestuur van den zoon van graaf Floris III, die, als *Willem zonder Land*, tegen het einde der 12e eeuw met roem uit het Heilige Land

---

1) Fr. Charterb. I, 73 en 74.
2) *Arend*, t. a. p., II, 1e stuk, 115, 138, 163, 168, 169.
Fr. Charb. I, 78—80.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 251—269.
3) *Occo Scarl*, 97.
Winsemius, 139.
Schotanus, 97,
F. Sjoerds, II, 400.
4) *Fr. Charterb.* I, 78—80.

Wumkes.nl

was teruggekeerd, dat zij hem in 1195 zelfs als hunnen *Heer* huldigden 1). Maar toen diens zoon en opvolger *Floris IV*, na aanvankelijk welwillend te zijn ontvangen, — zoo lezen we bij een geloofwaardig tijdgenoot, — „den adel trachtte over te „halen tot eene omkeering van 's lands bestuur, strijdig met de „Friesche vrijheid," toen had hij zich weldra zoo zeer gehaat gemaakt, „dat het zwaard, reeds dorstende naar bloed, slechts „door zijn overhaast vertrek in de schede is gebleven en hij het „in zijn levensdagen niet weer gewaagd heeft, den Frieschen „bodem te betreden" 2). Na zijn dood omstreeks 1235 in een steekspel te Clermont, hebben de Friezen niet meer vrijwillig een Hollandschen graaf willen erkennen. Zij voorzagen vervolgens zelve in hun eigen bestuur en verkozen den fieren en edelen *Sicco Sjaardema* tot hunnen *Potestaat* 3). En in denzelfden tijd werden, zooals wij reeds zagen, de grafelijke schouten vervangen door de grietmannen, die met hunne *Eheeren* (Wetheeren of Wethouders) het bestuur en de rechtspraak uitoefenden in hunne Gretanien. De oostelijk gelegen gouwen hadden, gelijk boven mede is gebleken, reeds enkele tientallen van jaren vroeger alle grafelijk bestuur afgeschud.

Zoodanig was de staatsrechtelijke toestand van Friesland in het midden der 13e eeuw, toen de kruispredikers uit Rome hier in 1247 den brief „*met privilegien omtrent de vrijheden der Friezen*" kwamen brengen. Die brief kan moeilijk anders worden beschouwd, dan als de zoogenaamde Privilegebrief, die door een *vroom bedrog* aan den hoogvereerden keizer Karel den Groote

1) *Arend*, II, 1e stuk, 185 en 301.
Winsemius, 146.
Schotanus, 101—105.
F. Sjoerds, Jaarb. II, 434.
2) Gedenkschriften van Mariengaarde. Uitgave Fr. Gen. 169—170.
U. Emmius, Rer. Fris. Hist. IX, 138.
Vrije Fries, XIV, 385—316.
3) *Winsemius*, 167—169.
Schotanus, 113.
F. Sjoerds, II, 558 en 559.

Wumkes.nl

werd toegeschreven. Nevens de toen bestaande legende omtrent de vroegere heldendaden en verdiensten der Friezen, die hen tot nieuwe lauweren in den kruistocht moesten prikkelen, bevatte die brief eene opsomming van de vrijheden der Friezen, die op merkwaardige wijze met den bestaanden toestand van dien tijd overeenkwamen. Terwijl schier overal elders alle heerschappij op het leenstelsel was gegrond, was dit in de noordelijke Friesche gouwen niet tot ontwikkeling gekomen. Als van ouds was er een democratische inrichting van bestuur gevestigd. Het volk zelf benoemde er zijne bestuurders en rechters in de rechtsdistricten; de Landsdagen beslisten over de algemeene belangen en de uitvoering er van werd opgedragen aan een daar gekozen algemeen hoofd, onder den ouden titel van *Potestaat*.

Volledigheidshalve wenschen we thans nog kortelijk de geschiedenis der Potestaten te volgen. In ernstige tijden vinden wij ze herhaaldelijk bij name vermeld.

Toen de Denen in 1306 wegens geschillen met de Friezen een inval in Oostergo hadden gewaagd, werden ze door den Potestaat *Reinier Camminga* in een hardnekkig gevecht nabij de Lauwers verslagen 1).

Na hem leeren we *Hessel Martena* als Potestaat kennen, tijdens wiens bestuur *Johannes Vlieterp*, de vervolger van de kroniek van *Occo Scarlensis*, 's lands schrijver was 2). Hollands graven hadden destijds bijna drie vierde van eene eeuw laten voorbijgaan, eer ze eene ernstige poging waagden, om Friesland weer onder hunne macht te brengen. Graaf *Willem III* ondernam daartoe een aanslag. In 1309 landde hij met een vloot van omstreeks 1500 koppen in Gaasterland, vanwaar bij plunderende voorttrok in de richting van Staveren. Maar *Martena* sloeg hem met zijne gewapende Friezen op de vlucht, zoodat hij overhaast op zijne schepen terugkeerde 3).

---

1) *Occo Scarl.* 135. — *Winsemius*, 185. — *Schotanus*, 164. *F. Sjoerds*, III, 224.

2) *Occo Scarl*, Voorbericht.

3) *Arend*, II, 2e stuk, 111. — *Occo Scarl*, 136—138. — *Winsemius*, 186. — *Schotanus*. 164, 165.

Wumkes.nl

Martena wordt bijzonder geroemd om zijn schrander beleid, waardoor hij de toen reeds bestaande partijschappen van Schieringers en Vetkoopers van al te groote uitspattingen terughield. Na zijn dood in 1312 namen echter die verdeeldheden hand over hand toe. Over de benoeming van een Potestaat konden de partijen het zelfs niet eens worden 1). Van dien tweespalt maakte nu graaf *Willem IV* sedert 1324 gebruik, om enkele handelsplaatsen, als Staveren, Bolsward en Harlingen, door bijzondere voorrechten van tollen aan zich te verbinden en er zijne Schouten aan te stellen 2). De Schieringers van Westergo staken echter de grafelijke gebouwen te Staveren in brand. Andere onlusten volgden. En toen graaf *Willem IV* daarop in 1345 een onverhoedschen inval in Staveren deed, blijkt zelfs niet, dat er een Potestaat aanwezig was om weerstand te bieden. Aan de ongeregelde aankomst der vijandelijke schepen dankten echter de Friezen de gelegenheid om tijdig te wapen te snellen en in herhaalde verwoede gevechten de Hollandsche edelen en krijgslieden neder te sabelen. De graaf zelf sneuvelde in den strijd en omstreeks 4000 der zijnen met hem 3).

Eerst vijftig jaren later zou de dood des graven gewroken worden. Hertog *Albrecht van Beijeren* zond, na grootsche voorbereidingen, in 1396 een machtig leger, zooals Holland nooit te voren op de been had gebracht, waaronder zelfs Engelschen, Franschen en Duitschers, naar Friesland, om er het weerbarstig volk ten eenenmale onder zijne macht te brengen. In dit hachelijk tijdgewricht vereenigden zich de Friezen nog eenmaal onder den Potestaat *Juw Juwinga*, „den grooten Fries" zooals de Fransche tijdgenoot Froissard hem noemt, wiens schrander beleid en groote krijgsbekwaamheden in de oorlogen in Pruisen, Hongarije, Turkije, op Rhodus en op Cyprus roemrijk waren ge-

1) *Occo Scarl*, 138. — *Winsemius*, 190.
2) *Fr. Charterb.*, I, 167–200, passim.
Colmjon, Oorkonden, nos. 201—280, passim.
3) *Arend*, II, 2e stuk, 156—158.
Occo Scarl, 138, 142, 143.
Schotanus, 166, 188.

Wumkes.nl

bleken. Maar *Juwinga* sneuvelde reeds in den eersten verwoeden veldslag. De vijand veroverde eenige vaste punten in Friesland. Een tweede leger van omstreeks 20000 man onder 's graven zoon *Willem van Oostervant* volgde in 1398, om het land geheel te onderwerpen. Doch de behaalde voordeelen waren slechts tijdelijk. Nadat ook in 1399 en 1400 telkens geduchte versterkingen waren gezonden, zag de graaf zich reeds in 1401 genoodzaakt een vredeverdrag te sluiten, dat vervolgens herhaaldelijk werd vernieuwd, en waarbij hem van zijn grootsche ondernemingen niets restte, dan alleen Staveren, dat later, in 1414, door de Schieringers werd hernomen 1).

Nu het gevaar voorbij was, werd tijdens het vredeverdrag, nog eenmaal ten landsdage een ernstige poging aangewend, om weer een algemeenen Potestaat aan te stellen. Thans echter bleken de partijschappen nog erger te zijn dan ooit te voren. Drie achtereenvolgens benoemde edelen, als *Sicke Dekama*, *Galo Hania* en *Odo Botnia* weigerden in dien stand van zaken de hun opgedragen waardigheid te aanvaarden. En het slot was, dat de Schieringers in Westergo en de Vetkoopers in Oostergo elk een hoofdman kozen in zaken van oorlog, als *Haring Harinxma* te Heeg voor Westergo en *Siurd Wiarda* te Goutum voor Oostergo, doch, volgens de meest nauwkeurige berichten, zonder den titel en de waardigheid van *Potestaat* 2)

Hiermede nam de instelling van Potestaten *feitelijk* een einde. De partijschappen en de burgeroorlogen in dit gewest woedden gedurende de geheele 15e eeuw op verschrikkelijke wijze. De anarchie steeg ten toppunt. De edelingen vernietigden elkander en sleepten de landelijke bevolking als hunne aanhangers mede ten verderve.

---

1) *Verwijs*, De oorlogen van hertog Albrecht van Beijeren met de Friezen. Uitg. Hist. Gen. 1869. Inleiding 1—118.

F. Sjoerds, Jaarb. IV, 93, 105—112 en 322—324.

2) *Occo van Scarl*, 154—156.

Worp van Thabor, II, 2.

Schotanus, 229.

Anders: *Winsemius*, 225 en *F. Sjoerds*, IV, 112, die hen als Potestaten betitelen.

Wumkes.nl

Te vergeefs echter trachtten ook thans weder Hollands machtige graven uit het huis van Bourgondie, als hertog *Filips* en *Karel de Stoute* achtereenvolgens het oppergezag te verkrijgen, door de poging om in hunnen naam een Potestaat te doen aanstellen 1). Te vergeefs ook oefenden de Duitsche keizers *Sigismund* en *Frederik III* herhaaldelijk hunnen invloed uit, om, met erkenning van den Privilegebrief, een krachtig bestuur onder een Potestaat te vestigen 2). Eerst toen keizer *Maximiliaan* in 1493, met bevestiging der oude Privilegien, den gestrengen last uitvaardigde, om onder leiding van zijn gezant, een Potestaat te kiezen, daar dit anders van zijnentwege zou geschieden, eerst toen benoemden de Friesche edelingen, bij groote meerderheid van stemmen, den algemeen geachten *Juw Dekama* tot die waardigheid 3).

Dekama was de laatste Potestaat door de Friezen gekozen. Maar hij miste de kracht, om de partijschappen te beteugelen. De onafhankelijkheid van Friesland neigde ten val. In 1498 schonk de keizer dit gewest aan den hertog *Albrecht van Saksen* als Regent met den titel van *Potestaat, voor zich en zijne erfgenamen en nakomelingen. (Gubernatorem cum nomine Potestatis, omneque hoc jus ad haeredes et posteros ejus.)*

De Friesche vrijheid had zich zelve vernietigd!

1) *Fr. Chartb.* I, 589, 592—596 en 626, 628, 631, 637.
2) *V. Richth.*, Unters. II, Band I, 293, 273.
Fr. Chartb., I, 592—596, 682, 727.
3) *Fr. Chartb.* I, 764.
Vrije Fries VII. *Van Sminia*, 257—273.
4) *Fr. Chart.* I, 784, 786 en 789.

Wumkes.nl

§ 6.

Recht en Rechtspleging.

Naast groote eenvormigheid van bestuur, had het wijze inzicht van keizer Karel aan de verschillende volken van zijn uitgestrekt rijk, vaak zeer onderscheiden in ras en rechtsgewoonten, hun eigen volksrecht gelaten. Reeds lang te voren hadden eenige volken, die voorheen aan de groote volksverhuizingen hadden deelgenomen, zooals de Salische en de Ripuarische Franken, de Allemannen, de Bourgondiërs en de West-Gothen, hun recht doen opteekenen, om het onder de vreemde omgeving zoo zuiver mogelijk te handhaven 1). Waar dit nog niet was geschied, gelastte thans de groote vorst en staatsman het recht te herzien, in schrift te brengen en naar den eisch des tijds aan te vullen 2). Dit geschiedde ook met de wetten der Friezen en der Saksen.

De *Lex Frisionum*, wet der Friezen, was daarvan hier het gevolg. Maar onjuist ware het aan te nemen, dat deze, in den vorm waarin zij bewaard is gebleven, geheel van dien tijd afkomstig zou zijn. Naast een ouden kern van het volksrecht, dat in het Friesche stamland van kracht was en met sommige wijzigingen ook ten westen van het Flie tot aan Sincfal en ten oosten van de Lauwers tot aan de Wezer van toepassing was gemaakt, komen er verscheidene bepalingen in voor als aanvullingen, die eensdeels overeenkomen met die van andere Oud-Germaansche wetten, inzonderheid van die der Allemannen, anderdeels het gevolg

1) *Brünner*, Deutsche Rechtsgesch. I, 282—353.

2) *Pertz*, I, Ann. Laurish. 39. „Imperator fecit omnes leges in regno „suo legere et tradere unicuique homini legem suam et emendare ubicum„que necesse fuit, et emendatam legem scribere."

Pertz, II, Ann. Einhardi, 458. „Omnium nationum, quae sub ejus do„minatu erant, jura, quae scripta non erant, describere ac literis mandari fecit."

Wumkes.nl

zijn van de Frankische opperheerschappij en van de invoering van het Christendom. Later zijn er nieuwe toevoegselen aangehecht van de rechtsgeleerden *Wulemar* en *Saxmund*. En hoogstwaarschijnlijk zijn vervolgens verschillende kantteekeningen, die door de gebruikers bij de toepassing der wet waren gemaakt, door latere afschrijvers in den tekst opgenomen 1), zoodat aan de wet, gelijk wij die thans kennen, niet een officieel karakter kan worden toegekend. Niettemin geeft zij een vrij nauwkeurig overzicht over den rechtstoestand der Friezen in dit tijdperk.

Zeer aanmerkelijk is het verschil tusschen deze wet en die der Saksen. Bij de laatsten, die zoo lang en zoo hardnekkig de macht van den grooten keizer hadden getrotseerd, werden tal van nieuwe bepalingen, met afschrikwekkende straffen, ingevoerd. De doodstraf werd er bedreigd op trouwbreuk jegens den keizer, vijandelijkheden tegen de regeering of tegen de Christenen, manslag van een geestelijke of van den meester, onttrekking aan den doop, huwelijk met een heiden, verbranding van lijken, begrafenis in ongewijde aarde en kerkbrand en kerkroof. Slechts berouwvolle biecht aan den prieter kon meermalen tot verlichting van straf leiden 2)

Bij de Friezen daarentegen bleef de oude onschendbaarheid van den persoon gehandhaafd. Het beginsel van persoonlijke vrijheid duldde er geen straf aan lijf of leden.

---

1) *Lintelo de Geer*, Naschrift op de Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. 186—195. *Pols*, Themis XVII, 578 en volg.

I. Telting, Nasprokkelingen, Themis LI, met de vermelding van de gevoelens van andere schrijvers.

V. Richth, Lex Fris. Uitg. Fr. Gen. Voorrede I—XLVIII, met afwijkende meening.

Verg. voorts *Waitz*, t. a. p., III, 144. 145.

En *Brünner*, t. a. p. I, 340—345

2) *Waitz*, t. a. p., III, 123—125. Later, in 792, werden echter op den rijksdag te Aken de strenge bepalingen verzacht. Zie t. a. p., 130.

Wumkes.nl

Alle misdrijven konden worden geboet door een deel van het vermogen, naar mate van de zwaarte van het strafbaar feit en naar verhouding van den stand van den beleediger en den beleedigde. Met uiterste nauwkeurigheid was voor verschillende misdrijven dit boetestelsel berekend; vooral voor verwondingen was het tot de fijnste onderscheidingen uitgewerkt. Het bestond deels in *weergeld*, als zoengeld voor den beleedigde, deels in *vredegeld* aan den vorst (*ad partem regis*), voor de geschonden volksvrede 1).

Opmerkelijk is het, dat deze onschendbaarheid van den persoon niet alleen gold voor de *vrijen* en *edelen*, die, als de rechthebbenden op den bodem, het eigenlijk volk geacht werden uit te maken, maar ook voor de onderhoorige *liten* 2). Reeds vroeger is gebleken, dat nergens in de Germaansche landen het wettelijk verschil tusschen de standen van edelen, vrijen en liten zoo gering was als in Friesland tusschen Flie en Lauwers. Naar de verhouding van hun weergeld stonden ze tot elkander als $1^1/_2$, 1 en $^2/_3$. Ten westen van het Flie en ten oosten van de Lauwers was die verhouding echter als 2, 1 en $^1/_2$, terwijl bij de meeste andere Germaansche volken het verschil vooral tusschen edelen en vrijen veelal nog grooter was 3). Ook overigens

1) *Lex Fris.* passim en vooral in tit. I en XXII.
2) Zie omtrent deze onderscheiding, hier vóór, bl. 508—511.
3) Zie hier vóór bl. 599 en 600.

Dit gering verschil van standen, waardoor de democratische toestand gehandhaafd bleef, heeft volgens sommige geschiedschrijvers belangrijken invloed uitgeoefend op de latere staatkundige instellingen.

Zie *Gaupp*, German. Ansiedlungen, 120 en vooral 428, waar hij zegt: „Waar de aristocratie het geringst wortel heeft geschoten, daar heeft ook „het leenstelsel slechts in geringe mate kunnen gedijen. Daarom heeft „het b. v. in Friesland nooit te huis behoord, terwijl het land toch even „zoo goed als het overige door de feudaal-inrichting omspannen Duitsch-„land, vroeger een deel van het Frankische en later van het Duitsche rijk „geweest is."

Verg. *Wirth*, Gesch. der Deutschen, I 157.

Waarschijnlijk was de vlottende toestand van het grafelijk gezag, toen de graven veelal buiten Friesland gevestigd waren, of somtijds zelfs geheel ontbraken, daarop mede van grooten invloed. Zie Prof. *Blok*, Friesche toestanden in de Middeleeuwen. Vaderl. Gesch. en Oudh. 3e reeks, 6e deel, bl. 37—41.

Wumkes.nl

was in Friesland het verschil tusschen den lite en den vrije geringer dan elders. Hier kon de lite eigendom verwerven: hij was in staat weergeld en vredegeld te betalen en kon zich zelfs vrij koopen; hier had hij ook recht om in volksvergaderingen en gerechten zijne klachten in te brengen en door medezweerders te staven; zelfs was hij gerechtigd, om de wapenen aan te gorden en mede ten strijde te trekken 1). Echter werd op zijne persoonlijke onschendbaarheid eene uitzondering gemaakt, ingeval hij zijn meester had doodgeslagen; daarvoor werd hij, evenals de slaaf, ter dood gegeeseld 2).

Allengs echter verdween het verschil tusschen de gewone vrijen en de liten meer en meer. In het maatschappelijk leven was dat verschil somtijds reeds zoo weinig merkbaar, dat de wet zelfs voorzag in het geval, dat een lite in het huwelijk trad met een vrije vrouw, zonder dat deze met zijn stand bekend was 3). En in het volgende volksrecht is nog slechts een paar malen van liten of *lethar-slachteman* meer sprake. Zij komen daarin meer gewoonlijk voor als *landzaten*, die bij overeenkomst met den landheer diens gronden voor een bepaalden tijd en tegen vastgestelden prijs in huur of pacht hadden 4).

De tijd was echter nog niet aangebroken, om ook den slaaf naar rechte als persoon te erkennen. Hij werd in de wet nog in éénen zin, tegelijk met het paard en het rund, als voorwerp van bezit vermeld 5). Elders werd hij ook, evenals elke andere koopwaar, *mancipium* ge-

---

1) *Lex Fris.* I, 4, 7, 10; — II, 5, 8, 9; — III, 4; — XI, 1 en 2; — XVII, 1.

2) *Lex Fris.*, XX, 3.

3) *Lex Fris.*, VI.

4) *V. Richth.*, Rechtsqu., 395, 420.
Wierdsma, O. F. W., 65, 188.

5) *Lex Fris.* II, 11.

Wumkes.nl

noemd 1). Toch was door den invloed van het Christendom zijn toestand reeds eenigermate verbeterd. Verkoop van slaven aan heidensche volken was op gestrenge straf verboden. Sommigen, wier beroep op bijzonderen prijs werd gesteld, als goudsmeden, citherspelers en weefsters genoten, volgens de latere toevoegselen aan de wet, bijzondere bescherming. En als de jonge slavin als speelmeisje, *(bortmagad)* diende bij de kinderen van edelen of vrijen, werd aanranding van hare eerbaarheid drievoudig gestraft 2).

Overigens is de invloed van de Christelijke kerk ook in verschillende andere opzichten merkbaar. Aan vredeloozen, die nog aan persoonlijke veeten waren overgelaten, strekte de kerk, evenals zijn huis, tot vrijplaats. Manslag in of op de aanhoorigheid der kerk werd negenvoudig geboet. De dag des Heeren moest geheiligd worden. Zondagsarbeid was op zware straf verboden, en opmerkelijk is het, dat die straf ten oosten van de Lauwers, waar de Christelijke godsdienst zoo lang was tegengehouden, driemaal hooger was dan elders. De slaaf werd er voor gegeeseld, tenzij zijn heer de boete betaalde 3).

---

1) *Dronke*, Trad. Fuld. in Fresia, 42—51.

Schannat. idem, 312—316, en *Lex Fris.* XVII, 5.

2) *Lex Fris.*, XIII, XVII, 5: Jud. Wulemari, 10 en 11.

Omtrent de beteekenis van *bortmagad* bestaat verschil van meening. *V. Richth.* acht den vorm *bort* in de Friesche taal onbekend en verandert dien in *bord*, niettegenstaande de *t* in *d* in het Friesch scherp werden onderscheiden. Naar de beteekenis van *bord* als plank, verklaart hij het woord als het meisje, dat de planken op de schragen legt, om de tafel aan te richten, dus als *tafelmeisje.*

De vorm *bort* is echter de stam van *bortia*, later *bortje*, thans *boartsje*, spelen, en wordt in de Oud-Friesche *Jurisprud. Fris.* gevonden in *boertlikheid*, speelschheid. Nog heden ten dage leeft in de Friesche taal het woord *boartfaem* en *boartfamke* voort als *speelmeisje.* Verg. *Halb.* Lex Fris. op *bortje*, *boartje* en *boartfaem*, en het Friesch Woordenboek op dezelfde woorden.

1) *Lex Fris.*, XVII, 2; — XVIII en Addit I.

Wumkes.nl

Ook bij de rechtspleging werd de oud-Friesche eed vervangen door een godsdienstige. Zwoeren oudtijds de vrijen en edelen op hun kleed, terwijl ze met de linkerhand de linkerzijde van den schootrok opnamen en twee vingers van de rechterhand daarop legden 1), van nu af aan zwoeren ze op de heiligdommen der kerk, de reliquien. Dit werd de gewijde eed, *wyth-eed,* genoemd. Die eed was een der gewichtigste bewijsmiddelen. Beide partijen werden daartoe toegelaten. Maar de eed van hen alleen was niet voldoende. Elke partij moest medezweerders van zijn eigen staud medebrengen, die de geloofwaardigheid van zijne verklaring bevestigden. Hun aantal was verschillend naar den stand van den persoon en het gewicht der zaak. De edelingen, het geringst in aantal, hadden een kleiner getal medezweerders; de liten, die het talrijkst waren, hadden de meeste. Betrof het de aanklacht van een der zwaarste misdrijven: doodslag van een edeling, dan moest de edeling elf medezweerders meebrengen, alzoo twaalf te zamen; de gewone vrije kwam met zijn achttienen; de lite met zijn zes en dertigen. Dit heette *twaalve-saam, achttien-saam, zesendertig-saam* zweren. Bij geringere misdrijven was echter het getal medezweerders naar evenredigheid veel geringer 2). De slaaf, die niet gold voor een persoon, mocht geen eed afleggen. Voor hem zwoer zijn meester, indien deze het verkoos.

---

1) *Lex Fris.,* III, 5 en 6 en de Annot. van *V. Richth.* p. 48 noot 44.
V. Richth. Wörterb. in voce *gare,* schootrok.

2) *Lex Fris.* tit. I, en volg.
V. Richth., Rechtsqu. passim.
Idem Wörterb. in vocibus, *twilifusum, sexasum,* etc.
Opmerkelijk is het, dat in de tegenwoordige Friesche taal dergelijke versameltallen van bij elkander behoorende personen zijn blijven bestaan, als *saunre-som, toolve-som,* enz.

Wumkes.nl

Waar echter menschelijk oordeel te kort schoot om het bewijs der waarheid te vinden, werd veelal de beslissing opgedragen aan het Godsoordeel. In de *Lex Frisionum* vinden we daarvan enkele voorbeelden, als de tweekamp en het lot 1). Keizer Karel vorderde dat het Godsoordeel algemeen vertrouwen zou genieten 2). En in het volgende Friesche volksrecht komen daarvan menigvuldige voorbeelden voor. Bij edelen en vrijen, die gerechtigd waren het zwaard te dragen, besliste het tweegevecht, de zwaardkamp; de lagere standen, als liten en slaven, werden toen meestal onderworpen aan de heetijzer- of de heetwaterproef, en zelden zekerlijk zullen ze daaraan ongedeerd zijn ontkomen 3).

Omtrent de rechterlijke inrichting geeft echter de *Lex Frisionium* slechts een tweetal aanwijzingen. Wij kennen haar evenwel meer volledig uit het volksrecht van het eerstvolgend tijdperk. En daaruit in verband met de bedoelde aanwijzingen, mogen wij afleiden, door welke instellingen de rechtspraak ook in het nu behandeld tijdperk werd uitgeoefend.

Misdrijven, lezen we in de *Lex*, konden worden aangebracht in de volksvergadering, *(in placito publico, coram judicibus)* 4). Dit oud Germaansch beginsel was dus gehandhaafd. Keizer Karel had de volksvergaderingen in stand gelaten, maar beperkt tot drie in het jaar, *tria placita generalia* 5). En deze blijken ook later steeds te zijn gehouden. Alle vrije mannen waren verplicht jaarlijks „de

1) *Lex Fris.* V, 1; XI, 3; XIV, 1, 3 en 7.

2) *Waitz*, IV, 35, met aanh. van het Capit. Aquisgr. 809, c. 25, p. 157: „Ut omnis homo judicium Dei credat, absque ulla dubitatione."

3) *V. Richth.*,, Rechtsqu. 329—394.
Wierdsma, O. F. W., 48—64.

4) *Lex Fris.*, XIV, 4.

5) Zie hier vóór 722 en 723.
Waitz, Deutsche Verfass. Gesch.. IV, 303.

Wumkes.nl

„drie volksgerechten, *thria liud thinga,* bij te wonen, die „hun van 's koningswege geboden waren te houden en te „gehoorzamen", zegt het Volksrecht 1).

Een andere plaats van de *Lex* leert ons, dat één rechter de uitspraak deed 2). In het daar beschreven geval formuleerde hij den eed, dien de ontkennende beklaagde moest afleggen. Die rechter was ongetwijfeld de door het volk gekozen *asega.*

Reeds vroeger hebben we uitvoerig trachten aan te toonen, dat van ouds de *frana* en de *asega*, in de districten, waarin de Friesche gouwen toen reeds moeten verdeeld geweest zijn, de hoofdpersonen in het gerecht waren. De frana vertegenwoordigde er het regeeringsgezag. En ook in het volgende Friesche volksrecht was hij met dezelfde waardigheid bekleed 3). Toen was hij er de vertegenwoordiger van den graaf en leidde als zoodanig de terechtzittingen. Alleen was zijn ambtstitel in de officieele taal destijds veranderd in dien van *skelta* (*scultetus*, schuldvorderaar), terwijl echter in de Friesche wetstaal de oude benaming van frana, nog zeer langen tijd, als van eenerlei beteekenis, gebruikelijk bleef 4).

Maar aan den frana of skelta was niet de beslissing opgedragen. Nevens hem zat van ouds mede als hoofdpersoon in den gerichte de *asega*, de rechtspreker, die het oordeel velde en de vonnissen wees 5). Onder de vroegere volksregee-

---

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 41.
Wierdsma, O. F. W., 149.
Heck, Alt-Fries, Gerichts Verfass., 30 en 31.

2) *Lex Fris.*, IV, 2.

3) *Heck*, t. a. p., 36—42.

4) Zie hier vóór bl. 605—614.
V. Richth., Wörterb. in voce *Frana.*
Heck, t. a. p., 37.

5) *Heck*, t. a. p., 49 en 68, § 7 en den daar vermelden strijd, of hij alleen de *wet* toepaste, of ook het *oordeel* velde.

Wumkes.nl

ring door het volk zelf daartoe aangewezen, was hij bij uitnemendheid de vertegenwoordiger van het volk bij de rechtspleging. Dit blijkt hij ook later te zijn gebleven, met de eenige beperking, dat hij den eed aflegde aan het oppergezag. „De asega" lezen we, „mag geen vonnis wijzen, „tenzij het volk hem gekozen heeft en hij den eed heeft „afgelegd aan den keizer" 1).

Beide deze Oud-Friesche beginselen, rechtspraak bij de volksvergaderingen, en 's volkskeuze van den rechter aan wien het oordeel en de beslissing was opgedragen, waren dus met meerdere of mindere wijzigingen in stand gebleven.

Op de volksvergaderplaats, *de liuda warf*, of *worpene warf* of *waer* 2), kwamen nog, evenals voorheen, de vrije mannen bij elkander. De frana of skelta leidde er het gerecht, en de asega, na de volksstem te hebben gehoord, sprak er de beslissing uit, die vervolgens door den skelta werd ten uitvoer gelegd. Maar deze volksgerechten, tot drie in het jaar beperkt en bovendien bestemd tot behandeling van algemeene belangen, waren op den duur niet toereikend voor alle rechtzaken. Alleen zware misdaden, als moord-brand en nachtelijke inbraak, en belangrijke burgerrechtelijke zaken, als handhaving van het bezit van bedevaartgangers naar Rome en van teruggekeerde gevangenen der Noormannen, schijnen in lateren tijd nog voor het volksgerecht te zijn gebracht 3).

Nevens het eigenlijk volksgerecht kwam, waarschijnlijk

---

1) *Wierdsma*. O. F. W., 125.

Verg. *Heck*, t. a. p., 60.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 40 en 197 verklaart *worpene warf* als opgeworpen hoogte voor de *waer* of het gerecht.

Zóó ook *V. Richth*,, Wörterb. op de woorden *war*, *warf* en *werpa*.

Heck, t. a. p., 30 en Bijlage IV, 422—427 verklaart de woorden als beroepen volksvergadering.

3) *Heck*, t. a. p., 12 noot 13, alsmede bl. 30.

Wumkes.nl

in een volgend tijdperk, een eenvoudiger gerecht tot stand, dat mede in het openbaar, maar veelvuldiger werd gehouden 1). Ook dáár had de frana of skelta de leiding en was den asega de uitspraak opgedragen. Maar deze hoorde er niet meer als voorheen, vóór zijne uitspraak, de stem van het volk. Hij werd alleen bijgestaan door gezworen leden van het gerecht: wettelijke getuigen, *efte orkenen* of *'s konings orkenen* genaamd, die overeenkomst hadden met de schepenen, *scabini*, der Franken. Twaalf waren ze in getal, waarvan de stem der meerderheid, der zeven, voldoende was. Daarom komen ze ook dikwijls voor als de zeven, der twaalve zeven, *der tôlve saun* 2). Allerlei zaken van burger- en strafrechtelijken aard werden hier berecht. De skelta liet het gerecht aan de gezworenen aankondigen en de partijen dagvaarden, door den „*banner*." En in tegenstelling met het volksgerecht werd dit het gebannen gerecht, *bannene thing*, genaamd. Het was vervolgens het *gewone* gerecht.

Behalve de *gewone* districts-gerechten waren er nog een *hoogste* gerecht en talrijke *lagere* dorpsgerechten.

Het hoogste gerecht, waar de graaf zelf voorzat, behandelde waarschijnlijk de zwaarste misdrijven uit de geheele gouw en kan als zoodanig, behalve als *gravengerecht*, ook als *gouwgerecht* worden aangemerkt 3). Waarschijnlijk werd het aanvankelijk gehouden op de volksvergaderplaats. Wij kennen het echter alleen uit een volgend tijdperk, toen de graaf zelden in Friesland was en om de vier jaren een geboden geding *(bodthing)* kon houden, „indien hij het verkoos." Dat was dan een plechtige terechtzitting ten hove. De priesters moesten het lang te voren in hunne kerken aankondigen.

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 390, 395, 397, 412—418.
Wierdsma, O. F. W., 278, 285, 288, 289, 290 en de aanteek. op 30 en 278.
Heck, t. a. p. 93—103.
2) *Heck*, t. a. p., 21—23.

Wumkes.nl

Alle skelta's waren er bij tegenwoordig, en ook dáár was het wederom de asega, die de vonnissen wees 1).

Lagere rechtspersonen waren er in de hoofddorpen, als dorpsrechters, *gariuchters*. Reeds van ouds was daar veelal een dorpshoofd, die als zoodanig orde en recht handhaafde en uit een der oudsten schijnt te zijn aangewezen. Zóó vinden we ook vervolgens nog enkele malen een *alderman*, somtijds ook een *bure eheer* (wet- of rechtheer van de buurt), en meer algemeen een *atta*. Omtrent de beteekenis van *atta* heerscht verschil van gevoelen. *Von Richthofen* houdt den naam, op grond van vele nevenvormen, als o. a. *athe*, *ätte*, *ette*, *aite*, *haite* en *heita*, rechtstreeks verwant aan het nog gebruikelijk Friesche woord *heit*, *heite* (vader). De atte zou dan de dorpsburgervader zijn geweest 2). Prof. *Heck* toont echter op taalkundige gronden aan, dat *aitha* oudtijds *eed* beteekende en *aththa*, *eththa* een beëedigde, gezworene 3). Als zoodanig komt de *atta* ook voor, als hij den schouw uitoefende over dijken en wegen, of misdrijven onderzocht, die hij voor het gewone skelta-gerecht bracht. Daarenboven was hij evenwel gerechtigd kleine geschillen te vereffenen en geringe overtredingen te straffen. Driemaal 's jaars hield hij daartoe een wettelijk geding 4). En later vinden wij zijne rechtsmacht tot nauwkeurig aangewezen geringe zaken bepaald 5). In volgende eeuwen werd daarop nog teruggewezen, toen den grietmannen werd gelast, „in elk dorp hunner grietenij

1) *V. Richth.*, Rechtsqu. 390, 391, 396, 410.
Wierdsma, O. F. W., 34—39, 71—75. 271—283.
Heck, t. a. p., 21—23.

2) *V. Richth.*, Wörterb. in voce *Atha*.

3) *Heck*, t. a. p., 93 en 94.

4) *Hettema*, O. F. W., Uitg. Fr. Gen. II, 83, waar aan het eerste der 24 Landrechten wordt toegevoegd: „Dit is een dorp, waar kinderdoop, begrafenis en de drie wettelijke gedingen plaats hebben."
Verg. *Heck*, t. a. p., 28 in noot 37.

5) *Wierdsma*, O. F. W., 301, 304, 307, 326, 332, 334, 337.

Wumkes.nl

„uit de verstandigsten een rechter te ordineeren, die alle „macht en bevel zou hebben, zooals voormaals de *atta* „gehad had" 1).

De Friezen dankten alzoo aan koning Karel, dat hun volksrecht was herzien en in geschrift gebracht, en de toepassing er van op hechtere grondslagen was geregeld. Bij belangrijke hervorming in de rechtspleging, later meer in overeenstemming gebracht met de instellingen elders in het Frankische rijk, waren gewichtige Oud-Friesche beginselen bewaard gebleven. Behalve de invloed van het volkselement, was openbaarheid, als de zekerste waarborg tegen willekeur, bij elke rechtspraak gehandhaafd.

§ 7.

De Christelijke Kerk.

Had de groote Karel getracht overal orde en recht te brengen door geheele hervorming van het bestuur en de rechtspraak in zijne landen: naar zijne verhevene inzichten, zou tevens de geest des Christendoms tot beschaving der bevolking leiden.

Reeds onder koning Pepijn werd Friesland ten westen van de Lauwers een Christenland genoemd 2). Karel zelf had het oostelijk deel onderworpen en er door Liudger en Willehad en Christelijke kerk doen vestigen. Ook het hooger kerkelijk bestuur had hij geregeld. Het eerst gekerstend deel des lands, waaronder Friesland tusschen Flie en Lauwers, stond voortaan onder den bissehop van Utrecht; ten oosten van de Lauwers behoorden de gouwen

1) Fr. Charterb., II, 42.
2) Zie hier vóór bl. 671.

Wumkes.nl

van de tegenwoordige provincie Groningen, met nog een tweetal in Oost-Friesland tot het bisdom Munster, en de overige Friesche gouwen tot aan de Wezer en een drietal Saksische onder dat van Bremen 1). Voortdurend werden nieuwe Christen-gemeenten gesticht. Alle ingezetenen waren verplicht, zich te laten doopen.

Keizer Karel had dus zijne organisatie tot stand gebracht. Was daarmede ook de geest des Christendoms tot allen doorgedrongen? Natuurlijk niet. De ingewortelde heidensche begrippen lieten zich niet op eens uitroeien; het Christendom zich niet door het zwaard opdringen. Eene overtuiging dringt niet in het menschelijk gemoed, zoolang de rede haar den toegang niet heeft geopend. Bij velen bestond het Christendom slechts in naam. De oude goden bleven, zelfs tot in nog veel later eeuwen, als goede of kwade geesten, in het brein der groote menigte rondwaren 2).

Toch had de marteldood van Bonifacius reeds groote geestdrift voor het Christendom gewekt. Velen hadden door daden van hunne verontwaardiging doen blijken over den afgrijselijken moord van den Godsman. Weldra was nabij de plaats des onheils eene kerk gesticht op eene hooge terp, die daartoe vooraf, ingevolge een volksbesluit, door een verbazend aantal menschen was opgeworpen Willehad was er gekomen en met eerbewijzen ontvangen. Verscheidene jaren had hij er gearbeid en ook de jeugd onderwezen. Liudger was hem opgevolgd en had in den wijden omtrek verscheidene gemeenten gesticht, kerken opgericht en vereenigingen voor het geestelijk leven tot stand gebracht. Dokkum was de kweekschool geworden

1) Zie hier vóór bl, 685—688,

2) *Roijaards*, Invoering van het Christendom, 351 en 363.
Diest Lorgion, Invoering, 149.

Wumkes.nl

van Christenleeraren voor het geheel het noorden des lands, ook in de oostelijke gouwen tot aan de Wezer 1).

Verrassend vooral blijkt de diepe indruk te zijn geweest, dien Bonifacius bij de Friezen had achtergelaten. Zeer talrijke en hoogst belangrijke schenkingen aan zijne abdij te Fulda, van het meerendeel der noordelijke gouwen, leveren daarvan een treffend bewijs.

Alleen uit Oostergo en Westergo kennen we, voor zoover de namen der plaatsen vanwaar ze kwamen nog herkend worden, minstens een vijftigtal schenkingen van landerijen en een vijfentwintigtal jaarlijksche uitkeeringen aan evengenoemde abdij. Personen van zeer verschillenden maatschappelijken rang hadden daartoe bijgedragen. Groote en kleine uitgestrektheden lands, waarop van één tot meer en zelfs tot twintig en veertig stuks rundvee konden worden geweid, waren er geschonken; ja, zelfs geheele bezittingen van weiden en velden, bosschen en wateren, gebouwen en onderhoorige bevolking, waren onder de schenkingen begrepen 2).

Ook andere abdijen werden rijkelijk begiftigd. Die van Liudger te Werden aan de Rhoer ontving onder andere verschillende landerijen uit de Friesche gouwen, waarvan Westergo en Suthergo met name worden genoemd 3). En in latere tijden vinden we ook de beroemde abdij van Corvey aan de Wezer, in het bezit van verschillende eigendommen in dit gewest, waaronder het patronaatrecht van eene kerk te *Liuwert*, later ook vermeld als *Liuwert*, (Leeuwarden)

---

1) Zie hier vóór bl. 667—671.

2) *Dronke*, Tradit. et Antiqu. Fuld. 42—51 en 67—68.
Schannat, Corpus Trad. Fuld. 312—316.
V. d. Bergh, Midd. Ned. Geogr. 1e uitg. 255, waar hij aantoont, dat deze schenkingen in het laatst der 8e eeuw zijn geschied.

3) *Colmjon*, Oorkonden, bl. 3, nos. 13 en 15, met de daar aangehaalde gsschiedbronnen.

Wumkes.nl

en een landgoed *Merthen* (Martena?) aldaar, benevens de *villa* (dorp of landgoed) *Camminga-hunderi* in Westergo, met ruim 120 juk lands, vroeger door keizer Lodewijk den Vrome aan graaf Gerolf geschonken 1).

„De leer", zegt de hoogleeraar Moll, „dat men door goede „werken het hoogste heil bij God verdienen kon, was door „Willebrord en Bonifacius luide verkondigd en door de „wetten van Karel den Groote ingescherpt" 2). En dat zij bij de Friezen, aan het einde van de achtste eeuw gereeden ingang had gevonden, wordt door de vermelde feiten krachtig bewezen.

Thans echter wachtte de Christenheid hier te lande een zware strijd. De heidensche drommen van het noorden bestormden deze landen gedurende bijna de geheele 9e en een deel der 10e eeuw. Schier jaarlijks herhaalden ze hunne tochten. Plundering en verwoesting, moord en brand volgden hen op hunne schreden 3). Het behalen van buit was ongetwijfeld hun voornaamste doel: maar hun godsdienst prikkelde daarbij hunnen moed. Heldenmoed werd naar hun voorvaderlijk geloof als de grootste deugd vereerd, en de buit op den vijand behaald, was het bewijs, dat zij zich die eer hadden waardig gemaakt. Dat roemwekkend geloof der vaderen hadden Friezen en Saksen verzaakt. Vroeger hunne geloofsgenooten, hadden ze zelfs hunne tempels opgeofferd aan de Franken, die ze van de kostbare heiligdommen hadden geplunderd. Geestdrift voor dien vernietigden godsdienst, bezielde thans de Noren op hunne rooftochten. Verwoed wierpen ze zich het eerst op de kerken der Christenen, waar hun de rijkste draagbare

1) Vergel. hierover de Bijlage, bl. 616—623, en *Verwijs*, Abdij van Corvey, bl. 12, 22, 25 en de aanteek. ald. 8—18, 46 en volg.

2) *Moll*, Kerkgesch. I, 461.

3) Zie hier vóór bl. 693—714.

Wumkes.nl

schatten ten prooi vielen. De schoone en volkrijke kustplaatsen, vroeger door Liudger geroemd, waar hij verscheidene kerken had gesticht, werden nauw eene eeuw later door diens levensbeschrijver woest en verlaten gevonden, de kerken geplunderd en verbrand, de leeraren verjaagd of vermoord, hunne woningen vernietigd 1). De rooftochten der Noren hadden in zooverre tegelijk het karakter van een godsdienstoorlog. Maar dat wekte wederkeerig de geestdrift bij de Friezen. Vertrouwen op den Heer bezielde ook hen bij de verdediging. „De Friezen riepen den „Heer aan, die hen reeds zoo dikwijls van de Noormannen „hadden verlost", zeggen de uitvoerige berichten van de jaarboeken van Fulda, over den geweldigen inval der Noren onder hunnen aanvoerder Heriold, toen deze, in het jaar 873, na een verlies van duizende manschappen, bij een smaadvol verdrag, genoodzaakt was, met afstand van den behaalden buit, terug te trekken 2). Hadden de Friezen vroeger gestreden voor hunne onafhankelijkheid onder het Oud-Germaansche godendom, thans vochten ze voor hunne persoonlijke vrijheid, hun have en goed, onder aanroeping van den God der Christenen. Daardoor vond de nieuwe godsdienst juist in den strijd tegen de heidenen een krachtige versterking 3).

Even als in den strijd, openbaarde zich de vrome zin der Friezen ook in eene meer vreedzame uiting, door bedevaarten naar het heilige Rome, waar de Stedehouder van Christus zetelde. Reeds Liudger was met zijne broeders Hildegrim en Gerbert derwaarts getogen en er twee en een half jaar verbleven 4). Later werd zijn voorbeeld voortdurend door gansche scharen gevolgd. Aan het einde

1) *Pertz* II, Vita Liudgeri van Altfridus, 412 en 413.
2) Zie hier vóór bl. 706 en 707.
3) Verg. hierover *Roijaards*, t. a. p., 370—381 en 391.
4) Zie hier vóór bl. 679 en 680.

Wumkes.nl

der 8e eeuw, hadden de Friezen er reeds eene vereeniging, eene *scola*, met een vereenigingsgebouw, eene burcht. Weldra ook eene kerk, in de onmiddelijke nabijheid van de luisterrijke St. Pieterskerk. Met de vereenigingen van andere natiën verdedigden ze deze tegen de herhaalde aanvallen der Saracenen. En toen Paus Leo IV, in de jaren 849 tot 854, zijn heiligdom tegelijk met de wijken der vreemde natiën, ter beveiliging tegen die zuidelijke heidenen, door een sterken muur aan de eigenlijke stad had getrokken, toen bleek hoe algemeen de pelgrimstochten der Friezen naar Rome waren. Niet alleen aanzienlijken, maar personen van elken rang en stand namen er aan deel. Nevens de kerk werd nog een gebouw opgericht, dat met rijke fondsen werd begiftigd, opdat ook arme pelgrims daar te allen tijde huisvesting en onderhoud konden genieten. Die fondsen waren toevertrouwd aan het klooster van St. Maarten. En het vermoeden is niet ongegrond, dat vele jeugdige Friezen daar onder leiding der kloosterlingen tot den geestelijken stand zullen zijn bevorderd. Ook in volgende eeuwen bleven de bedevaarten naar Rome voortduren. De latere Friesche wetten bevatten verschillende bepalingen ter waarborging van vrede en veiligheid op de tochten en ter handhaving van de bezittingen der Rome-vaarders *(Rom-fara)*. En nog in de 13e eeuw hadden jaarlijksche tochten naar Rome plaats 1).

Aanzienlijk is ook het aantal Friezen, dat zich wijdde aan den geestelijken stand. In de abdij van Liudger te Werden bevonden zich onder de kloosterlingen doorgaans

1) Zie hier vóór *Bijlage*, bl. 739—741.
Mr. W. B. S. Boeles, Vrije Fries, XIII, 1—16.
Dr. J. H. Halbertsma, Vrije Fries, XI, 145 en volg.
Kroniek van Emo en Menco, uitg. Hist. Gen. 190.
Colmjon, Oorkonden, p. 3, no. 14, ao. 854.
V. Richth., Rechtsqu., 18, 19, 20, 50, 51, 53.

Wumkes.nl

ook Friezen, van welke sommigen tot de waardigheid van abt opklommen 1). Verschillende Friezen werden zelfs den bisschopszetel waardig gekeurd. Liudger, als zoodanig te Munster aangesteld, werd er opgevolgd door zijn neef Gerfried. Zijn broeder Hildegrim was bisschop te Chalons sur Marne 2). En te Utrecht, voor geheel het toenmalig Friesche land het middelpunt van godsdienstige beschaving, waar vele zonen der aanzienlijken hunne opleiding ontvingen, werd de Fries Tjaard (*Theodardus*), die als bekwaam prediker wordt geroemd, de tweede opvolger van bisschop *Alberik*. In het jaar 828 had de edeling Frederik van Sexbierum, die te Utrecht was opgeleid, overeenkomstig den wensch der geestelijkheid, uit handen van keizer Lodewijk den Vrome, den herderstaf voor dit bisdom ontvangen. Geroemd als ijverig en onverschrokken in de handhaving van de Christelijke plichten der ingezetenen, en doorkneed in de leerstellingen der kerk, werd hij later heilig verklaard. Hij werd er opgevolgd door zijn broeder Alfrik 3).

Merkwaardig zijn de berichten omtrent feiten, die tijdens het kerkelijk ambt van bisschop Frederik te Staveren en omstreken voorvielen. De Friezen hielden er zich zelfs bezig met de diepzinnigste leerstellingen. Maar het begrip van de heilige Drieëenheid was hun te machtig. Daarover rezen er ernstige godsdienstgeschillen. Terwijl de ééne partij zich Jezus schijnt te hebben voorgesteld als God zelf, zou een andere partij den Zoon enkel hebben willen

---

1) *Moll*, t. a. p., 184.

2) *Moll*, t. a. p., 185.

Boeles, Vrije Fries, XIII, 4.

3) *Moll*, t. a. p., 185, 258—261.

Boeles, t. a. p., 4.

De bisschop Radboud, de beroemde nazaat van moederszijde van Frieslands heidenschen koning van dien naam, was volgens *Moll*, 265—269, echter niet uit Friesland, maar uit Frankrijk geboortig.

Wumkes.nl

beschouwen als van goddelijken oorsprong. Bisschop Frederik zou die verschillende opvattingen hebben vergeleken met de oude ketterijen van de Sabellianen en Arianen in de eerste Christengemeenten der oostersche landen 1).

Het bestaan van deze godsdiensttwisten valt, volgens den hooggeleerde *Moll*, op grond van andere historische bewijzen, bezwaarlijk te loochenen; maar de overeenkomst er van met de oude oostersche ketterijen wordt betwijfeld. Toch weet de geleerde schrijver er aannemelijke gronden voor aan te voeren. Den Friezen, zoo lang gehecht aan het geloof hunner vaderen, zweefden nog altijd de begrippen omtrent hunne heidensche goden voor den geest. Ware het dan zoo onnatuurlijk, dat eenerzijds kon worden beweerd, dat, evenals voorheen Wodan somtijds in menschelijke gestalte onder de stervelingen verscheen, zoo ook *Jezus*, die door Bonifacius doorgaans als God was voorgesteld, dezelfde zou zijn geweest als de *Vader*, en dat anderzijds kon worden aangevoerd, dat men zich *Jezus* wel had te denken als van goddelijken oorsprong, maar, even als voorheen de godenzonen, onderworpen aan den *Alfader?*

Hoe dit zij, de twisten, gelijk alle godsdiensttwisten, werden in dit tijdperk onder de ruwe zonen van het noorden met groote hartstochtelijkheid gevoerd. Bisschop Frederik achtte zich genoodzaakt zelf de geschillen te beslechten en reisde over *Almere*, (de latere Zuiderzee) herwaarts. Maar alleen vermocht hij weinig. Daarom liet hij den ijverigen kanunnik Odulfus uit Utrecht overkomen, om gezamenlijk den vrede en de zuivere leer te herstellen. Hij schreef den geestelijken een gebed voor, waarin de heilige Drieëenheid met ernst werd gehandhaafd: een gebed, dat

---

1) *Pertz* XV, Odberti passio Frederici Episcopi, 350, en Vita Odulfi Presbyteri, aldaar, 356—357.
Heringa, Het Oude Staveren, 1 en 2.

Wumkes.nl

in hoofdzaak ook nog in lateren tijd de geloovige gemeente zou hebben gestrekt, tot afwering van booze geesten. Na zijn vertrek bleef Odulfus nog een geruimen tijd in Staveren, waar hij de kerkelijke inrichting regelde, en de kerk verhief tot een Munsterkerk, met een kapittel van twaalf kanunniken. — En nadat hij, na zijn dood tot heilige was verklaard, bleef zijn naam aan de kerk te Staveren verbonden, als aan den heiligen Odulfus gewijd 1).

De invoering van het Christendom had dus reeds belangrijke gevolgen gehad. Zij had geleid tot velerlei vrome werken en tot een opgewekt kerkelijk leven.

Had zij tegelijk een beschavenden invloed uitgeoefend op het zedelijk en maatschappelijk leven? De langdurige en bloedige strijd tegen de heidensche Noormannen was weinig geschikt geweest om de ruwe zeden te verzachten. Maar toen de Friezen, gedurende het grootste gedeelte der 10e eeuw van hunne verschrikkelijke invallen verschoond, zich meer ongestoord aan de werken des vredes hadden kunnen wijden, toen zal ongetwijfeld de stille invloed der Christelijke kerk op de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling niet achterwege zijn gebleven. Bonifacius' les aan de geestelijken: „Weest leermeesters der jeugd," had ingang gevonden. Willehad had te Dokkum de zonen der aanzienlijken onderwezen. Liudger vooral had zich met ijver op het onderwijs aan zijne leerlingen toegelegd 2). Met de voortdurende stichting van nieuwe gemeenten, werden de Christenleeraren steeds meer over het land verspreid. Lezen, schrijven en zingen werd meer en meer beoefend. Verschillende psalmen waren in de landtaal overgebracht: Bernlef toch zong ze zijne landgenooten voor 3) De leeraren, veelal zede-

1) *Moll*, t. a. p., 318 en 374—378.
2) Zie hier vóór 668—671.
Diest Lorgion, Invoering, 133.
3) *Moll*, t. a. p., 350, 351 en 371.
Verg. ook hier vóór bl. 686 en 687.

Wumkes.nl

lijk en verstandelijk beter ontwikkeld dan het algemeen, leefden in de eerste eeuwen, meer dan later, met en onder het volk. Tot zelfs in het begin der 13e eeuw, waren hier gehuwde priesters 1). Zij deelden dus in het familieleven. Hun invloed in het maatschappelijk verkeer, kon niet nalaten een gunstigen invloed uit te oefenen. En hun huwelijksband bevorderde de zedelijkheid, in schrille tegenstelling met de uitspattingen, die hier en daar elders het gedwongen coelibaat somtijds ten gevolge had 2). Het huwelijk, reeds bij de oude Germanen zoo geacht als de hechtste band van het familieleven, waarop de gansche maatschappij berustte, werd bovendien door de Christelijke kerk veredeld, door de gelijkstelling van man en vrouw 3). Dit blijkt ingang te hebben gevonden bij de bevolking. In het volksrecht der volgende eeuw was het den vader verboden zijne dochter tegen haren wil uit te huwelijken 4). En elke inbreuk op het zedelijk huwelijksleven werd een onderwerp voor kerkelijke rechtspraak. 5).

Het gezag der kerk steeg allengs hooger. In dezen tijd, toen het weldadig bestuur van den grooten Karel onder zijn zwakke en ontaarde opvolgers was verlamd, toen zijne staatsinrichting uit elkander was gespat en het recht van den sterkste weer de overhand had verkregen, toen trad de geestelijkheid met steeds klemmender gezag op. Zij

1) Kronick van Emo en Menco, t. a. p., 67, waar de Schrijver klaagt, dat de priesters gehuwd waren en hunne nalatenschappen overlieten aan hunne kinderen, in plaats van aan de kerk.

2) Reeds Bonifacius klaagde daarover in zijne brieven. Zie:
Diest Lorgion, Invoering, 151.
Roijaards, 355.

3) *Moll*, t. a. p., 427.

4) *V. Richth.*, Rechtsqu., 388, § 7.
Wierdsma, O. F. W., 26. § 7.

5) *Wierdsma*, O. F. W., *Syndrieucht*, bl. 217, 221, 227 en 228, §§ 5, 12, 15 en 16 en bl. 251—254, §§ 18, 19, 21 en 22.

Wumkes.nl

werd allengs een macht in den staat, ook in Friesland. En, trots hare gebreken, in die eeuw van wanbestuur, tot heil der bevolking 1). Als een veelal beter een edeler macht in dien tijd, trachtte ze niet alleen door verstandelijken en zedelijken invloed de hartstochten te temperen en het woest geweld in toom te houden, maar zelfs allengs, door krachtdadig optreden, hare eischen klem bij te zetten en onverschrokken hare uitspraken ten uitvoer te brengen. Deze beginselen, toen reeds aanwezig, ontwikkelden zich weldra tot een vastgesteld geestelijk recht, dat wij in de volgende eeuw geregeld vinden, onder den naam van het Friesche *Syndriucht* 2).

Had de eeuw van strijd tegen de Noorsche heidenen het hier ingevoerde Christendom sterker gevestigd, die van het wanbestuur der verbrokkelde staatsmachten leidde zelfs tot wereldlijke macht van de kerk.

§ 8.

Slotwoord.

Overzicht over den maatschappelijken toestand.

Ruim anderhalve eeuw, — van 628 tot 785, — hadden de Friezen, met tusschenpoozen, tegen de machtige Franken voor hunne vrijheid en onafhankelijkheid gestreden. Waren ze ten langen leste overwonnen, hun land was niet uitgeput. Slechts eenmaal in den langdurigen strijd was de kern van het Friesche land, tusschen Flie en Lauwers, het tooneel van den oorlog geweest, toen Karel Martel dit in 734 veroverde. Reeds lang te voren was in het westelijke

1) *Macaulay*, History of England, I, 6, (Tauchnitz edition)). *Guizot*, Geschied. der beschaving, 153 en volg.

2) *Wierdsma*, O. F. W., 201—260.

Wumkes.nl

land der Friezen, door een meer vreedzamen strijd, door Christen-predikers de weg voor het gezag der Franken bereid. En ten laatste was om het oostelijk deel, van de Lauwers tot de Wezer, de verwoede krijg grootendeels op Saksischen grond uitgestreden. Geen verdelgings-oorlog als in Saksen had hier dus gewoed. De bronnen van bestaan waren hier blijven vloeien.

Over het algemeen heerschte er in de achtste eeuw welvaart in het Friesche land.

Waren in het zuiden des lands sommige plaatsen zelfs tot aanzienlijke handelssteden opgeklommen, zooals voornamelijk Utrecht, Tiel en vooral het rijke Duurstede, (*Dorestad*), de stapelplaats van Engelsche handelswaren, ook het tegenwoordig Friesch gewest, mocht zich in algemeene welvaart verheugen. Handel en scheepvaart, landbouw en verschillende industriën bloeiden. Liudger roemde er de bekoorlijke en volkrijke kustplaatsen 1).

Van nature gunstig aan zee gelegen en door talrijke binnenwateren doorsneden, was het als geëigend voor de scheepvaart. Reeds van ouds hadden de Friezen getoond ervaren schippers te zijn. Aan de Romeinen hadden ze als zoodanig onschatbare diensten bewezen; van hen hadden ze wederkeerig een doelmatiger scheepsbouw geleerd. Later hadden ze deelgenomen aan den overtocht naar Brittannie en vervolgens steeds een levendig verkeer met de Angelsaksen gehouden. De scheepvaart had zich steeds verder ontwikkeld. Koning Radboud I had zelfs met een oorlogsvloot den grootschen tocht langs den Rijn tot Keulen volbracht, en er het beleg om de stad geslagen. En toen later Karel Martel op zijne beurt met een sterk bemande vloot het Friesche stamland kwam veroveren, had hij aan

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 412 en 413.

Wumkes.nl

den mond der Middelzee Friesche schepen gevonden, die hem den toegang betwistten 1).

Bovenal was de handel een voortdurende prikkel tot uitbreiding der scheepvaart. Die handel strekte zich uit tot Engeland, Denemarken, Noord-Duitschland en zuidwaarts tot de steden langs den Rijn.

Met de Angelsaksen was van geheel het Friesche land het verkeer steeds levendig. Daar de handelsschepen toen het eenig middel waren voor personenvervoer over zee, leeren we uit het veelvuldig gebruik, dat daarvan tusschen ons land en Engeland gemaakt werd, dat druk verkeer kennen. Voortdurend kwamen Angelsaksische geloofspredikers herwaarts. Wilfried kwam in 677; Wigbert omstreeks 688; Willebrord met zijne medehelpers in 691; Bonifacius eerst in 716 en daarna in 719, en later achtereenvolgens Alubert, Lebuinus en Alcuinus en vele anderen 2). Waarschijnlijk zullen toen de meeste schepen de Rijnmonden zijn binnengevallen en rechtstreeks naar Utrecht of Dorestad zijn gestevend, maar het lijdt nauwlijks twijfel, dat ook het Friesche stamland zijn aandeel in de vaart op Engeland zal gehad hebben. Liudger was tweemalen derwaarts overgestoken, om er de lessen van den beroemden Alcuinus bij te wonen. Tijdens zijn tweede verblijf aldaar had een Friesche handelaar er zich in een strijd gemengd en een edelman verslagen, waardoor een zoodanige veete tegen de Friezen was opgewekt, dat Liudger op een Friesch handelsschip moest terugkeeren. Omstreekf 770 was Willehad van daar naar Dokkum gekomen 3). En nog in 897 zien wij in Engeland de Friezen deelnemen in een strijd aan de zijde van koning Alfred tegen de Denen, waarbij

1) Zie hier vóór bl. 575 en volg., 652 en 661.
2) *Dirks*, Kooph. 165, noot 1.
3) Zie hier vóór bl. 668, 670.

Wumkes.nl

de Friezen Wolfheard, Aebbe en Aetheler en van alle Friezen en Anglen 62 werden verslagen 1). De namen der genoemde mannen wijzen duidelijk op noordelijk Friesland.

De talrijke Angelsaksische munten hier op verschillende plaatsen gevonden, getuigen almede van den handel met de Angelsaksen. Als zoodanig wijzen we op enkele vondsten, als die onder Terwispel nabij het Ouddiep, een zuidelijken tak van de Boorn, die zich in de Middelzee ontlastte, waar omstreeks 150 dier munten werden opgegraven, welke tot de oudste soort behoorden, bekend onder den naam van *Sceatta's* en waarschijnlijk kort na het jaar 600 waren geslagen; voorts op die in de nabijheid van Bolsward aan de Middelzee, dat zich in die eeuwen reeds tot handelsplaats schijnt te hebben ontwikkeld, en bovendien op de belangrijke hoeveelheden in sommige terpen opgedolven, als te Hallum, waar omstreeks 250 in een aarden potje, en te Pingjum nabij Franeker, waar zelfs 400 stuks in een houten kistje, waarschijnlijk in de onrustige tijden van de 8e of de 9e eeuw aan de aarde waren toevertrouwd 2).

De beide laatstgenoemde vondsten, die tevens Oud-Frankische munten bevatten, wijzen tegelijk op den handel met de Franken, waarvoor Staveren zoo uitnemend geschikt lag. Andere feiten bevestigen dien handel. Te Dronrijp werd bij het afgraven van een terp een aarden potje stuk gestooten, bevattende een schat van 30 Merovingische gouden munten en zelfs kostbare gouden lijfsieraden 3). En tijdens de regeering van Lodewijk den Vrome (van 814 tot 840) vinden we een paar voorbeelden opgeteekend van Friesche koop-

1) *Ypeij*, Gesch. der Ned.taal, 161, met aanhaling van *Gibson*, Angelsaks. kron. 99: „Thear weard ofslegen Fulfheard Frysa and Aebbe Frysa and Aethelere Frysa and ealre manna Frysica and Engliscra LXII.

Verg. *Dirks*, Vrije Fries, XII, 270.

2) *Dirks*, Vrije Fries, XII, 243, vooral 274—316.

3) *Dirks*, Vrije Fries, XVII, 143—162.

Wumkes.nl

lieden, die met hunne handelsschepen den Rijn waren opgevaren en bij het klooster St. Goar, als door een goddelijk wonder uit den snellen maalstroom gered, daarvoor rijke geschenken aan het klooster offerden, als de één een pond zilver, *libra argenti*, de ander een kleed van zeer kostbare stof, *vestem holosericam*, (geheel van zijde) waarschijnlijk uit Oostersche landen. Deze voorbeelden, onder andere, slechts ten gevolge van bijzondere gebeurtenissen vermeld, getuigen van den belangrijken handel der Friezen langs den Rijn. Het ruime Almere, de latere Zuiderzee, was daarheen de waterweg. Daar langs was ook Bonifacius met vijftig gezellen herwaarts gekomen, toen hij nabij Dokkum den marteldood onderging. En later kwamen ook bisschop Frederik en weldra daarna de kanunnik Odulfus langs denzelfden waterweg naar Staveren, om daar en in de omstreken de godsdienstwisten te beslechten 2).

De noordelijke Friezen hadden voorts altijd in nauwe betrekking gestaan tot de Saksen en de Denen. Wederkeerig dreven ze handel met elkander. En zelfs nog in de onrustige tijden van de invallen der Noormannen waren de oude handelsbetrekkingen blijven bestaan. Toen de Deensche koning Godfried in 809, na zijn mislukten inval in Friesland, voorwendde vrede te willen sluiten, liet hij door de kooplieden, die toen dit land doorreisden, aan den Frankischen hertog in Friesland het verzoek doen tot eene bijeenkomst van wederzijdsche gezanten 3). En in 826,

---

1) *J. H. van Bolhuis*, in Nijhoff, Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh, I, 145—148. met aanhaling van Mabillon, Acta SS. O. S. Benedicti, T, II. p. 281.

Verg. *Dirks*, Kooph., 138.

2) Zie hier vóór bl. 666 en 769.

3) *Pertz*, I, Reginonis Chron. 565.

„ Ann. Metens, ad annum 809.

Wumkes.nl

bij het sluiten van een vrede tusschen keizer Lodewijk den Vrome en een anderen Deenschen koning Godfried, werd uitdrukkelijk bepaald, dat de kooplieden van beide volken wederkeerig vrede en veiligheid zouden genieten voor hunnen handel 1).

Alle handel werd hier gedreven door middel van de scheepvaart, en de ervaring hierin van de Friezen werd door keizer Karel zoozeer op prijs gesteld, dat hij er herhaaldelijk gebruik van maakte, eerst in den oorlog tegen de Wilten, later in dien tegen de Avaren 2). En toen de geweldige invallen der Noormannen staatsgevaarlijk begonnen te worden, gelastte hij den Friezen zelfs schepen uit te rusten, om den vijand op hun eigen element te bestrijden 3). Volgens de Friesche kronieken waren het vooral Staveren, Bolsward, Dokkum en Ezum, die daartoe herhaaldelijk „met consent van den lande", schepen in zee brachten 4). Dit geeft ons aanleiding om op de voornaamste handelsplaatsen van Friesland, tusschen Flie en Lauwers, in dit tijdperk, een enkelen blik te werpen.

Op het gewicht van Staveren, wezen we reeds aan heeinde van het tweede tijdperk. Als zetel van het uit voerend bewind verspreidden er de vorsten met hunne hofhouding van bevelhebbers en raadslieden ongetwijfeld reeds eenigen luister. Hier was het waarschijnlijk, dat Aldgillis I, den bisschop Wilfried van York aan zijn hof ontving, en in tegenwoordigheid der geheele hofhouding de gezanten van den Frankischen koning van Neustrië met

1) *Pertz*, I, Ann. Fuld. ad ann. 826.
2) Zie hier vóór bl. 690—694.
3) Zie hier vóór bl. 697.
4) *Winsemius*, 86 en 87.
Occo Scarl, kwarto uitg. 58, 60, 61 en 76.
F. Sjoerds, Jaarb. I, 460 en 461.

Wumkes.nl

verachting afwees 1). Aldgillis II telde hier onder zijne hofhouding den dapperen hertog Poppo, als zijn raadsman (*dux et consiliarius*) 2). Karel de Groote had er vervolgens den zetel gevestigd van het graafschap Sudergo, later als graafschap Staveren bekend 3). En omstreeks 830 had Odulfus onder bisschop Frederik er de kerk reeds verheven tot een Munster met twaalf kanunniken 4). Bijzonder gunstig voor den handel gelegen aan het Flie en daardoor langs die rivier en het Marsdiep (*Meresdeop*) in verbinding met de Noordzee en zuidwaarts over Almere met Utrecht, was het allengs de voornaamste handelsplaats geworden, vanwaar de waren verder langs de talrijke binnenwateren over het land werden verspreid. Met zijn welbemande schepen op de rivier, schijnt het langen tijd beveiligd te zijn geweest voor de plundertochten der woeste Noren, zoodat het zijn handel voortdurend kon uitbreiden. Eerst aan het einde der 10e eeuw, toen geweldige watervloeden reeds een deel der landen ten westen van het Flie hadden weggeslagen, vonden de Noormannen een breeden waterweg derwaarts, om het op vreeselijke wijze van zijn rijke handelswaren te plunderen. Dit geschiedde in 991 5).

Geringere zekerheid bestaat er omtrent den bloei ook van Bolsward aan het einde van de 8e eeuw. Maar de gunstige ligging op eene hoogte of *ward* aan den zuidwestelijken oever van de Middelzee, in korte verbinding langs de Marne (Mardunge) met het Flie, en de daar gevonden Angelsaksische munten maken het waarschijnlijk,

---

1) Zie hier vóór bl. 632 – 634.
2) Zie bl. 657 en 658.
3) Zie bl. 718.
4) Zie bl. 768 – 770.
5) *Pertz*, V, Ann. Hildesh. Verg. hier vóór bl. 712.

Wumkes.nl

dat het ook reeds destijds zijne handelsschepen naar Engeland zal hebben uitgezonden. Daarom bestaat er grond, om overeenkomstig de berichten der Friesche kronieken aan te nemen, dat het ook zal hebben deelgenomen aan de uitrusting van schepen tegen de Noormannen. In volgende eeuwen was Bolsward een vrij belangrijke koopstad 1).

Dokkum was in het noordoosten van dit gewest, in eenige schoon geringer mate, wat Staveren was in het zuidwesten. Gelegen aan de Ee, nabij den wijden mond van de Lauwers, vond hier de handel een geschikt en veilig oord, zoolang de Noormannen zich nog bepaalden tot het stroopen op de kustplaatsen. Reeds vroegtijdig moet het tot aanzien zijn gekomen. Hoofdplaats van een ondergouw of rechtsdistrict, waar volksvergaderingen en volksgerechten werden gehouden, was het ook onder de Franken de zetel van het bestuur gebleven 2). Tijdens koning Pepijn had de gouwgraaf *Abba* er namens dezen het bestuur in handen. Onder diens toezicht was er, nabij de plaats waar Bonifacius den marteldood had ondergaan, ingevolge een volksbesluit, een terp opgeworpen. Reeds vóór 770 was daarop eene kerk gesticht, *(Docking chirika)*. De Christenpredikers kozen deze plaats tot middelpunt voor hunnen arbeid in het noorden des lands. Willehad en Liudger verspreidden er in den wijden omtrek de Christelijke leer 3). Allengs werd er een klooster opgericht en werd Dokkum de kweekplaats voor Christenleeraren in de noordelijke gouwen 4). Nevens den handel, brachten deze instellingen Dokkum tot aanzien.

Ezum, ook Esonstad genoemd, meer noordelijk aan de Lauwerszee, waar een arm van de Ee er in uitstroomde, was oudtijds volgens de Friesche kronieken ook *Warden* of

1) *A. Telting*, Oud-Friesch Stadsrecht, 12—14.
2) Zie hier vóór bl. 612, 665 en 668,
3) Zie bl. 968—670.
4) *F. Sjoerds*, Jaarb. I, 446.

Wumkes.nl

Werden geheeten, een gebruikelijke oud-Friesche naam voor een hooggelegen oord nabij het water. In dit oord, in de Latijnsche levensbeschrijving van Liudger als *Werdina* voorkomende, had deze geloofsheld op zijn vaderlijk erfgoed een kerk gesticht. Het behoorde toen volgens zijn eigen getuigenis tot de bekoorlijke Friesche kustdorpen 1). Met de toeneming van den handel meer rechtstreeks aan den mond der Ee overgebracht, werd deze handelsplaats volgens de Friesche kronieken daarna meer onder den naam van Ezum of Esonstad bekend, maar, bij het steeds heviger en menigvuldiger worden van de rooftochten der Noormannen, ook meer onmiddelijk aan hunne aanvallen blootgesteld. Weldra werden de korenschepen van Ezonstad op de Eems buit gemaakt en de plaats zelve herhaaldelijk aangetast. Overeenkomstig de voorschriften van keizer Karel, om op de meest geschikte punten vaste kustwachten te vestigen 2), was dit ook hier geschied, waar Igo Galema nog in 876 het ernstig bevel gaf, voortdurend goede wacht te houden op „*de grimma herna*" in het noorden, vanwaar zooveel onheil voortkwam 3). Herhaaldelijk toch teisterden en plunderden de Noren Ezum en omstreken. De levensbeschrijver van Liudger geeft de treurige schets, dat destijds in de omgeving de kerken waren verbrand, de leeraren verjaagd of vermoord en de velden verwoest en grootendeels verlaten 4). Toch schijnt Ezum toen nog stand te hebben gehouden, en in de eerste helft der 10e eeuw, toen de Noren dit ge-

1) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 412: „Alio quoque tempore, dum esset „beatus Liudgerus secus mare, in loco, qui vocatur *Werdina*, ubi ipse sibi „in haereditate paterna construxit ecclesiam", etc.

Verg. hier vóór bl. 695.

2) Zie bl. 696.

3) Zie bl. 732.

4) *Pertz*, II, Vita Liudgeri, 413.

Wumkes.nl

west meer met rust lieten, zich op nieuw als handelsplaats te hebben opgebeurd. In het midden dier eeuw werd het nog eene belangrijke handelsplaats genoemd 1). Maar van nu af aan had het met een nog veel gevaarlijker vijand te kampen. Geweldige zeevloeden, waardoor de Lauwerszee zich steeds verbreedde, sloegen gedurig gansche gedeelten weg, tot dat eindelijk deze plaats bijna geheel door de zee werd verslonden. Alleen bestond er in 1422 nog eene burcht, die tijdens de burgertwisten werd nedergeworpen 2). En thans leven de beide namen *Warden* en *Ezum* nog slechts voort in de geringe overblijfselen, als eensdeels in Wartenawiel, eene door de zee veroorzaakte poel aldaar, die in de vorige eeuw is drooggelegd en nog op de officieele kaart van de gemeente Oost-Dongeradeel van 1855 wordt aangewezen, en anderdeels in het thans nederige Ezumburen met de Ezumazijl 3).

Onder de handelsplaatsen aan de kust, die gedurig de invallen van de Noormannen hadden te weerstaan, wordt ook meermalen melding gemaakt van *Utgong*, de uitgang of havenplaats van Berlikum. Volgens de Friesche kronieken stond het zoowel in de 9e, als vooral tegen het einde van de 10e eeuw, herhaaldelijk aan plundering bloot, totdat de edeling Hotsa, uit het heldhaftig geslacht Joulsma van Britsum, het onder zijne bijzondere bescherming had genomen 4). Het gewicht van deze plaats, ook reeds in die eeuwen, krijgt groote waarschijnlijkheid, omdat Berlikum met Utgong (of *Wtgum*) in het volgend tijdvak, blij-

1) *Schotanus*, Fries. Hist. 78.

2) Dit geschiedde tengevolge van een verbond tusschen de Oost-Friesche en Groninger partijen met die van Oostergo en Westergo. Zie *Andreæ*, Vrije Fries, XIV, 229.

3) Verg. *Andreæ*, Vrije Fries, XIV, 224—229 en *Johan Winkler*, Fries. Volksalm. 1897, bl. 168—173.

4) Zie hier vóór bl. 713.

Wumkes.nl

kens belangrijke oorkonden, stedelijke rechten bezat en als zoodanig zelfs in betrekking stond tot de Duitsche Hanzestad Lubeck en met andere steden verdragen sloot 1).

Volgt uit het voorafgaande dat in de 8e eeuw in Friesland tusschen Flie en Lauwers reeds een belangrijke handel bestond, waardoor verschillende kustplaatsen boven andere uitblonken, ook meer binnenlands verspreidden landbouw, veeteelt en andere bedrijven eene algemeene welvaart, die tegelijk een belangrijke bron voor den handel opleverde.

Die welvaart blijkt vooral uit de reeds meer gemelde rijke schenkingen van landerijen aan de kerkelijke gestichten, vooral aan de abdij van Bonifacius te Fulda. Minstens een vijftigtal meer of minder uitgestrekte landelijke bezittingen en omstreeks een vijf en twintigtal jaarlijksche bijdragen, als een soort van grondrenten *(reditus)*, uit dorpen van Ooster- en Westergo, worden in de daarvan nog bestaande registers vermeld. Meestal wordt daarbij de grootte der geschonken weilanden aangeduid door het aantal koeien, dat er op kon grazen, en voor zooverre die zijn opgegeven, omvatten omstreeks een dertigtal dier weidegronden te zamen eene uitgestrektheid voor nagenoeg 350 runderen 2). De geheele veestapel van dit gewest moet dus reeds zeer aanzienlijk zijn geweest. De zuivelbereiding leverde toen overvloed van boter en kaas 3). En de talrijkheid van de kudden schapen kan men afleiden uit de groote hoeveelheid van wol, die vereischt werd, zooals nader zal blijken, voor de toen bloeiende weverijen.

1) *A. Telting*, Oud Friesch Stadsrecht, 86 en 87.
Andreæ, Vrije Fries, XIV, 241, 242 en 299.

2) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldens, 42—51.
Schannat, Trad. Fuld. 312—316.
Verg. hier vóór bl. 716 en 764.

3) De zuivelbereiding geschiedde door de slavinnen. Lex. Fris. XIII, „Ancilla, quae mulgere ac molere solet", in de latere volksrechten genoemd: „it wiif to kow and to querne", de vrouw die de koe en de karn behandelt.

Wumkes.nl

Andere schenkingen bestonden somtijds uit geheele of gedeeltelijke bezittingen, meestal aangeduid als: „landen, „velden, weiden, bosschen, wateren, huizen en gebouwen, „met de daarop gevestigde onderhoorige bevolking" 1). Zij omvatten gewoonlijk zoowel wei- als bouwlanden. De grootte der bouwgronden vinden we aangewezen door eene maat, juk *(jugum)* genaamd, die eene zoodanige uitgestrektheid schijnt te hebben aangegeven, als door een met een juk gekoppeld paar ossen in éénen dag kon worden omgeploegd. Het landgoed Camminge-hunderi, dat aan de abdij van Corvey was geschonken, omvatte 120 juk lands 2). Daarop werd, blijkens de jaarlijks als pacht op te brengen producten, voornamelijk tarwe en vlas verbouwd. Overigens leverden de bouwlanden allerlei graansoorten. Haver, garst en peulvruchten behoorden reeds tot de oudste landbouwvoortbrengselen.

Uit deze talrijke schenkingen blijkt, dat er in de 8e eeuw over het algemeen reeds verdeeld grondbezit bestond, niet alleen van bouwgronden, maar ook van weidevelden. Landbouw en veeteelt werden daardoor belangrijk bevorderd.

Toch was nog niet alle grond reeds in verdeeld bezit overgegaan. Onder het latere volksrecht waren er nog algemeene weiden, die aan omliggende dorpen of *hemmen* behoorden en vandaar *hemmerken* of dorpsmarken werden genoemd. Overblijfselen van den oorspronkelijk gemeenschappelijken bodem, moeten ze tengevolge van het vestigen der talrijke hemmen en het immer meer afzonderen van

1) De onderhoorigen, in de wet *liten*, hier veelal *familiën*, elders ook *koloniën* genaamd, waren toen nog als vaste arbeiders aan den grond gebonden en werden bij vervreemding daarvan mede overgedragen. Zij veranderden dan van meester. Overigens was, voor dien tijd, hun lot niet deerniswaardig. Zij hadden het eigen genot van woningen en velden, die mede tot de bezitting behoorden en de *byfang* genoemd werd. Verg. Bijlage, bl. 621.

2) Zie hier vóór bl. 621 in de Bijlage.

Wumkes.nl

gronden in bijzonder bezit, allengs zijn ontstaan. En dat zij reeds in de 8e eeuw bestonden, volgt deels uit de vele private eigendommen, deels uit het feit, dat er gedeelten van aan den koning en aan de kerk waren toegekend, een maatregel hoogst waarschijnlijk afkomstig van keizer Karel, die bij het zich toeëigenen van domeinen, het persoonlijk bezit zooveel mogelijk onaangetast pleegde te laten. Maar ook van deze hemmerken in gemeenschappelijk bezit schijnt reeds vroegtijdig, en nog in het nu behandeld tijdvak, een verdeeld gebruik te zijn ingevoerd. Zij werden volgens evengenoemd volksrecht om de vier jaren verdeeld. En de bijvoeging in de wet, dat dit moest geschieden *„voor „zooverre het gevorderd werd"*, schijnt aan te toonen, dat die om de vier jaren herhaalde verdeeling toen reeds allengs in onbruik geraakte. De marken of hemmerken hebben hier dus veel vroeger opgehouden te bestaan dan elders in de Germaansche landen 1).

Gelijk de landbouw en veeteelt algemeene welvaart verspreidden en den handel bevorderden, waren ze tevens de bron voor andere belangrijke bedrijven.

De weverijen vooral bloeiden. De wol der talrijke kudden schapen en de vlasbouw en vlasbereiding leverden de grondstof voor wollen weefsels en lijnwaad, die beide zeer gezocht waren. De belangrijke wollen weefsels waren onder den naam van fries *(fresum)* bekend 2). Bonifacius beval zelfs in zijn brieven, hem kleederen uit de Friesche provincie te zenden 3). Onder de jaarlijksche bijdragen

1) Verg. hier vóór bl. 595 en 596.

Voorts *Wierdsma*, Oude Friesche Wetten, p. 23, art, 5; 42—45, art. 31—33; 31, noot 17; en 294, art. 12. — De bepaling, dat de hemmerken vóór St. Benedictusdag moosten zijn verdeeld, *„omdat de koe te velde moest"*, wijst aan, dat zij als weidevelden werden gebruikt.

2) Lex Fris. Judicia Wulemari, 11.

3) *Bonifacii* Epist. 42 aangehaald bij *V. Richth.* Lex Fris. Uitgave Fr. Gen. p. 124, ann. 98.

Wumkes.nl

aan de abdij van Fulda behoorde de levering van 600 grijze mantels *(pallia cana)* of de waarde er van in munten 1). En deze abdij en die van Corvey trokken tevens aanzienlijke hoeveelheden lijnwaad. Ook werden de Friesche mantels vooral door de Franken getrokken. Toen dezen aan de korte mantels, boven de vroegere die tot aan de voeten reikten, de voorkeur gaven, maar de Friesche kooplieden denzelfden prijs er voor bedongen, stelde Karel de Groote den koopprijs daarvoor vast 2). Op hooge Christelijke feestdagen, vooral op het Paaschfeest, schonk hij ze van allerlei kleur aan zijn hofbeambten. Men wil dat aan deze levering *(livrée)* de naam *livrei* zijn ontstaan te danken heeft. Onder zijn belangrijke geschenken aan den Perzischen koning kwamen ook Friesche mantels voor, van witte-, grijze-, vermilioen- en saffierkleur, die in de oostersche landen zeldzaam waren en hoog gewaardeerd werden 3). En hoe algemeen hier ook nog in volgende eeuwen het weven van linnen en wollen stoffen was, blijkt uit eene te dien opzichte belangrijke bepaling van het latere Friesche volksrecht 4).

Deze tak van nijverheid zal een belangrijken inloed hebben uitgeoefend ook op de kleederdracht. Konden in den oudsten tijd alleen de voornaamste Germaansche vrouwen zich in lijnwaad kleeden, thans zal dit hier ongetwijfeld algemeen zijn geweest. En hoe de Friesche vrouwen daaraan tevens bevalligheid van tooi wisten te verbinden, daarvan geven ons de terpen enkele aanwijzingen. Een gordel om de lendenen werd onder andere met beenen haak en gesp-

1) *V. Richth.*, op de Lex, t. a. p.
2) *Dirks*, Kooph., 134.
V. Richth. op de Lex, t. a. p.
3) *Dirks*, t. a. p., 135.
V. Richth., t. a. p.
4) *Wierdsma*, O. F. W. 1e deel no. 64, bl. 84—86.

Wumkes.nl

plaat bevestigd. Zelfs werd uit dit tijdperk reeds een fraaie gouden gordelhaak en gesp gevonden, alsmede een gouden beugel en slot, die de ter zijde hangende beugeltasch moet hebben omsloten, zooals ook in latere eeuwen de Friesche burchtvrouwen ze pleegden te dragen 1). Koralen-snoeren versierden hals of borst. De koralen in verrassende menigte van allerlei stof en kleur opgedolven, vertoonen den voortgang van weelde daarin. Men vindt ze onder anderen van glas en porcelein in verschillende kleuren, ook mozaïek en gestreept en met zilver bewerkt en van been en van barnsteen. En bij de evengenoemde gouden kostbaarheden bevonden zich mede kleine gouden hals- en borstsieraden, waarin robijnen of andere steentjes waren gevat. Van bijzondere zorg aan het kapsel getuigen daarenboven niet alleen de groote menigte van haarkammen, maar vooral ook de vele haarnaalden en opsteekkammen, waaronder met fraaie bronzen en andere handvatsels. En van meer eigenaardig Friesch karakter zijn de oorijzers: oorspronkelijk ijzeren halve ringen, die om het achterhoofd sloten en er het opgekamde haar vasthielden. Zij klimmen waarschijnlijk tot den oudsten tijd op. Bij de Denen werden ze reeds in de heidensche graven gevonden, in zoodanigen vorm, dat de uiteinden er van op het voorhoofd over elkander werden vastgehaakt. Maar bij de Friesche vrouwen werden ze meer bevallig om de ooren gebogen, waar ze in een knop eindigden, terwijl ze ter zijden van het hoofd tot eenigszins verbreede blinkende bladen waren uitgeslagen 2). Aan het metaal, waarvan zij

1) *Dirks*, Vrije Fries XVII, 145—164, over de vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, die waarschijnlijk tijdens de invallen der Noormannen in den grond zijn verborgen.

2) Een exemplaar van dergelijke oorijzers, dat te Stavoren is gevonden, is afgebeeld in de Friesche oudheden van *W. Eekhoff*. Enkele exemplaren zijn ook in het Friesch Museum aanwezig.
Vergel. over dit onderwerp Dr. *J. H. Halbertsma*, Overijss. Alm. voor Oudheid en Letteren, 1849, bl. 242 en 1853, bl. 278,

Wumkes.nl

oorspronkelijk waren vervaardigd, ontleenden ze den naam van oorijzers, die tot den tegenwoordigen tijd is blijven bestaan, niettegenstaande ze later enkel van zilver en van goud werden gedragen. Of dit ook reeds in dit tijdperk bij de aanzienlijke vrouwen geschiedde, blijkt wel is waar niet, maar is met het oog op de reeds genoemde gouden lijfsieraden waarschijnlijk.

Die gouden en andere kleinoodiën zullen zekerlijk door den handel zijn aangebracht.

Maar ook onbewerkte edele metalen werden in Friesland ingevoerd en hier in de smederijen bewerkt. De goud- en zilversmeden werden bijzonder gewaardeerd. De goudsmeden genoten, evenals de weefsters, bijzondere bescherming door de wet 1). En reeds in het heidensche tijdperk getuigden de tempels van groote weelde aan zilveren en gouden voorwerpen. Toen Karel Martel in 734 Friesland tusschen Flie en Lauwers had veroverd en de tempels geplunderd en verwoest, keerde hij met onmetelijke schatten terug 2). En Liudger, die in Oostergo het Christendom vestigde, zuiverde er de tempels van goud en zilver, dat voor twee derde aan koning Karel en voor een derde aan den Bisschop van Utrecht werd toegekend 3). Vervolgens plunderden de Noormannen bij voorkeur de Christenkerken, die ze daarna verbrandden. De Deensche koning Godfried brandschatte in 810 de Friezen met 100 pond (volgens enkelen met 200 pond) zilver. En niettegenstaande de telkens herhaalde plunderingen gedurende het grootste gedeelte der 9e eeuw, lezen we, dat de Noormannen nog in 852 een brandschatting hieven, zoo hoog ze maar wilden 4).

1) *Lex. Fris.* Judicia Wulemari, 10 en 11.
2) Zie hiervóór bl. 662.
3) Zie hiervóór bl. 670.
4) Zie hiervóór bl. 700 en 705.

Wumkes.nl

Zoodanig was hier de welvaart en betrekkelijke weelde, toen de Noormannen gedurende het grootste gedeelte der 9e eeuw zoo herhaaldelijk het land kwamen plunderen en verwoesten. Van toen af aan nam het een geweldigen keer. Hoe dapper zich ook de inwoners verdedigden, hoe vaak zij ook de woestelingen terugsloegen, op den duur konden ze niet verhinderen, dat hun have en goed werd weggeroofd, gebouwen en voorraadschuren aan de vlammen werden opgeofferd 1) en hunne edelste en krachtigste mannen vielen in den strijd. Tegen het naderend einde van de 9e eeuw schijnt het noordelijk Friesland bijna uitgeput te zijn geweest. De Noormannen lieten het toen meestal met rust en trokken steeds dieper het groote Frankische rijk in, om er te plunderen of zelfs geheele landstreken te veroveren. In het zuiden van het Friesche land bleef Utrecht zelfs drie kwart van eene eeuw in het bezit der Noren. De rijke handelplaats Dorestad ging te niet. En Friesche handelskoloniën aan den Rijn, als te Birthen, nabij Bingen, en te Maintz werden verwoest en verbrand 2).

Ook andere onheilen teisterden in deze reeds zoo benarde tijden de noordelijke Friesche landen. Geweldige zeevloeden brachten meermalen vreeselijke verwoestingen aan. Reeds vroeger had het land daaronder herhaaldelijk geleden. De Friesche kronieken melden dit op verscheidene jaren van de 5e tot de 9e en de volgende eeuwen. En al zijn hunne berichten, als op overleveringen gegrond, vaak weinig betrouwbaar en in de tijdrekening meermalen verward, toch mag men aannemen, dat dergelijke groote en nationale rampen te zeer bij het volk in herinnering zullen zijn gebleven, dan dat men aan de latere beschrij-

1) De gebouwen in deze noordelijke gewesten waren toen nog algemeen van hout opgetrokken. Zie *H. O. Feith* in *Nijhoffs* Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudh. I, 209.

2) Verg. hierover bl. 694—714.

Wumkes.nl

ving er van in de kronieken alle waarde mag ontzeggen. Andere feiten komen in hoofdzaak de juistheid er van bevestigen. Onder koning Aldgillis I, lezen we, werden herhaaldelijk terpen tegen de overstroomingen opgeworpen of verhoogd, en sommige terpen zelve leveren, in hunne bestanddeelen, daarvan het bewijs, daar ze in de hoogere lagen veeltijds uit enkel geroerde klei bestaan, zonder de belangrijke inmengselen van mest en andere voorwerpen, waaraan de lagere gedeelten zoo rijk zijn. Ook meer rechtstreeksche en stellige berichten getuigen van herhaalde watervloeden. De omstreken van Dokkum hadden daarvan zoo veel te lijden, dat er kort na den dood van Bonifacius, ingevolge een volksbesluit, door eene verbazende menigte menschen een terp werd opgeworpen, onder toezicht van den gouwgraaf *Abba*. Ook was er door de menigvuldige zeevloeden alle water zilt geworden, zoodat er in het gebrek aan drinkwater eerst kon worden voorzien na de ontdekking van een zoetwaterbron, die vervolgens als Bonifaciusput beroemd werd 1). Vóór het einde der 8e eeuw blijkt ook reeds de Noordzee een doortocht te hebben gemaakt ten zuiden van de duinenrij tusschen de monden van de Middelzee en de Lauwers. Ameland was toen reeds door een geul van de vaste wal gescheiden. Onder de schenkingen toch aan de abdij van Fulda worden bij de vermelding van landen, gelegen in dorpen van Oostergo, tevens gronden vermeld als gelegen op het eiland Ameland, *(in insula Ambla)* 2). In de eeuw der Noormannen vooral richtte de zee hier geweldige verwoestingen aan. Zelfs uitheemsche berichten gewagen er van. In 839 overstroomde een zoo geweldige watervloed een groot

1) Zie hiervóór bl. 667 en 668.

2) *Dronke*, Trad. et Antiqu. Fuldenses, no. 21: „Regismunt (schonk landen) „In pago *Ostrahe* in Sibinwerde, in Fatruwerde, in Bintheim, in „insula Ambla et in villa Tunawerde."

Wumkes.nl

deel van Friesland, dat de duinen daar gedeeltelijk werden weggeslagen en huizen en landerijen weggespoeld, het vee bij massa's verdronk en volgens opgegeven berekening 2437 menschen in de golven omkwamen 1).

Hoogst waarschijnlijk trof deze geweldige inbraak voornamelijk het land ten westen van het Flie. De slappe moergronden, die daar in groote uitgestrektheden aanwezig moeten geweest zijn, gelijk de namen van dorpen, met den uitgang *more* in de gouw van Tessel *(pago Tyella)* aantoonen, als *Ostmore*, *Longenmor*, *Bretenmore* en *Tyeslemore*, alle in de schenkingen aan de abdij van Fulda vermeld 2), zijn allengs een prooi der golven geworden. Zelfs lag Medemblik in de volgende eeuw, vóór 985, vermoedelijk reeds aan zee 3).

Intusschen bracht de 10e eeuw allengs verademing. Gedurende het grootste gedeelte dezer eeuw meestal door de Noormannen met rust gelaten, ontstond er allengs weer nieuw leven in ons gewest. De landbouw op den vruchtbaren kleibodem ontwikkelde zich weder; ook de handel herleefde. De Noormannen vonden daarin zelfs een prikkel, om tegen het einde dier eeuw nog eens herhaaldelijk de kustdorpen en de voornaamste handelsplaatsen, als vooral Utgong en Staveren voor hunne plundertochten uit te kiezen 4).

Maar niettegenstaande de herlevende welvaart bleven

---

1) *Pertz* I, Ann. Bertiniani, 433: „Ao. 839, inundatio contra morem „maritimorum aestuum per totam pene Frisiam occupavit, ut aggeribus „arenarum, illic copiosis, quos *dunos* vocitant, fere coaequaretur, et om„nia quaecumque involverat, tam homines quam animalia cetera et domos „absumpserat; quorum numerus diligentissime comprehensus, duorum „millium quadringentorum triginta septem reperius est."

2) *Schannat*, Tradit. Fuld. 312—316.
Dronke, Trad. et Antiqu. Fuld. 42—51.

3) *v. d. Bergh*, Midd. Ned. Geogr. 58.

4) Zie hiervóór bl. 712 en 713.

Wumkes.nl

voortdurend de steeds voortwoekerende golven der zee een schrikwekkende vijand van het tegenwoordig Friesche gewest, vooral nu het, aan de westzijde aan een open zeeboezem gelegen, bij noordwestelijke stormen voor overstrooming bloot lag. Nog in 989 wordt melding gemaakt van een geweldigen zeevloed, die, naar het schijnt vooral in West-Friesland, wederom aan vele menschen het leven kostte 1). Omstreeks dezen tijd moet het kloek besluit tot uitvoering zijn gebracht, om verschillende terpen nabij de zeekusten door een zwaren binnendijk aan elkander te verbinden. De Slachte- en Middelzeedijken kwamen daardoor tot stand. Het grootste gedeelte van het toenmalig Westergo werd daardoor tegen de zee beveiligd 2). De juiste tijd waarin dit is geschied, is echter onzeker. In de voorgaande eeuw, toen het land door de voortdurende plunderingen tot ellende was gebracht, kan het niet hebben plaats gehad. Meest waarschijnlijk is het, dat het geschied zal zijn tegen het einde der 10e eeuw, toen de welvaart der bevolking allengs weer was toegenomen en de voortdurende veroveringen van de zee het noodzakelijk maakten. In de 11e eeuw althans bestonden hier reeds dijken. De oude Friesche wetten, toen in geschrift gebracht, maken herhaaldelijk melding van het herstellen der dijken, als van een van ouds gewonen en dringenden plicht. Die verplichting om te „dijken", zooals een eigenaardig Friesch woord het uitdrukt, werd zelfs zoo gestreng gehandhaafd, dat ze als eene wettige verschooning werd erkend voor het verzuimen der volksvergaderingen 3).

1) *F. Sjoerds*, Jaarb. II, 152.

2) *Pleijte*, Ned. Oudh., 59.

Minnema Buma, Het dijkrecht in Friesland, 9—11.

Brouwer en *Eekhoff*, de Middelzee, 77.

3) *Wierdsma*, O. F. W. De XXIV Landrechten, art. 1, bl. 151; vergel. ald art. 4, bl. 23.

de Haan Hettema, O. F. W., bl. 38 en 105.

Wumkes.nl

De 10e eeuw had dus vernieuwde geestkracht gewekt en den weg bereid voor een volgende welvaart en bloei.

Daarvan zou de 11e eeuw getuigen, toen de steden Staveren en Bolsward, Dokkum en Leeuwarden verheven werden tot markt- en muntplaatsen, waar de Friesche munten werden geslagen, die door den handel over een groot deel van het noorden van Europa werden verspreid en gevonden zijn in Zweden en Noorwegen, Denemarken en Noord-Duitschland, Polen en zelfs in Rusland en in Rome; toen de bouwkunst belangrijke vorderingen maakte en er hier allengs steenen gebouwen verrezen, zooals kerken en adelijke burchten, waarvoor de tufsteen werd gehaald uit de afgelegen steengroeven van de omstreken van Andernach; toen de Friezen zelven, onafhankelijk van den wil van graven of andere leenheeren, hunne eigen eerbiedwaardige wetten maakten en in schrift stelden en, in weerwil van het rondom hen heerschende leenstelsel, steeds hunne persoonlijke vrijheid handhaafden, en toen zelfs eerlang het merkwaardig verbond tusschen de noordelijke Friesche gouwen tot stand kwam, dat bekend is onder den naam van den Upstalboom 1).

Was, zooals we reeds vroeger zagen 2), met het einde der 10e eeuw het tijdperk van algemeene staatkundige verwarring onder de laatste Karolingers en van de rampspoedige plundertochten der Noormannen afgesloten: de 11e eeuw zou voor Friesland een nieuw tijdvak openen van tot nog toe ongekenden bloei.

1) Verg. *Prof Blok*, Friesche toestanden in de Middeleeuwen, in de Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudh. Derde Reeks, 6e deel.

Idem, Geschied. v. h. Ned. Volk I, 142—184.

Hooft van Iddekinge, Friesland in de Middeleeuwen, bl. 129, 168, 170—175.

Dirks, Vrije Frics VI, 339 en volg.

2) Zie hiervóór bl. 713 en 729.

Wumkes.nl

Verbeteringen in Vr. Fr. XIX.

bl. 60 v. 6 v. boven eeuwen, en niet ecuwen.

bl. 88 bij *Drohndorf* te voegen: „zie hierbij F. W. Schubart, die Glocken in Herzogtum Anhalt. s. 201—205."

bl. 93 bij *Drohndorf* aan te teekenen: „de figuren staan aldus op de klok:

De drukker zag geen kans ze juist weer te geven. Zie echter Schubart a. w. s. 201—205.

bl. 96 bij *Witmarsum* te lezen in plaats van *funf* v *Julii* het volgende: *enne XXXIII.*

bl. 105 bij *Bernburg* in plaats van *Hermanus de einbek* te lezen *Hermann gueet mich.* Zie afbeelding bij Schubart a. w. s. 152.

bl. 129 bij *Broek* zijn de figuren van het laatste woord aldus:

bl. 152 lees *1684* in plaats van 1784 bij Westwoud.

bl. 179 lees *93* in plaats van 99 bij Krommenie.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Alphabetisch Register

op de bijdragen verschenen in de Vrije Fries 3e Reeks (deel XIII—XVIII).

Andreæ, Mr. A. J., Bijdrage tot de Burgerlijke en Kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers van omstreeks de 8ste eeuw tot 1580. Met eene kaart. XIV, 193.

Andreæ, Mr. A. J., het verzet der Friezen tegen de Spaansche dwingelandij, XVI, 389.

Andreæ, Mr. A. J., Bijlagen, aanteekeningen en register op idem, XVII, I.

Basius, Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Mr. Johannes, XVIII, 189.

Beers, Beschrijvinge van 't Dorp en de Kerk te, XV, 41.

Blom J.Gz., (Mr. J. G. van), Overzicht over de inrichting en de bevoegdheid der plaatselijke besturen in Friesland, sedert 1795, XVII, 341.

Blom, Mr. Ph. van, de Dorpsgemeenten in Friesland, XIV, 335.

Boeck van den Oorspronck (Dat) XV, 117.

Boeles, Mr. W. B. S., de Friezen te Rome, naar aanleiding der berigten van Anastasius, XIII, 1.

Boeles, Mr. W. B. S., Franciscus Meinardus, hoogleeraar in de rechten te Poitiers, XVII, 425.

Boissevain, Prof. Dr. U. Ph., Romeinsche steen, gevonden te Beetgum, XVII, 325.

Burgerlijke en Kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers, (Bijdrage tot de) XIV, 193.

Camminga, veroordeeling van Dr. Petrus van, XIII, 91.

Cannegieter D., Mercela, XVI, 309.

Casper van Robles, Nog iets tot lof van, XIII, 239.

Dirks, Iets over Mr. Jacob XVIII, 419.

Dirks, Mr. J., Friesche Oudheden I—IV . . . XIII, 61.

Dirks, Mr. J. en Jhr. J. Hooft van Iddekinge, de Muntenvond van Beets in Friesland, XIII, 217.

Dirks, Mr. J., de Hernhuttersche Gemeente te Akkrum in 1797, XV, 265.

Dirks, Mr. J., Naschrift op „Luigi Pigorini, de terpen van

Wumkes.nl

Friesland" en „de eerst bewoonde plaatsen (città) van Friesland", XVI, 39.
Dirks, Mr. J., Herinnering aan den kruistogt der Friezen in het jaar 1217, XVI, 51.
Dirks, Mr. J., De vondst van Onna, met toevoegsel en overzicht, XVI, 313.
Dirks, Mr. J., De vondst te Feins met overzicht, toevoegsel en naschrift, XVI, 367.
Dirks, Mr. J., De vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, XVII, 143.
Dirks, Mr. J., Vijf oude zegels, XVIII, 281.
Dorpsgemeenten in Friesland, (De) XIV, 335.
Douwma, (Epo van) te Huizum, XIV, 1.
E(ekhoff) W., De Geldersche en de Friesche stad Staveren, Stavoren, Steveren, XIII, 235.
E(ekhoff) W., Nog iets tot lof van Caspar de Robles, XIII, 239.
Eekhoff W., Nieuwe berichten uit oude papieren omtrent Duco Martena, 1530—1605, XIII, 81.
Eekhoff W., Het Proces van Heer Godschalk van Jongema en de Ingezetenen van Westergoo, van 1538, XIII, 345.
Eigennamen, Een en ander over Friesche, XIII, 149, 241, XIV, 111.
Feenstra Jr., P. Willehad, een apostel der Friezen, XIV, 155.
Friesinnen, Eenige bijzonderheden aangaande de kleederdracht der, XV, 1.
Friesland, De eerste bewoonde plaatsen [città] van, XVI, 21.
Friezen, De, in hun aard enz. in den aanvang van de 19de eeuw, XIII, 17.
Friezen, De, te Rome, XIII, 1.
Friezen, in het jaar 1217, Herinnering aan den Kruistogt der, XVI, 51.
Geboden, De Tien, XVII, 237.
Gemeente te Akkrum in 1797, De Hernhuttersche, XV, 265.
Gysbert Japiks, Verspreide gedichten van, XIV, 190.
Haaften, (van) versus Engerna, XV, 81.
Haagsma, S., Eenige bladzijden uit Friesland Zeegeschiedenis en vervolg en slot van idem met nalezingen en verbeteringen en bijlagen, XVIII, 303, 457.
Heeres, Mr J. E., Een Manuscript van een Oud Friesch Kronijkje, berustende op het Rijks-archief te Groningen, XVII, 437.
Hesener, Johannes, en Balthasar Cohlerus, XIII, 97.
Honden der terpen, (De praehistorische) XVII, 113.
Iddekinge, Jhr. J. E. Hooft van, zie: Dirks en Iddekinge.
Jellum, (Beschrijving van 't Dorp) en van deszelfs Kerk en Tooren, XV, 63.
Jongema, Het proces van Heer Godschalk van, XIII, 345.

Wumkes.nl

Juwinga genaamd van Herema, Kwartieren en wapen van Johan Walta van, XVI, 49.
Kerk, Een verstooteling van de, XVI, 61.
Klokke-opschriften, Friesche, met nalezing, lijst der klokkegieters en lijst der plaatsen, XVI, 145, XVIII, 1.
Manuscript, van een Oud Friesch Kronijkje, XVII, 437.
Martena, Nieuwe berigten uit oude papieren omtrent Duco, XIII, 81.
Meinardus, Franciscus, hoogleeraar in de rechten te Poitiers, XVII, 425.
Mercela, XVI, 309.
Muntenvond van Beets in Friesland, (De) XIII, 217.
Oostheim, Het Album van Hessel van, XIII, 205.
Oudheden, Friesche, I—IV, XIII, 61.
Overzicht over de Inrichting en de bevoegdheid der plaatselijke besturen in Friesland, sedert 1795, XVII, 341.
Overzicht van de vondst te Feins, XVI, 378.
Overzicht van de vondst te Onna, XVI, 361.
Pigorini, Luigi, de terpen van Friesland, XVI, 1.
Pigorini, Luigi, de eerst bewoonde plaatsen (Città) van Friesland, XVI, 21.
Reitsma, Dr. J., Johannes Hesener en Balthasar Cohlerus. Een episode uit den tijd der Labadisten in Friesland, XIII, 97.
Reitsma, Dr. J., Een verstooteling van de kerk, met 3 Bijlagen, XVI, 61.
Schoor, Dr. W. K. J., De praehistorische honden der terpen, XVII, 113.
Sjaardemaleen, Iets over het, XVI, 535.
Slothouwer, Dr. F. G., De wording van het college der Gedeputeerde Staten in de provincie Friesland, XVII, 165.
Staveren, De Geldersche en de Friesche stad, XIII, 235.
Staveren, Dr. M. van, Van Haaften versus Engerna, XV, 81.
Staveren, Dr. M. van, Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Mr. Johannes Basius, XVIII, 189.
Steen, Romeinsche, gevonden te Beetgum, XVII, 325.
Suringar, Hugo, Iets over Mr. Jacob Dirks, XVIII, 419.
Telting, Mr. I, Iets over het Sjaardemaleen, XVI, 535.
Terpen van Friesland, (De) XVI, 1.
Verstolk, J. G. Baron, De Friezen in hun aard, karakter, opvoeding, kleeding, taal, levenswijze, zeden enz., in den aanvang der 19e eeuw, XIII, 17.
Verstooteling, een, van de Kerk, XVI, 61.
Verzet, Het, der Friezen tegen de Spaansche dwinglandij, XVI, 389, XVII, 1.
Viglius, Ds. E., Beschrijvinge van 't dorp en de kerk te Beers, 1786, XV, 43,

Wumkes.nl

Viglius, Ds. E., Beschrijvinge van 't dorp Jellum en van deszelfs kerk en Tooren, 1787. XV, 63.
Vondst te Feins, (De) XVI, 367.
Vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, (De) XVII, 143.
Vondst van Onna, XVI, 313.
Waalkes, G. H. van Borssum, Epo van Douwma te Huizum, XIV, 1.
Waalkes, G. H. van Borssum, Dat Boeck van den Oorspronck, XV, 117.
Waalkes, G. H. van Borssum, Friesche klokke-opschriften, met nalezing, lijst der klokkegieters en lijst der plaatsen, XVI, 145 en XVIII, 1.
Waalkes, G. H. van Borssum, De Tien Geboden, XVII, 237.
Wenning IJz., Johs., Kwartieren en wapen van Johan Walta van Juwinga, genaamd van Herema, XVI, 49.
Willehad, een apostel der Friezen, XIV, 155.
Winkler, Johan, Een en ander over Friesche Eigennamen, XIII, 149, 241, XIV, 111.
Winkler, Johan, Eenige bijzonderheden aangaande de kleederdracht der Friesinnen, XV, 1.
Wording, De, van het College der Gedeputeerde Staten in de provincie Friesland, XVII, 165.
Zeegeschiedenis, Eenige bladzijden uit Friesland's, XVIII. 303, 457.
Zegels, Vijf oude, XVIII, 281.

Wumkes.nl